

ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

Фарангис Шарифова

**ТАҲАВВУЛИ
ҶУМЛАИ СОДАИ
ЗАБОНИ ТОҶИКӢ**

Қисми I

Душанбе
2012

УДК-93+491.550

ББК-81.5.550

Ш-25

Мухаррири масъул:

*Узви вобастаи АИ ҶТ, доктори илми филология,
профессор М.Н.Қосимова*

Муқарризон:

*доктори илми филология, профессор Н.Офаридаев
номзади илми филология С. Матроров*

Ш-25 Шарифова Ф.Х. Таҳаввули ҷумлаи содаи забони тоҷикӣ. Қисми I. – Душанбе, 2012, 224 саҳ.

Дар монография шинохт ва назарияи ҷумла аз ҷониби файласуфон, фарҳангнависон, номанигорон ва филологҳо аз даврони антиқа, асрҳои миёна ва замони муосир инъикос ёфта, раванд ва қонуниятҳои инкишофи ҷумлаи забонҳои форсии бостон, «Авесто» ва форсии миёна таҳқиқ ва пажӯҳиш шудаанд. Монографияи мазкур барои мутахассисони соҳаи забон, пажӯҳишгарон, донишҷӯён ва алоқамандони илми забоншиносӣ ва эроншиносӣ пешбинӣ шудааст.

ISBN 978-99947-2-288-8

© Фарангис Шарифова, 2012

МУНДАРИҶА

Боби 1.

Шиноҳти ҷумла дар забоншиносии суннатӣ 5

- 1.1. Шиноҳти ҷумла дар забоншиносии суннатӣ
(аз давраи ислом то оғози асри XX) 8
- 1.1.1. Шиноҳти ҷумла дар афкори фалсафӣ..... 9
- 1.1.2. Шиноҳти ҷумла дар фарҳангномаҳои форсӣ 20
- 1.1.3. Шиноҳти ҷумла ва шарҳи он дар кутуби адабӣ
ва балоғӣ..... 33
- 1.2. Назарияи ҷумла дар забоншиносии муосир..... 48
- 1.2.1. Шиноҳти ҷумла дар забоншиносии муосири тоҷик.... 48
- 1.2.2. Шиноҳти ҷумла дар забоншиносии муосири Эрон..... 63
- 1.2.3. Шиноҳти ҷумла дар забоншиносии суннатии
Аврупо 78

Боби 2.

Назаре ба сохтори ҷумла дар забони форсии бостон ва таҳаввули низоми нахвӣ дар забони форсии миёна

- 2.1. Ташаккули ҷумлаи сода дар форсии бостон 110
- 2.1.1. Манбаъҳои таҳқиқи забонҳои авестой ва форсии
бостон 110
- 2.1.2. Асосҳои таркибии забони авестой..... 118
- 2.1.3. Асосҳои таркибии забони форсии бостон..... 130
- 2.1.4. Системаи сохтории ҷумлаи забони форсии бостон
ва забони авестой 135
- 2.1.4.1. Воситаҳои алоқа дар ҷумлаи забони форсии
бостон ва забони авестой 135
- 2.1.4.2. Қойи аъзои ҷумла дар забонҳои форсии
бостон ва авестой..... 144
- 2.1.4.3. Гунаҳои ҷумлаи сода дар забонҳои форсии
бостон ва авестой..... 151

2.2. Таҳаввули низоми наҳвӣ дар забони форсии миёна (пахлавии сосонӣ).....	154
2.2.1. Забони форсии миёна ва баҳси истилоҳоти он	156
2.2.2. Манбаъҳои таҳқиқи забони форсии миёна.....	160
2.2.3. Асосҳои таркибии забони форсии миёна	165
2.2.4. Системаи сохтории ҷумлаи забони форсии миёна	183
2.2.4.1. Ҷойи аъзои ҷумла дар забони форсии миёна	183
2.2.4.2. Гунаҳои ҷумлаи сода дар забони форсии миёна.....	199
Феҳристи адабиёти истифодашуда	208

Боби I

ШИНОХТИ ҶУМЛА ДАР ЗАБОНШИНОСИИ СУННАТИИ ТОҶИК

Забоншиносӣ ҳамчун илм дониши нисбатан наवे дар миёни илмҳои дигари башарӣ ба шумор меравад ва он таърихи беш аз 150-сола дорад. Аммо баҳс дар атрофи қавоиди забон аз замони бостон то асрҳои миёна дар Шарқи бостон, Ҳиндустон, Чин ва Юнон оғоз шуда, то ба имрӯз идома дорад. Аввалин донишҳо дар илми забоншиносӣ бо пайдоиш ва инкишофи хат, омӯзиши он, сохтани луғатҳо, тафсири матнҳои динӣ, навиштаҳои осори бостон ва омӯзиши қавонини назм алоқаманд аст. Тадричан доираи таҳқиқот густариш ёфта, хусусиятҳои нав ба нави забон омӯхта шуданд, ки сабаби пайдоиши риштаҳои нав дар илми забоншиносӣ гардиданд ва равишу усулҳои нави корӣ тадқиқотӣ ба вучуд омаданд.

Таърихи ташаккули донишҳои забоншиносӣ ва роҳҳои тадқиқи он дар қаламрави тақаллуми ҳар забон гуногун аст. Аммо робитаҳои илмӣ миёни ареалҳои забонӣ ва минтақаҳои ба якдигар наздик аз қадим мавҷуд буданд.

Суннатҳои пешқадам ва мустаҳками забоншиносӣ дар Шарқ, дар кишварҳои Ҳинду Чин, аз аҳди қадим ба вучуд омада ва дар асрҳои миёна ба онҳо забоншиносии араб, ки аз ҷониби донишмандони эронӣ, суриёний ва арабӣ бунёдашон гузошта шуда буд, мепаивандад (67; 118). Таълимоти забоншиносӣ дар миёни қавму миллатҳои дигари ин қитъа дар асоси ҳамин мактабҳо ҷараён гирифтаанд.

Омӯзиши забони чинӣ, ба гуфтаи муҳаккикон, таърихи беш аз 2000-сола дорад (67; 118). Забони чинӣ ба забонҳои навоҳии атрофи Чин таъсир расонд, аммо бо сабаби даргули мавҷудияти худ хатти душвори иероглифӣ доштан, ба ин восита бунбасти фарҳангӣ ба вучуд омад ва вижагӣҳои

фарҳанги чинӣ аз диди илмӣ мардумони дигар минтақаҳо дар канор монда, таъсири он дар забоншиносии Аврупо низ мушоҳида намешавад.

Ҳарф дар Чин бо иероглиф ишора мешавад, аз ин рӯ, асоси ҳарф мавзӯи омӯзиши муҳаққиқон қарор гирифта буд. Дар аҳди қадим ва асрҳои миёна дар он кишвар се равияи филологии бо омӯзиши забон алоқаманд мавҷуд буд:

1) сюнгу (схоластика) – илм дар бораи тафсири вожаҳои қадим;

2) омӯзиши хат, муайян намудани сохт ва этимологияи иероглиф;

3) овошиносӣ, ки танҳо фарқиятҳои овозӣ ва оҳангро муайян мекард, инчунин ҷадвалҳои овой (асрҳои X-XII), ки тамоми системаи овозии забони чинӣ, қофия, оҳанг ва садонокхоро дар бар мегирифт (67).

Барои шарҳи иероглифҳо фарҳангҳо таълиф мешуданд, ки аз рӯи ифодаи маъно ва қофия танзим мегардиданд. Аввалин намунаи фарҳангҳои мазкур инҳоянд: «Эр я», «Ши Чжоу нян» (асрҳои IX-VIII п.м.), «Сзи сзю пян (Цзи цзю пян)» (асри I п.м.), «Фан ян» (соли 53 п.м.).

Дар асрҳои 5-3 то мелод бахсҳо дар атрофи назарияи Конфутсий дар бораи «ислоҳи номҳо» ва муносибати калима ба воқеият сурат гирифтанд. Дар бораи наҳви Чини қадим дар асри XIX аз ҷониби Ма Тсянчжун асаре дар пояи суннатҳои забоншиносии чинӣ бар шарҳи вожаҳои муҳим ва вазифаи онҳо дар ҷумла, сохтори ҷумла таълиф шуд.

Аввалин намунаи осори забоншиносии Хинд таълифи луғати «Нирукта» (асрҳои 8-7 п.м.) аз ҷониби Яск мебошад, ки аз чунин қисмҳо иборат аст: муродифҳо, гурӯҳи калимаҳои аз ҷиҳати маъно таснифшуда, феълҳо ва муайянкунанда. Масъалаҳои грамматика дар асари «Аштавхьяя» (Ҳашт китоб)-и Панини (асрҳои 5-4 п.м.) зикр шудааст, ки барои наслҳои минбаъда ҳамчун намуна хидмат

кардааст. Ин асар аввалин тадқиқоти назариявӣ доир ба грамматикаи санскрит буда, бино ба ҳукми эҳтиёҷоти мазҳабӣ навишта шуда, таълимоти мухтасаре дар бораи овозҳо, сарф ва ҷузъиёте аз наҳви матнҳои Ведҳо буд. Дар боби наҳв Панини вазифа ва ҷойи исро дар ҷумла муайян намудааст.

Дар давраи бостон ҳиндуҳо дар асотир ва матнҳои динӣ ба баҳси масъалаҳои фалсафӣ рӯй овардаанд, ки минбаъд онҳо сабаби ба вучуд омадани осори фалсафӣ ва дастурӣ гардидаанд. Дар Ҳинд мақому манзалати забон ба ҳадде баланд буд, ки истилоҳҳои забон чун ном ба Худоҳо гузошта мешуданд, ба монанди Худои калом – Вач, Худои каломии муқаддас – Бхарти, Худои идроку ширинкаломӣ – Сарасвати. Тамоми ҷараёну равиҳои фалсафӣ-динӣ ба муҳокимаи масъалаҳои забон машғул буданд, чун браҳма-низм, ҷайнизм, буддизм, индуизм.

Афкори забоншиносӣ ва фалсафии файласуф Бхварти-хари (асрҳои 6-5 п.м.) дар асараш «Викепадия» баён шудааст. Ӯ мегӯяд, ки калима бо дониш пайваст буда, фаъолияти инсон аз ҳамбастагии онҳо оғоз меёбад ва он сарчашмаи илм, санъат ва ҳунар аст. Ҳамон калима ва калом, ки гуфта мешавад, коинотро ташкил медиҳад.

Забоншиносони Аврупо бо санскрит ва анъанаҳои афкори забоншиносии Ҳинди бостон дар охири асри XVIII ва аввали асри XIX шинос шуданд. Ин шиносӣ минбаъд ба пайдоиши грамматикаи таърихӣ ва усулҳои таҳқиқи он замина гузошт (118, 15).

Ҳамин тариқ, дар аҳди қадим афкори забоншиносӣ дар Ведҳо ифода меёфт ва дар асрҳои миёна ҷойи онро вазъи устодон – «сутра», ки дар маркази диққати худ калимаро гузошта буданд, гирифт.

Дар таълимоти файласуфони Юнон баҳс дар атрофи сарфу наҳв ҷой дошт, аммо онҳо қонунҳои мантиқро бар қоидаҳои забон татбиқ менамуданд.

1.1. Шинохти ҷумла дар забоншиносии суннатӣ (аз давраи ислом то огози асри XX)

Дар бораи афкори забоншиносии давраи пеш аз ислом дар қаламрави забонҳои эронӣ иттилои фаровоне надорем, аммо мавҷудияти хатти авестой бозгӯ аз мавҷудияти қавоиди сарфиву нахвии ин забон аст. Коркарди алифбо барои сабти матни се алифбо¹ далели огоҳии қадимиён аз қонунҳои ҳарфу имло ва дастур аст.

Дар забони паҳлавӣ фарҳанги хурде бо номи «Frahang ī oīm-ēwāk» мавҷуд аст, ки дар он вожаҳои авестой дар баробари муродифоти паҳлавии онҳо нишон дода шудаанд. Чун китоб бо калимаи авестой oīm ба маънии «як» шурӯъ шуда, муодили паҳлавии он бино ба қироати суннати ēwāk дода шуда, онро «Уим евак» номидаанд. Дар ин китоб вожаҳо аз рӯи мавзӯ табақабандӣ шудаанд. Ин ҳам аз нишонаҳои мавҷудият, риоя ва таҳқиқи вожагони забон дарак медиҳад.

Мавзӯи баҳси илми забон дар соли аввали ҳичрӣ таркиби калом буд, ки онро нахв меҳонданд. Баъд аз он ба сохтори калима диққат медоданд ва батадриҷ илми нахв аз илми сарф ҷудо шуд.

Ин нукта мусаллам аст, ки эронӣён то асрҳои IX-X аз тараққиёти илмҳои замонашон бархурдор буда, пешрафтхое доштанд. Дар давраи сосонӣ китобхонаҳое иборат аз китобҳои паҳлавӣ ва юнонӣ мавҷуд буд, аз ин рӯ, илмҳои юнонӣ дар ин ҷо нуфуз дошт. Дар ин аҳд бештар илмҳои риёзӣ ва нучум ривҷ ёфта, дар аҳди аббосӣ ва минбаъд батадриҷ улуми лисонӣ, адабӣ, таърих ва иншо вусъат ёфт.

1. 1) алифбои Авесто, 2) алифбои меҳӣ, 3) алифбои паҳлавӣ

1.1.1. Шинохти ҷумла дар афкори фалсафӣ

Илми забон дар давраи бостон ҳамчун ҷузъи илми мантиқ шинохта мешуд. Дар ин бора Бехрӯзи Тобиш, муаллифи китоби «Забоншиносӣ ва корномаи забони порсӣ», чунин менависад: «Асоси дастури забон бар мантиқ устувор аст ва забонро маъқулона баррасӣ мекунад. Ормони громор танҳо як чиз – сохт аст: таъйин ё ташхиси дуруст ё нодуруст» (149, 18).

Асрҳои IX-X аз ҷиҳати ривочи улуми ақлӣ муҳимтарин замон дар таърихи инкишофи илм буда, қарнҳои тиллоӣ шумурда мешаванд. Дар аввал ва миёнаҳои асри X донишмандон Закариёи Розӣ (865-926), Абӯнасири Форобӣ (873-951) ва дар поёни ин аср Абӯалӣ ибни Сино (980-1037), Абӯрайҳони Берунӣ (973-1049), Муҳаммади Ғаззоли (1058-1111) зиндагиро эҷод кардаанд.

Яке аз файласуфони бузург Абӯнасири Форобӣ мебошад, ки таълимоти забоншиносии қадимро шарҳу тавзеҳ додааст. Ба қавли забоншиносон Л.Г.Гертсенберг ва Д.Саймиддинов, «вижагии афкори илмии Форобӣ дар он аст, ки яқум, ӯ чандон ба анъанаи эллинистӣ пайравӣ накарда, балки ба таълимоти Арасту бештар тавачҷуҳ зоҳир мекунад; дувум, тафсири амиқи категорияҳоро аз лиҳози маъно додааст» (68, 106).

Дар китоби «Эҳсоъ-ул-улум» таснифи илмҳои роиҷи замон омадааст, ки дар фасли аввали он илми лисон ҷой дода шудааст. Ба андешаи Форобӣ, лафз аз сода ва мураккаб иборат буда, лафзи сода исм, феъл ва адот ва лафзи мураккаб ҷумла аст. Улуми лисонӣ дар навбати худ ба гурӯҳҳо тасниф карда шудаанд: илм дар бораи калимаҳои сода; илм дар бораи ибора; илм дар бораи қонунҳои калимаҳои сода; илм дар бораи қонунҳои ибора; қонунҳои хат: илми арӯз (5, 111).

Илм дар бораи қонунҳои ибора, ки яке аз бахшҳои илми

наҳв аст, аз ду қисм иборат аст: якум, қонунҳои анҷомаҳо бо исму феъл ва сохтмону шакли онҳо ва дувум, қонунҳо дар бораи тарзи сохтмони вандҳо.

Фаробӣ аввалин файласуфест, ки дар таълимоти худ дар бораи аломатҳои китобат сухан рондааст. Чунончи, ӯ мегӯяд, ки аломатҳои китобат ҷумлаҳои кӯтоҳро аз ҷумлаҳои дароз, ҷумлаҳои ба ҳам алоқаманд ва аз ҳам ҷудоро аз ҳамдигар фарқ мекунонанд (5).

Абӯалӣ ибни Сино аз ҷумлаи олимони бузурги Шарқ мебошад, ки осори гаронбаҳое дар улуми ақлӣ ба мо мерос гузоштааст. Аз Ибни Сино дар боби забоншиносӣ асари «Махориҷ-ул-хуруф» боқӣ мондааст, ки дар он масъалаҳои илми овошиносӣ таҳқиқ шудаанд. Дар поёни умр Сино китобе дар илми лисон бо номи «Лисон-ул-араб» таълиф мекунад, аммо онро тозанавис нокарда аз дунё дармегузарад. Мутаассифона, ин асар то ба замони мо нарасидааст.

Ба қавли Сино, инсон ба мушорикату ҳамсоягӣ ва муҳовараю гуфтугӯ ниёз дорад, аз ин рӯ, «табиати инсонӣ маҳз ба истифодаи савт рӯ оварда, аз Офаридгори худ ба олатҳои дар як вақт тақтеъ ва таркибкунандаи ҳарфҳо ноил гашт, то битавонад он осореро, ки дар нафс вучуд дорад, баён созад» (5, 485).

Ба қавли Ибни Сино, мантиқшинос бояд ҳолати лафзро аз ҷиҳати далолати маъниҳои муфрад ва мураккаб барои дарки маънӣ бидонад. Аммо «кадом лафз барои ифодаи кадом маъно истифода мешавад ва кадом китобат барои далолати фалон маъно ва фалон асар ба қор меравад, мавзӯе мебошад, ки ба санъати забоншиносон ва нави-сандагон марбут буда, мантиқшинос танҳо ба сурати аразӣ сухан мегӯяд» (4, 488).

Дар қисмати мантиқи асарҳои фалсафии «Наҷот», «Ҳикмати машриқия», «Китоби ҳидоя», «Уюн-ал-ҳикмат», «Китоб-уш-шифо», «Донишнома» Ибни Сино андешаву назарашро дар атрофи лафзу маънӣ, исм, калима, адот ва

қавл иброз намудааст (1; 2; 3; 4). Ба андешаи Ибни Сино, **исм** лафзи муфрадест, ки маъноеро ифода менамояд, аммо замонро далолат намекунад, **калима** (феъл) лафзи муфрадест, ки бар маънӣ ва замони он ва бар ягон мавзӯи номуайян далолат кунад. Масалан, «роҳ гаштан» маънои роҳ рафтано дар замони гузашта далолат мекунад, **адотро** (калимаҳои ёридиҳанда) лафзе, ки танҳо маъноеро далолат намекунад ва маънояш дар алоқамандӣ бо исм ё калимаҳо равшан мешавад ва **қавлро** лафзи мураккаб таъриф кардааст (2, 29).

Қавл, ба андешаи Сино, том ва нопурра шуда метавонад ва ин истилоҳотро забоншиносони имрӯза ҷумлаи содаи пурра ва нопурра ном мебаранд. Қавли том чизест, ки ҷузъи он як маънои пурраи томо ифода мекунад ва он аз исмҳо ва феълҳо таркиб меёбад. Дар ҷумлаи «Зайд котиб буд», ба қавли Ибни Сино, «Зайд» – мавзӯ, «котиб»–маҳмул ва «буд» ин ҷо тобеият ва робита аст, ки онро Сино «калимаи замонӣ» хондааст. Инчунин, Ибни Сино қавлҳои нопурраро, ба монанди «дар хона», «дуруст нест», меорад, ки далолаташ ноқис буда, ба далолатгари чизе пайваст шудааст (2, 127).

Дар мубоҳисаҳои мантиқии Ибни Сино пайвастагии масъалаҳои мантиқӣ бо қонунҳои наҳвӣ мушоҳида мешавад. Қазияи маҷозӣ, ба ақидаи Сино, аз ду қисм иборат аст, ки яке аз онҳо шарт буда, номи вай «муқаддам», ҷуноне ту мегӯй «агар офтоб баромадагӣ бошад» ва ҷузъи дувумашро «толи» мегӯянд, ҷуноне ту мегӯй «пас рӯз вучуд дорад» (1, 131) ва «толии муттасил мувофиқ бувад бо муқаддам ва аммо толии мунфасил муҳолиф ва носозгор бувад бо муқаддам» (1, 131).

Қонунҳои сохтани ҷумлаҳои мураккаб низ дар мувофиқати сарҷумлаву ҷумлаи пайрав ва дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой истисно ва инкори якдигар мебошад. Ҷунонки мебинем, «муқаддам» ҷумлаи пайрави шарт буда,

«толий» сарчумла мебошад ва арабҳо низ ин намуди чумларо қазияи муттасилаи шартӣ ва чумлаи мураккаби пайвасти чудоиро қазияи шартии мунфасил меҳонанд. Ба қавли Сино, барои сохтани қазияи ҳамлӣ мавзӯ, маҳмул ва алоқа лозим аст, ки онро робита мегӯянд, яъне барои сохтани чумла ба ғайр аз калимаҳо воситаи алоқаи байни онҳо зарур аст.

Ибни Сино дар «Донишнома» низ фикрашро дар бораи лафзи муфрад баён намуда, чунин мегӯяд: «Ва мар кунишро нахвиён «феъл» хонанд ва мантиқиён «калима» хонанд» (1, 179). Дар бораи ном ё калима (феъл) будани вожаҳои «дӣ, пор ва порина», ки далел бар замон бувад, омадааст, ки вожаҳои мазкур калима (феъл) нестанд, зеро калима нахуст бояд маъниро далолат кунад ва баъд замонро.

Ибни Сино яке аз аввалин мантиқиёни асримиёнагӣ мебошад, ки дар пайравӣ ба таълимоти мантиқиёни атиқа чумларо иборат аз исму калима (феъл) ва адот (калимаҳои ёридиҳанда) медонад. Аз муҳокимаҳои мантиқии Сино аён мегардад, ки ӯ дар бораи лафзи муфрад, яъне калима ва лафзи мураккаб, яъне чумла ва, инчунин, қонуниятҳои чумлаи мураккаб огоҳии хуб доштааст. Ӯ қавлро чумла меҳонад ва мисли мантиқиёни атиқа ҳудуди чумларо дар ҷамъбасти мавзӯ мебинад.

Абӯрайҳони Берунӣ (973-1048) дар асари «Мол-ул-Ҳинд» ба илми грамматика ва шеър баҳои баланд дода, менависад: «Ин ду соҳаи илм барои дигар илмҳо чун восита хидмат мерасонанд. Аз ҳардуи ин илмҳо ҳиндуҳо илм дар бораи забонро, ки онро व्याकरана¹ меноманд, ба ҷойи аввал мегуздоранд» (8, 149). Инчунин, ӯ дар асари мазкур бархе аз нукоти грамматикаи забони ҳиндӣ ва арабиرو овардааст, ки аз чумлаи онҳо шарҳи муфассали сохти ҳиҷоҳои забони ҳиндӣ, таърихи пайдоиши илми граммати-

1. व्याकरана (vyākaraṇa)- грамматика.

ка дар Ҳиндустон ва аввалин китобҳои грамматика доир ба ин забон мебошанд.

Мухаммад Ғаззоли дар «Эҳё-ул-улум», дар боби таснифи илмҳо, аз илми луғот ёдовар шуда, мегӯяд: «...ва чун луғат аз шунидан ҳосил нашавад ...чун илми луғат ва наҳв, ки олати илми китоб аст. Ва луғати наҳв дар нафси худ аз улуми шаръӣ ниҳонад. Ва ҳеҷ шарияте зоҳир нашавад, магар ба луғате. Пас омӯхтани он луғат дастафзор бувад» (25, 64).

Китоби «Қомеъ-ул-ҳикматайн»-ро Носири Хусрав дар ҷавоби як қасидаи фалсафии Хоҷа Абулхайсам ном шоири охири асри X – аввали асри XI навиштааст. Ин шоир исмоилимазҳаб буд. Аз ӯ қасидае ба номи «Чуну чаронома» (дар 82 ё 88 ва ё 89 байт) дар 91 суоли бечавоби фалсафӣ, мантиқӣ, табиӣ ва динӣ ба равиши исмоилия боқӣ мондааст. Ба ин қасида шогирдаш Муҳаммад ибни Сурхи Нишопурӣ тафсире ба унвони «Шарҳи қасидаи Хоҷа Абулхайсам» нигошт. Амири Бадахшон аз Носири Хусрав «ба некӯтарин алфозе ва нармтар қавле илтимос кард, то суолоте, ки андар он қасида аст, ба номи ӯ ҳал карда шавад» (33, 17). Бо хоҳиши амири Бадахшон Носири Хусрав китоби «Қомеъ-ул-ҳикматайн»-ро навишт.

Дар абёти зайли қасидаи мазкур суолҳое роҷеъ ба масъалаҳои забон гузошта шудаанд, ки мавриди шарҳи шореҳон дар ин мавзӯъ шудаанд:

Миёни нутқу калому миёни қавл чӣ фарқ,
Ки порсӣ якеву маънӣ андар ӯ анбор?...
Сухан чаро ки ҷаҳор аст: **амру боз нидо**,
Се дигараш **хабар асту ҷаҳорум истиҳбор?** (33)

Дар посухи ин суолҳо дар «Қомеъ-ул-ҳикматайн» ҷаслест бо номи «Андар қавли Арастулис, андар ҷаҳор қисми сухан». Носири Хусрав қавли Арастуро дар бораи

чаҳор навъи қавл овардааст: «Яке амр, чунон ки касе мар касеро гӯяд «Чунин кун» ва «Чунон гӯй» ва чуз он; ва дигар истихбор аст, ба ғайри хабар пурсидан, чунонки касеро гӯем «Чӣ гуна будӣ?» ва «Кучо рафтӣ?» ва чуз он; ва се дигар суол, яъне хостани чизе, чунон ки касеро гӯй «Маро таом деҳ!» ё «Шароб деҳ!» ё чуз он; ва чаҳорум хабар аст, ки гӯем «Чунин буд» ва ё «Чунин аст» ва чуз он» (33, 74).

Ба андешаи Носири Хусрав, мақсади овардани ақсоми сухан аз ҷониби Арасту муайян намудани дурӯғ дар онҳо мебошад. «Он гоҳ (Арасту) гуфтааст, ки андар он се қисм, ки аз ӯ яке амр аст ва дигар истихбор ва яке рағбат ва суол ҳеч дурӯғ наравад...дурӯғ андар як қисм афтад аз ақсоми сухан ва он қисм хабар аст» (33, 75).

Ба қавли Арасту, хабар ба ду қисм аст: «Яке истисноист ва яке ҳукми қатъ ва он чӣ истисно бошад, рост бошад ва он чӣ ҳукми бат (т) бошад, мумкин бошад, яъне миёни рост ва дурӯғ бошад. Ва хабари истисно чунон бошад, ки касе гӯяд «Чу борон бошад, гул бошад» ва «Чу дуд бошад, оташ бошад». Ва ҳукми бат(т) он бошад, ки касе гӯяд «мардум дабир аст ва мардум бошад, ки дабир бошад ва низ бошад, ки дабир набошад» (33, 75).

Аз шарҳи зерин маълум мегардад, ки Носири Хусрав аз таълимоти мантиқиёни атиқа дар мавриди чигунагии ақсоми сухан ба чаҳор қисм огоҳии хуб доштааст. Дар бораи ақсоми сухан ӯ маълумоти зиёд дорад, аммо пайи ҷустуҷӯи шарҳи мазҳабии ақсоми сухан мепардозад ва мегӯяд: «Ин миқдор аз сухани файласуфи мантиқӣ ёд кардем аз баҳри ҷудои ақсоми сухан бар чаҳор қисм. Ва ба шарҳи ақсоми дигар машғул нашудем аз ин сухан, то аз ғараз фуру намонем» (33, 77).

Носири Хусрав аз зумраи адибоне мебошад, ки дар атрофи хосияти калом зиёд андеша рондааст. Дар асари фалсафии «Ҷомеъ-ул-ҳикматайн» фасле бо номи «Андар нутқ ва калом ва қавл» мавҷуд аст, ки дар он шарҳи муфассали ин

истилоҳотро додааст. Нутқ, ба андешаи Носири Хусрав, қуввате аст «аз қувватҳои нафси инсонӣ, ки мардум бад-он қувват маъниро, ки андар замири ӯ бошад, бо овоз ва ҳарф ва қавл ба дигаре битавонад расондан» (33, 187).

Дар муқоиса бо дигар файласуфон Носири Хусрав маъноҳои вожаи «қавл»-ро батафсил тавзеҳ додааст, ки тибқи он маҷмӯи қавлҳо, ки маънӣ дар он ба тартиб гузорида шудааст, калом мебошад.

Муҳаққиқ нутқро нахустин падида ва ҷавҳари нафс доништа, сипас қавлу каломро шарҳ додааст. Аз ҷумла, мегӯяд: «Пас нутқ сухани доништа бошад ва ногуфта ва калом мантиқи гуфта бошад ва қавл ҷузъҳои калом бошад, ки ҳар якеро маънӣ бошад ва ҷумлагӣ он ҷамъ шавад бар гузоридаи як маънӣ, ки он ҷуз бад-он қавлҳо гузорида нашавад» (33, 187).

Ӯ гуфторро (қавл) аз навиштор бартар медонад ва мегӯяд: «Ва гуфтор шарифтар аст аз навишта ... Пас, пайдо омад, ки қавл шарифтар аз китобат аст» (33, 188).

Ба андешаи Носири Хусрав, гӯянда маъниро дар қавл зудтару хубтар мерасонад ва иштибоҳ дар он камтар аст, аммо «дарёфти маънӣ дар навишта мушкил бошад ва бозгаштан ба нависанда набошад» ва хондани ҳарфҳо, ки ба назар яқинганд, мушкил аст (10, 27). Мақсад аз нутқи гуфторӣ ва навишторӣ маънӣ буда, маънӣ ба қавл наздиктар аст. Аз ин рӯ, муаллиф мегӯяд, ки «маънӣ рӯҳ аст, мар рӯҳи китобатро ва қавл мар маъниро ҷисм аст ва китобат мар қавлро ҷисм аст» (10, 28).

Абӯалӣ ибни Сино дар қисмати мантиқи «Китоб-уш-шифо» масъалаи лафз ва тарзҳои ифодаи онро ба миён гузошта, гуфтааст: «Маънои далолати лафз он аст, ки агар дар ҳаёл исме шунида шавад, маънои он дар нафс нақш мебандад. Аммо китобат имкон дорад, ки бе воситагии алфоз низ асареро (чизеро) далолат намояд, то ҷое ки барои ҳар як асари дар нафс буда китобати муайяне сохта мешавад» (4, 487).

Ин ки нутқи гуфторӣ осонтар аз нутқи навишторӣ аст, то кунун дар миёни аҳли илм ҷонибдорӣ мешавад, аммо аз ҷониби дигар мегӯяд, ки «то хат бар ҷой аст, он қавл аз нависанда барҷо бошад» (10, 28). Муаллиф қавлро ҳикояти гӯянда медонад, ки андар нафси ӯ аст ва навиштаро ҳикоят аз қавли гӯянда, яъне он истилоҳ ва шарҳе, ки доир ба ҷумлаи ҳикоягӣ дар грамматика омадааст, ба наҳве тасдиқ мегардад: «Ҷумлаи ҳикоягӣ дар бораи ягон чизи олами ҳастӣ хабар медиҳад, гӯянда ба воситаи онҳо ягон рӯйдодро накл мекунад ва муҳокима, хулоса ва андешаҳои худро пешниҳод мекунад» (58, 207). Аммо ӯ ҷумлаи шифоҳиро ҳикоят ва хаттиро ҳикояти ҳикоят гуфтааст (10). Қавл дар сурате маъниофарин мешавад, ки қоидаҳои сарфиву наҳвӣ ва савтӣ дар он риоя шаванд. Дар ин бора муаллиф чунин менигорад: «Қавл номхост тартиб карда, к-андар зери ӯ маънӣ аст» (10, 30). «Ном» ҳарфҳоеанд ба тартиб карда ва ҳарфро маънӣ нест, чун ҳарфҳоро фароз оранд, ном аз он барояд. Ашӯ ё моддаи (ҳаюло) қавл номҳо, аз номҳо ҳарф, аз ҳарф овоз ва аз овоз ҳаво мебошад. Дар баробари ин аз қавл танҳо шунавандагон баҳра мебаранд, аммо ба воситаи китобат илм аз доно «ба ғоибон бирасад, аз пешиниён ба бозпасиён ояд» (10, 32).

Дар идомаи ин баҳсҳо муаллиф нутқро атои илоҳӣ медонад ва навиштанро коре, ки инсон бо кӯшишу заҳмати худ азбар мекунад. Дар бораи бартарии китобат бар қавл чунин мегӯяд: «Ва навишта қавле аст, ки қалам мар ўро ба манзалати забон аст ва хатти рост мар онро ба манзалати овоз кашидааст ва мар шаклҳои ҳуруф ўро лавҳ ва сатҳи хок ва хок суратпазир аст, аз он аст, ки навишта бар ӯ дер монад» (10, 32). Носири Хусрав шахсеро, ки қобилияти дарки маъниро дар қавл надорад, «кар» ва онеро ки дар китобат дарки маънӣ надорад «кӯр» медонад.

Аз суҳанони Носири Хусрав бармеояд, ки нутқу қавлу калом – ҳар се чун як чараёни забон эҳсос шудаанд ва аз

тасаввури воҳиди маонӣ, ки ҷумла аст, берун намеояд. Онҳо ифодаи ҳолат ва тарзи зухуранд. Навъҳои ҷумларо Носири Хусрав, ҷунонки дар абёти Хоҷа Абулҳайсам дидем, аз мавқеи мантиқ ва илми хитоба мефаҳмад.

Яке аз асарҳои илмии нодири фалсафӣ дар забони форсӣ, пас аз асари мантиқии Абӯалӣ Сино – «Донишнома», асари Хоҷа Насируддини Тӯсӣ (1201-1274) «Асос-ул-иктибос» мебошад. Насируддини Тӯсӣ аз таълимоти мантиқӣи Юнони қадим баҳравар буда, онҳоро дар асарҳои худ гузориш намудааст. Аз ҷумла, дар китоби «Асос-ул-иктибос» шарҳе ба «Фанни шеър» ва «Фанни хитоба»-и Арасту додааст.

Китоби «Асос-ул-иктибос» аз нуҳ бахш иборат аст ва бахшҳо «мақола» ном дошта, бахшҳои гуногуни илми мантиқро фаро мегиранд. Бахши аввал аз ҷаҳор фан иборат буда, фанни якуми он ба илми хитоба мутааллиқ аст. Муаллиф дар атрофи асмои мутародифа, муштақа, мутаҷониса, муташобеҳа, ҷомид ва соил, ҳақиқат ва маҷоз фикру андешаи мантиқӣ меронад. Дар бораи маънои калимаҳо дар ҷумла муҳокимаронӣ намуда, мегӯяд, ки «чун ду маънӣ дар зехн дарояд ва якеро васф кунанд ба дигар маънӣ, на ба он тариқ, ки ҳақиқати ҳар ду як бошад, бал ба он тариқ, ки гӯянд, он чи ин маънӣ ба ӯ итлоқ кунанд, ҳамон аст, ки дигар маънӣ ба ӯ итлоқ кунанд, он ду маъниро мавзӯъ ва маҳмул хонанд» (32, 18). Вай ҷумлаи «Инсон ҳайвон аст»-ро таҳлили мантиқӣ намуда, чунин хулоса баровардааст: «Пас инсон дар ин сурат мавзӯъ (мубтадои ҷумла, ки амал ба он нигаронида шуда) ва ҳайвон маҳмул» аст (32, 20).

Аз Насируддини Тӯсӣ рисолае дар илми балоғат бо номи «Меъёр-ул-ашъор» (соли таълифаш 1253) боқӣ мондааст, ки дар бораи калом дар он омадааст: «Аммо калом алфозе бошад муаллаф аз ҳуруфе, ки бар ҳасби вазъ бар маонии мақсуд мудаллал бошад...» (11, 14).

Насируддини Тӯсӣ забони порсиро бо арабӣ муқоиса

намуда, мегӯяд: «Луғат дар разонат ва хиффат мухталиф аст, чи тозӣ, масалан, ба қиёс ба форсӣ. Ба разонат ва сиқл наздиктар аст ва порсӣ ба хиффат моилтар» (11, 17).

Дар мавриди ҳарфҳо ва овозҳои забони порсӣ дар «Меъёр-ул-ашъор» фикрҳои ҷолибе зикр гардидаанд. Аз ҷумла, дар бораи овози «ӯ», ки ҳоло дар атрофи он баҳсҳои зиёде ҷой дорад, менависад: «Ва дар ҳуруфи мусаввити мамдуд (садоноки дароз), ки яке аз он ҳарфест, ки миёни заммат (яъне «у») ва фатҳат (яъне «а») бошад, ҷунон ки дар лафзи «шӯр» афтад, ки ба тозӣ «молиҳ» бошад ва дигар ҳарфе, ки дар лафзи «шер» афтад, ки ба тозӣ «асад» бошад. Ва ин ҳуруфро дар тозӣ ба кор доранд ва онро «имолат» хонанд, аммо аз асли луғат нашумуранд» (11, 20).

Инчунин, Тӯсӣ дар бораи ҳуруфи мусаммат (ҳамсадо) ва мусаввит (садонок), ҳуруфи сокит (ҳарфҳои хоси забони арабӣ) ва ҳуруфи забони порсӣ маълумот додааст. Дар бораи навиштани ташдид дар калимаҳои порсӣ ҷунин мегӯяд: «Ва бидон, ки ташдид дар форсӣ ду мавзъ оваранд: яке дар асли калима, ҷунонки дар лафзи «буррон» ва дигар он, ки миёни ду калима уфтад...

Ва бар ҷумла, чандон ки дар луғати порсӣ ташдид камтар оваранд, беҳтар бошад, чи ташдид дар он луғат асли нест» (10, 22).

Муаллифи асари «Дуррат-ут-точ...» файласуфи асри XIII Қутбиддини Шерозӣ (ваф. соли 1311 ё 1316 дар Табрез) ҷун мантиқиёни гузашта лафзи муффрадро иборат аз исм, феъл (ба истилоҳи мантиқиён калима ва ба истилоҳи наҳвиён феъл) ва ҳарф (мантиқиён онро адот ва наҳвиён онро ҳарф хонанд) медонист. Ба андешаи файласуф, феъл мутазаммин ё мусталзими ҷаҳор ҷиз бувад: маънӣ ва маҳалли он маъниро ва ҳудуси маъниро дар он маҳал ва замони муини ҳудусро. Бинобар қавли Қутбиддини Шерозӣ, «калима (феъл) ё ҳақиқӣ аст, агар далолат бар ҳақиқат ва нисбат ба мавзӯ ҷунад ва вучудӣ, агар наҷунад

чун афъоли ноқиса, чи эшон далолат бар ҳадс надоранд ва онро барои равобит истеъмол кунанд» (26, 21).

Вожаи ҷумларо ба маънии калом аввалин бор дар китобҳои забони форсӣ дар асари мазкур вохӯрдём, ки дар ин мавқеъ омадааст¹: «Ва бад-он-к мураккаб том бошад, агар ифодат нисбате кунад ва онро **ҷумла** ва калом хонанд... Ва аввалро хабар, қазия ва қавли ҷозим хонанд» (26, 25). Дар бораи сохти ҷумла ӯ мегӯяд: «Ва том мутааллиф нашавад аз ду феъл» (26, 25). Ин ишораи бисёр дақиқ аст ба хосияти феъл дар ҷумла.

Чунонки мушоҳида шуд, дар осори мантикии асрҳои X-XII истилоҳи «ҷумла» ҳамчун воҳиди синтаксис қорбурд нашудааст. Ин нукта мусаллам аст, ки мантиқиён ҷумларо мешинохтанд ва барои ифодаи он вожаҳои «қавл», «сухан», «калом» ва «лафзи мураккаб»-ро истифода мебуданд. Аммо «қавл», «сухан», «калом» ва «лафзи мураккаб» дар ҷаҳорҷӯбаи мавзӯ амал мекунад ва мавзӯ дар ҳудуди як ҷумла метавонад ҳалли ҳудро ёбад ё метавонад интиҳои мавзӯ дар ҳудуди як асар дарҷ гардад. Ба истилоҳи имрӯза, ҷумла «фикри тамошуда» мебошад. Аз ин ҷо ба чунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки ҳудуди ҷумлаи имрӯза ба шакли он ва ҳудуди ҷумлаи давраи бостон ва асрҳои миёна ба ҳалли мавзӯ вобастагӣ дорад.

Мантиқиёни асримиёнагӣ аъзои ҷумларо, ки иборат аз лафзи сода, яъне исм, калима ва адот аст мешинохтанду вазифаҳои онҳоро медонистанд. Ҷаҳор хели ҷумларо фарқ мекарданд: ҷумлаи амрӣ, ҷумлаи нидой, ҷумлаи истихбор ва ҷумлаи хабар. Ҷумлаҳои мураккабро дар рафти мувоҳишаҳои мантиқӣ мисол меоварданд.

1. Вожаи ҷумла ҳамчун истилоҳи калом дар «Дастури дабири» (асри XII) низ вохӯрад, ки поёнтар аз он ёд хоёем кард.

1.1.2. Шинохти ҷумла дар фарҳангномаҳои форсӣ

Луғату фарҳангҳо яке аз воситаҳои баёни андешаҳо дар бораи қоидаҳои забоншиносӣ дар асрҳои миёна мебошанд. Вожаи **фарҳанг** пеш аз номи китобро ба худ касб кардан, маънои одоб, шуур, тарбият, илм, русум, ҳунар, ақроифода карда, нишони маҷмӯаи донишҳои ақлонӣ ва ҳунари будааст, ки фарҳангҳои давраи форсии миёна ҳамон ном ва маъноро доштаанд. Фарҳангномаҳо дар асрҳои миёна дар радифи китобҳои улуми расмӣ замон ҷой доштанд. Луғатнигорӣ як навъи фаъолияти илмӣ адабӣ махсуб меёфт, ки дар навбати худ сабаби падидаи омадани анвои дигари улуми адабӣ гардид.

Фарҳангҳои забони форсӣ навъи синкретии адабиёти илмиро мемонданд ва бо ҷанбаҳои умумии филологии худ фарогири масъалаҳои адабиётшиносӣ, забоншиносӣ ва энциклопедӣ буданд. Фарҳангҳои тафсирии форсӣ дар асрҳои IX-X дар баробари ташаккули забони форсии нав ё порсии дарӣ таълиф шуданд. Инҳо фарҳангҳои мансуб ба Абӯҳафси Суғдӣ ва Рӯдакӣ буданд, ки то замони мо нарасидаанд. Асарҳои дастурии забони форсӣ дертар, дар асрҳои XVIII, падидаи омаданд, аммо аввалин кӯшишу таҷрибаҳо дар боби танзими қонунҳои забон дар асрҳои XIII-XIV анҷом дода шудаанд. Инҳо муқаддимаҳои фарҳангномаҳо ба сурати ёддошту роҳнамои луғавии грамматикӣ мебошанд. Баъдҳо дар бархе аз фарҳангҳо фасли алоҳида ба баёни дастури забони форсӣ ихтисос меёфт ва дар онҳо ба ғайр аз хусусиятҳои луғавии вожаҳо шарҳи муфасссали вижагиҳои овой, калимасозӣ ва грамматикӣ оварда шудаанд. Луғату фарҳангҳои асрҳои миёна дар қаламрави интишори забони форсӣ дар худуди Осиёи Миёна, Эрон ва Ҳинду Покистон таълиф шудаанд. Мухтасаран марҳилаҳои пайдоиш ва унвони муҳимтарин фарҳангҳо ба хотири ирҷоъ ба мавзӯи баҳс номбар мекунем.

Анъанаи фарҳангнависӣ аз давраи форсии бостон оғоз ёфта буд. Дар замони салтанати Сосониён бо ибтикори Ардашери Бобакон (226-241) барои мондагории «Авесто» хат ва луғатҳои махсус барои таълими дастурии ин китоби муқаддаси оини беҳӣ таълиф шуданд. Матнҳои ба ин хат навишташударо «Авесто» ва тарҷумаву тафсири онро «Позанд» мегӯянд. Аз замони Сосониҳо то имрӯз луғатҳо ва пораҳои аз онҳо бо забонҳои авестӣ – форсии миёна, оромӣ – форсии миёна, суғдӣ – форсии миёна боқӣ мондаанд (68, 97). Таълифи фарҳангҳо дар марҳилаи аввал бо мақсади таълими забон анҷом дода мешуд.

Намунаи аввалин фарҳангҳо инҳоанд: **«Фарҳанги уим евак»**. Фарҳанги кӯчакест, ки дар он вожаҳои авестӣ бо муроди паҳлави онҳо зикр шудаанд ва чун китоб бо калимаи авестӣ **oīm** ба маънии «як» шурӯъ шуда ва муодили паҳлави он бино ба кироати суннати **ēwak** дода шуда, онро «Уим евак» номидаанд. Дар ин китоб вожаҳои тибқи пайомади мавзӯи табақабандӣ шудаанд. Фарҳанг аз 1000 калимаи авестӣ, 2250 паҳлавӣ, 833 калимаҳои забонҳои дигар ва 24 позанд иборат буд. Фарҳанги мазкур аз 27 боб иборат буда, бобҳои дар бораи муайянкунанда, пайвандакҳо, зарф, ҷонишин, категорияи ҷинсият дорад.

«Фарҳанги паҳлавиг». Фарҳангест шомили ҳузворишҳо, ки муодили онҳо дар паҳлавӣ зикр шудааст. Дар зимни ин рисола гунаҳои ғӯйиши баъзе аз вожаҳо ва низ калимаҳои, ки аз назари имло душворанд, омадаанд. Ҳамчунин, барои баъзе аз калимаҳо, ки зоҳиран барои дастае аз паҳлавизабонон ноошно будаанд, мутародифи дигаре зикр шудааст. Ба назар чунин мерасад, ки ҳадафи ғирдоваранда таҳияи феҳристе барои роҳнамоӣ ва кӯмак ба котибон будааст. Вожаҳои ин фарҳанг бар ҳасби мавзӯи тақсимбандӣ шудаанд, аммо воҳидҳои луғавии ин фарҳанг мисли «Фарҳанги уим евак» аз рӯи хусусиятҳои дастурӣ ба ҳиссаҳои нутқ ғурӯҳбандӣ нашудаанд (141).

Дигар аз луғатҳои дар оғози рушди забони форсӣ таълифшуда «**Рисолаи Абӯҳафс**» ба қалами Абӯҳафс Ҳаким Аҳвози Суғдӣ (охирӣ асри IX-аввали асри X) мебошад. Ин фарҳанг гӯё то асри XI ҳичрӯ дар дасти фарҳангнависони Ҳинд будааст, аммо имрӯз нишоне аз ин асар дар китобхонаҳо нест. Дар асри XI Абӯмансур Қатронӣ Табрэзӣ (соли ваф.1073 м.) луғати калимаҳои душворфаҳми забони порсии дариро таълиф кард. Ин луғат ҳаҷман хурд буда, ҳамагӣ 300 калима дар он ташреҳ шудааст. Мутаассифона, ин китоб низ то рӯзгори мо боқӣ намондааст.

Баъд аз Қатрон ба забони форсӣ «**Луғати фурс**» аз ҷониби Асадии Тӯсӣ таълиф гардид. Асадии Тӯсӣ дар бораи мақсад ва шарҳи қори худ чунин менависад: «Ва ин луғатхоро, ки аз алфози дарист ва ин алфоз баҳри исм аст ва баҳри феъл ва бар тартиб ва ҳар лафзро, ки ёд карда шуд, байти шеър бо истишход фуру ниҳодам аз гуфтори шоиرونе, ки алфози эшон дурусту писандида аст наздики шиносандагоне, ки ин лафзи дарист, маънӣ кардам» (175, 3).

Дар асрҳои минбаъда низ дар сарзамини Эрон луғатҳо таълиф шуданд, аммо дар онҳо шарҳи сарфу наҳви забони форсӣ ҷой надошт ё ба нудрат мушоҳида мешавад, ба монанди фарҳанги «Сихоҳ-ул-фурс»-и Муҳаммад ибн Ҳиндушоҳи Наҳҷувонӣ (соли таълиф 828 ҳ.к.), «Меъёри Ҷамолӣ...»-и Шамсиддин Муҳаммад Фаҳрии Исфохонӣ (соли таълиф 745 ҳ.), «Тухфат-ул-аҳбоб»-и Ҳофиз Ёбаҳии Хуросонӣ (соли таълиф 933 ҳ.к.).

Муҳаммад ибни Ҳиндушоҳи Наҳҷувонӣ (мутаваллид ба соли 1286-1376м.) машҳур ба Шамси Муншӣ нависандаи луғатномаи «Сихоҳ-ул-фурс» ва «Дастур-ул-китоб...» мебошад. Ин китоб муштамил бар 2300 луғат дар 25 боб ва 431 фасл аст. Ин луғат як навъ такмил бар «Луғати фурс»-и Асадии Тӯсӣ буда, тартиби он бар ҳарфи охирини вожа аст.

Китоби «Меъёри Ҷамолӣ...» аз Шамси Фаҳри Исфаҳонӣ мебошад, ки дар соли 1344-1345м. (744 ё 745 х.) таълиф шудааст. Бахши ҷаҳоруми ин китоб фарҳанги луғоти форсӣ аст. Онро дар соли 1885 мелодӣ Карл Залеман дар Қазон таҳти унвони «Меъёр-ул-луғот ё мифтоҳи Абӯисҳоқӣ» ҷоп кард.

Аз асри XIV ба баъд фарҳангнависиҳои форсӣ дар сарзамини шибҳи қораи Ҳинд ривож ёфт (197). Баъд аз ҳуҷумҳои Маҳмуди Ғазнавӣ ба Ҳиндустон дар оғоз дар ғарби Ҳиндустон забон ва адабиёти форсӣ дар он сарзамин интишор ёфт ва дар муддати наздик ба ҳафт аср низ форсӣ забони расмӣ давлатӣ дар бисёр манотиқи он сарзамин буд. Ин забон дар Ҳинд ва Рум низ забони дину адаб ва сиёсат шудаву тақаллумкунандагони он бисёр зиёд буданд. Аз ибтидои қарни XI шурӯъ карда то қарни XX дар қаламрави Ҳинду Покистони имрӯза кутуби бисёре ба назму насри форсӣ таълиф гардидааст. Дар натиҷаи ниёзи фаровон ба шеърҳои адаби форсӣ ҷаҳонӣ луғатномаҳои форсӣ арзи ҳастӣ намуданд ва бархе аз онҳо то ҳанӯз аз китобҳои марҷаъ дар луғати форсианд ва батадриҷ ин луғатномаҳо ба худ номи «фарҳанг»-ро касб кардаанд. Дар муқаддимаи қисми зиёде аз ин фарҳангҳо матолибе ба таври хулоса дар бораи забонҳои паҳлавӣ, дарӣ ва форсӣ, дастури забони форсӣ ва қоидаҳои имло омадааст, ки асоси китобҳои дастурии забони форсиро ташкил додаанд. Роҷеъ ба ин мавзӯ муҳаққиқи эронӣ Шаҳриёри Нақавӣ ҷунин изҳори назар кардааст: «Аз лиҳози фарҳангнависиҳои форсӣ ҳеҷ як аз кишварҳои форсизабон ба пойи Ҳинду Покистон нарасидааст ва бо ин ки дар ибтидо маъҳазу манобеи фарҳангнависони он диёр бештар эронӣ будааст ва таълифоти онон ба иллати ғайриэронӣ будан ҳолӣ аз иштибоҳот нест ва ҳатто дар муҳимтарини онҳо низ саҳву хатову ағлот ба ҷашм меҳӯрад. Аммо аз ҳайси ҳадамоти барҷастае, ки дар он ҷо дар пешрафти ин фан анҷом ёфт,

он сарзамин ҳаққи бузурге ба гардани забони форсӣ дорад» (197, 3).

Дар муддати 563 сол дар Ҳиндустон, дар навоҳии гуногуни он, 33 хонадони эронинажод, ки забонашон форсӣ буд, ҳукмронӣ намуданд. Дар ин муддат забони давлатӣ ва илму адабиёт форсии тоҷикӣ буд. Дар қатори ба вучуд овардани осори илмию адабӣ донишмандони ин сарзамини бостонӣ ба нигоштани фарҳангу луғатномаҳо низ даст задаанд. Тибқи давраҳои сиёсӣ ва таҳаввулоти фарҳангнависӣ дар Ҳиндустон фарҳангнависиҳои форсии ин сарзаминро ба се давра тақсим мекунанд:

Давраи аввал аз қарни XIII то XV аз замони таъсиси давлати исломии форсизабон оғоз ёфта, то давраи Темуриёни Ҳинд давом меёбад. Фарҳангҳои машҳури ин давра «Фарҳангномаи Қаввосӣ»-и Муборакшоҳи Ғазнавӣ машҳур ба Қаввос, «Дастур-ул-фузало»-и Ҳочиби Хайроти Деҳлавӣ, «Адот-ул-фузало»-и Дҳорвол, «Шарафномаи Манярӣ»-и Иброҳим Қаввоми Форукӣ, «Муайяд-ул-фузало»-и Мавлоно Муҳаммад ибни Шайх Лоди Деҳлавӣ, «Тухфат-ус-саодат»-и Мавлоно Муҳаммад ибни Шайх Зиёуддин Муҳаммад маҳсуб меёбанд.

Давраи дувум аз қарни XVI то қарни XIX тӯл кашида, замони салтанати Темуриёни Ҳинд аст, ки осори гаронбаҳо ва азиме ба забони форсӣ дар ин давра ба ёдгор мондаанд. Дар ин давра фарҳангҳои муътабар ва мукаммали забони форсӣ таълиф шуданд, ки муҳимтарини онҳоро номбар мекунем: «Маҷмаъ-ул-луғот»-и Ҷалолуддини Акбаршоҳ, «Фарҳанги Шерчонӣ»-и Шерчонӣ, «Мадор-ул-афозил»-и Аллоҳдоди Файзӣ, «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ»-и Мирҷамолуддин Ҳусайни Инҷу, «Ҷаҳор унсури дониш»-и Амонуллоҳ Ҳусайнӣ, «Бурҳони қотеъ»-и Муҳаммад Ҳусайн ибни Халафи Табрезӣ, «Фарҳанги Рашидӣ»-и Абдуллоҳиддин ибни Абдулғафур-ал-Ҳусайнӣ ал-Мадяний ат-Татавӣ, «Суроҳ-ал-луғот» ва «Ҷароғи ҳидоят»-и Сирочиддин Алихони Орзу,

«Қотеи бурҳон» ва «Дирафши ковиёнӣ»-и Мирзо Асадуллохон Ғолиби Дехлавӣ. Инчунин, дар ин давра кутуби истилоҳот ва луғоти фаннӣ ва луғоти марбут ба осори махсус таълиф шуданд, ки китобҳои зерин аз ҷумлаи онҳо мебошанд: «Кашф-ул-луғот»-и Абдурраҳим Аҳмади Сурбаҳорӣ, «Муроот-ал-истилоҳ»-и Онандроми Мухлис, «Баҳори аҷам»-и Рой Лоло Тик Чанд Баҳор, «Мусталаҳот-аш-шуаро (ё вораства)»-и Сиёлкутӣ, «Маҷмаъ-ул-ҷавомеъ» ва «Махзан-ул-адвия»-и Сайид Муҳаммад Ҳусайн ибни Муҳаммадҳодӣ, «Маворид-ул-масодир»-и Алӣ Ҳасанхони Салим, «Латоиф-ул-луғот»-и Мавлавӣ Абдулатиф, «Фарҳанги луғоти дасотир», ки муаллифаш маълум нест.

Давраи сеюм, ки давраи нави фарҳангнависии форсӣ мебошад, аз қарни XIX оғоз меёбад, ки дар ин давра шибҳи қораи Ҳинд дар тасаллути англисҳо қарор дорад. Забони форсӣ оҳиста-оҳиста аз майдони илму сиёсат берун карда шуд, анъанавӣ фарҳангнависӣ вусъати худро аз даст дод. Бо вучуди ин теъдоди қобили таваҷҷуҳе аз фарҳангҳо таълиф шуданд, ки машхуртаринашон инҳоанд: «Шамс-ул-луғот» ва «Ҳафт қулзум»-и Ғозиддин Ҳайдари Подшоҳ, «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммад Ғиёсиддини Ромпурӣ, «Фарҳанги Онандроҷ»-и Муҳаммад Подшоҳ, «Осаф-ул-луғот»-и Наввоб Азиз Чанг Баҳодур, «Фарҳанги Низом»-и Сайид Муҳаммадалӣ.

Теъдоди фарҳангҳои ин давра зиёданд. Мо аз зикри номи фарҳангҳое, ки хурдтар ва камарҷтаранд, худдорӣ намудем, танҳо он фарҳангҳоеро мавриди мутолиа қарор додем, ки дар онҳо дар илми наҳв андешае зикр шуда бошад. Ба мушоҳида мерасад, ки дар он замон ва дар он муҳити адабӣ кори дастурнависӣ дар ихтиёри луғатнависон будааст. Дар луғатҳо дар бораи ҷумла ва сохти он маълумот дода нашудааст, аммо бархе аз нукоти вобаста ба наҳв аз қабилӣ алоқават ба байни калимаҳо, ки ба воситаи унсурҳои шаклии калимаҳо (пайвандакҳо, бандаки изофӣ,

бандакҳои феълию хабарӣ ва бандакҷонишинҳо, пешоянду пасояндҳо) сурат мегиранд, дар онҳо баррасӣ шудаанд.

Аз нахустин муқаддимаҳое, ки дар боби низоми сухани забони форсӣ дар он назари муфасссале изҳор шудааст, муқаддимаи «Шарафномаи Манярӣ» мебошад, ки бинобар ба таълифи Иброҳим Қаввоми Форукӣ буданаш бо номи «Фарҳанги Иброҳимӣ» ва «Фарҳанги Форукӣ» низ шинохта шудааст. Дар «Боби ҳуруф-ал-маонӣ ва-л-фавоид» дар бораи ҳарфҳои алифбои форсӣ ва хусусиятҳои он омадааст ва дар «Фасли фӣ-л-алиф» ҳафт мавриди корбурди ҳарфи алиф бо шаҳодати абёти шеърӣ шоирон зикр ва шарҳ ёфтааст. Аз ҷумла, мегӯяд, ки «алифи сокин ба маънии мулозимат ояд». Ва аз «Ҳафт пайкар» мисол меорад:

То расиданд ҳар ду дӯшодӯш
Ба биёбоне аз бухор ба ҷӯш.

Дар мавриди ҳуруфи рабт, ба монанди –ат ва –аш Форукӣ чунин овардааст: «**ت** мутаҳаррик ва сокин ба маънии ту ва туро ва шумо ояд. **ش** мутаҳаррик ва сокин ба маънии ў ва ўро ояд (204, 13). Инчунин, Форукӣ дар мавриди лафзи мозӣ ва ҳарфи охири мавсуф андешаҳояшро ибраз намудааст (204, 10). Шарҳи вожа, сохтани ҳуруф як назари сарфӣ аст, ки ба вазифаи наҳвӣ он ишорат медиҳад.

Муқаддимаи «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ»-и Ҷамолиддин Ҳусайни Инҷу (соли таълиф -1623) аз 12 ӯйин иборат буда, он аз шарҳи теъдоди ҳуруф ва бинои каломи форсӣ оғоз меёбад. Муаллиф ба гуфтаҳои худ аз шоирон байти шохид ба мисол меорад. Аз ҷумла, барои ҳарфҳои хоси арабӣ аз Мавлоно Шарафуддин Алии Яздӣ чунин абётро намуна овардааст:

Ҳашт ҳарф аст он ки дар форсӣ н-ояд ҳаме,
То наёмӯзӣ набошӣ андар ин маънӣ муоф.

Бишнаваз аз ман то кадом аст он ҳуруфу ёд гир,
Сову ҳову соду зоду то, зову айну қоф (209, 47).

Ойинҳои дигар дар бораи бадалшавии як овоз ба овози дигар, хусусан дар феълҳои замони гузашта, оянда ва амрӣ, имлои калимаҳои мураккаб, роҳҳои калимасозӣ ба воситаи пасвандҳо бо мисолҳо возеҳу равшан ташреҳ шудаанд. Дар ойинҳои баъдина Хусайни Инҷу ба баҳси масъалаҳои хусусиятҳои сарф мепардозад.

Аз ҷумлаи талаботи муҳим барои сохтани ҷумла таъйини **алокаи мувофиқат** мебошад, яъне мувофиқати хабар бо мубтадо аз ҷиҳати шахсу шумора, ки бо ёрии бандакҳои феълӣ ва хабарӣ сурат мегирад. Муаллиф дар «ойини ҳафтум дар замоир» мавридҳои корбурди бандакҷонишинҳо, бандакҳои феълӣ ва хабариро шарҳ дода, миёни онҳо тафовут намегузорад. Аз ҷумла, ӯ чунин менигорад: «ش – дар авохирӣ асмо ғоидаи маънии замири ғоиби воҳид диҳад ва ба маънии «ӯ» бошад ва дар авохирӣ афъол ба маънии ўро бошад, чунончи **меғўяндаш**; ت – дар авохирӣ асмо ва афъол ғоидаи замири воҳиди ҳозир диҳад ва ба маънии «ту» бошад, чун: *аспат, омаданат*; م – дар асмо ва афъол ва сифоти ғоидаи замири мутакаллими воҳид диҳад ва ба маънии «ман» бошад: *гавҳарам, омадам, олимам, ошиқам*. Чун афъол муқаддам шавад, ба маънии маро бувад, монанди зарам дод, аспам бахшид; ۚ – дар авохирӣ асмоъ ва афъол ва сифоти ғоидаи маънии замири ҷамъи ғоиб диҳад, чунончи мардонанд, омаданд, тавонгаранд; ۛ – дар авохирӣ асмоъ ва афъол ва сифот маънии замири ҷамъи ҳозир бахшад, чунончи, инсонед, омадед, тавонгаред; ۞ – дар авохирӣ асмоъ ва афъол ва сифот ғоидаи маънии замири мутакаллим бо ғайр диҳад, чунончи *мардонем, омадем, олимем*. Ва ҳар гоҳ яке аз шаш калимаро ба лафзе, ки охираш ۞ (а) бошад, мулҳақ кунанд, ҳамзаи мафтӯҳ ба миёнаш дароранд, то ду сокин ҷамъ нашавад ва

гӯянд: *ҷомааш, номаат, гуфтаанд ва шундаанд, дониста-таем*. Ҳар гоҳ *ش* (ш) ва *ت* (т)-ро, ки яке аз замири воҳиди ғоиб ва дувумӣ воҳиди ҳозир аст, ҷамъ кунанд, алиф ва нун *ن* ба охираш мулҳақ гардонанд, хоҳ он калима доништа шавад, хоҳ на. Мисли *аспашон* *اسپشان*» (209, 50-51). «Ва гоҳо барои аломати таъзим ба шахси воҳид ҷамъ оранд: Шумо гуфтед ва фармудед» (209).

Дар ин намунаҳо шинохти ҷумла бо ёрии васоити алоқа ба амал омадааст. Дар «Фарҳанги Рашидӣ» ва «Бурҳони қотеъ» низ чунин шарҳ омадааст. Аз мулоҳизаҳои муаллифони фарҳангҳои мазкур аён мешавад, ки бандакҷонишинҳоро аз бандакҳои феълӣ ва хабарӣ ҷудо намекардаанд.

Дигар фарҳанги муътабар ва мукаммали забони форсӣ аз Муҳаммадхусайн ибн Халафи Табрезӣ мутахаллис ба Бурҳон мебошад, ки дар соли 1652 таълиф шуда, «Бурҳони қотеъ» унвон дорад. Фарҳанги мазкур низ мисли «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ» бо муқаддимаи пурмухтавои фарогири маълумот дар бораи забонҳои дарӣ, паҳлавӣ ва форсӣ, ҷигунагии забони форсӣ оғоз мегардад. Муқаддимаи мазкур мабоҳиси зиёди забоншиносиро дар бар мегирад, аз ҷумла: хусусияти ҳарфҳо ва бадалшавии онҳо дар калимаҳо, мавридҳои корбурди пешояндҳо, вазифаҳои шаклсозӣ ва калимасозии вандҳо. Бурҳон дар қисмати замоир суханони Ҳусайни Инҷуро такрор намуда, дар бораи **алоқаи мувофиқат ва ҷумла** чунин қайд кардааст: «*س* ва *ت* барои рабт ва итмоми калом аст ва ифодаи ҳукм кунад... Пӯшида намонад, ки қазияи ҳолӣ аз робита намебошад ва таъбир аз он ба *аст* ва *бувад* ва амсоли он мекунанд, ҳамчу: *Худо раҳмон аст ва раҳим бувад*. Магар он ки калимаи собикро ба робита тамом намоянд ва лоҳикро бар собиқ муқаддам созанд, ҳамчу: *миннат Худойро азза ва ҷалла, ки тоаташ муҷиби қурбат аст ва ба шукр андараи мазиди неъмат*, яъне мазиди неъмат аст; ва гоҳ аст, ки ҳаракат ё

сукуни ҳарфи охири калима кори робита мекунад, ҳамчу: *Худо карим*, ки касраи мим (ۛ) ба ҷойи робита аст ва кори робита мекунад» (217, 28). Дар ифодаи ҳукм кардан амр аст ва ишора ба ҳамин навъи ҷумла мекунад.

Дигар навъи алоқа дар наҳв **алоқои изофӣ** аст, ки барои сохтани ибораҳо хизмат расонида, дар он воситаи алоқои байни калимаҳо бандаки изофӣ мебошад. Ин мавзӯ аз ин мулоҳизаҳои нависанда ба тасвиб мерасад:

«Дигар ҳар гоҳ мавсуф муқаддам бар сифат бошад, охири онро мақсур хонанд, ҳамчу: **чаши сиёҳ**. Ва ҳар гоҳ сифат бар мавсуф муқаддам ояд, охири сифатро сокин гардонанд, ҳамчу **сиёҳчашм ва баландқомат**» (217, 28).

Дар «Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ» омадааст, ки ҳангоми сифат бар мавсуф муқаддам қарор гирифтани бандаки хабарии **аст** меояд: «Ва дигар ҳар гоҳ мавсуф бар сифат муқаддам бошад, ҳарфи охири мавсуфро мақсур хонанд, монанди **аспи қабуд**. Ва ҳар гоҳ сифат бар мавсуф муқаддам ояд, ҳарфи охири сифатро сокин гардонанд, мисли **қабуд аст**» (209, 64).

Дар **бори алоқои пайваст**, ки барои пайвастани калима ва ҷумлаҳо ба воситаи пайванди пайвасткунандаи **ва** (ۛ) сурат мегирад, муаллифи «Бурҳони қотеъ» чунин мегӯяд: «Савум вои атф (ۛ) аст ва аломаташ он аст, ки дар миёни ду феъл, ки аз як кас содир шуда бошад, дароваранд, ҳамчу: *рафтуомад, нишастубархост* ва ё дар миёни ду исм, ки дар як феъл шарик бошанд, чунонки: *бузургу кӯчак ҷамъ шуданд ва санаду қабола навиштанд ва боғу хонаро хариданд*. ...Аввал вои атф (ۛ) аст ва он ду навъ бувад: яке он, ки мақсур шуд ва дигар он, ки чун шахсе калимае бигӯяд, шахси дигар ибтидо ба вов карда, он калимаро тамом созад, чунон ки шахсе гӯяд, ки «Ман ба Хурсон меравам. – Дигаре гӯяд, ки – Ва ба Ироқ ҳам (217, 28; 216, 63).

Дар **бори воситаҳои алоқои тобеъ** дар «Бурҳони

қотеъ», аз чумла дар бораи пайвандакҳои **ки** ва **чи**, омадааст: «Ва калимоте, ки ифодаи маънии иллат ва далел кунад, яке **чи** аст (۴۶), чунонки гӯянд: *Чизе наметавонад хонд, чи овозааш ғирифтааст*. Ва дигаре **ки** (۴۷), чунонки гӯянд: *Ба ҷиҳати онаш задам, ки намоз намекард*» (217, 29). Дар алоқаи тобеъ ҷузъи асосии воҳиди наҳвӣ аз ягон ҷиҳат шарҳу эзоҳ дода мешавад ва ин нуктаро муаллифи «Бурҳони қотеъ» ҷонибдорӣ намудааст.

Аз суҳанони мураттибони фарҳангномаҳо ва китобҳои улуми балоғат бармеояд, ки онҳо фарқ байни бандакҷонишинҳо ва бандакҳои хабарӣ намегузоштанд, аз ин рӯ, шарҳи онҳо бо диди имрӯза мувофиқат надорад. Чунончи вазифаи бандакҷонишинҳоро чунин шарҳ додаанд: Шаҳси якуми танҳо —**ам** бар ғоидаи мутақаллими воҳид, шаҳси дуюми танҳо —**ат** бар ғоидаи замири ҳозир ва шаҳси сеюми танҳо —**аш** бар ғоидаи замири воҳиди ғоиб меояд. Аммо дар шакли ҷамъ, ки бандакҳои феълӣ ва хабарии —**ем**, —**ед**, —**анд**, бо ҳиссаҳои номии нутқ омада, хабари номӣ месозанд, чунин зикр шудаанд, ба монанди олимем, тавонгаред. Шамси Қайси Розӣ дар китоби «ал-Муъҷам» бандакҳои хабариро зикр кардаву шарҳи дуруст дода, онҳоро ҳарфи робита ва замир ном бурдааст (15). Муаллифи «Фарҳанги Рашидӣ» низ мисли муаллифони фарҳангномаҳои мазкур ин нуқотро ҷонибдорӣ менамояд ва ҷонишинҳои шахсиро дуруст шарҳ медиҳад: «Ва ҳамчунин замоири мунфасил низ шаш аст: се барои муфрад ва се барои ғайри муфрад, барои муфрад чун **ӯ** ва **ту** ва **ман** ва барои ғайримуфрад чун **эшон** ва **шумо** ва **мо**» (207, 27).

«Фарҳанги Низом» аз аввалин фарҳангҳое мебошад, ки бо решашиносӣ ва талаффузи вожаҳо дар соли 1305 ҳиҷриӣ шамсӣ (1927м.) аз ҷониби Сайидмуҳаммад Алӣ ҷоп шудааст. Фарҳанги мазкур аз ҷумлаи фарҳангҳое мебошад, ки дебочаи муфассали забоншиносӣ дорад.

Муаллифи «Фарҳанги Низом» дар бораи фарҳангҳои

нав, ки аз фарҳангҳои пешиниён (аз фарҳанги Асадии Тӯсӣ ба баъд) фарқ мекарданд, навиштааст: «Дастаи дигар аз луғатнависони форсӣ саъй ба ҷо додани алфози тақаллумӣ ва насрӣ, ашъор дар фарҳангҳои худ намудаанд, аммо тамоми алфози шеърӣ фарҳангҳои дастаи собикро ҳам ғирифтаанд» (211, 3). Фарҳангнависони ин даста англистаборони Ҳинд Ричардсон, муаллифи фарҳанги дузабонаи форсӣ-англисӣ (соли таълиф 1777 м.) ва Ҷузеф, ки бо сарпарастии ҷамъе аз уламои Ҳинд «Шамс-ул-луғот»-ро (луғати тафсирии форсӣ) навиштаанд (соли таълиф 1842), мебошанд.

Дар бораи фарҳангҳои пешина Сайидмуҳаммад Алӣ чунин менависад: «Аз ибтидои фарҳангнависию форсӣ то ҳол ҳар чӣ навишта шуда, фарҳанги ашъор будаанд ва дастаи дувум тамоми алфози шеърро навиштаанд ва назаре ба ду шӯбаи дигари забони форсӣ, ки тақаллум ва наср аст, надоштанд» (211, 5).

Муаллиф фарҳанги таълифнамудаашро чунин баҳогузорӣ менамояд: «Фарҳанги ман аввалкитоби луғати форсии омӯқарар аст ва он чи **аслофи** ман навиштаанд, тамоми фарҳанги ашъори форсӣ ва шарҳи он аст. Ва ман аввал касе ҳастам, ки мехоҳам фарҳанги ҷомеи забонро бинависам ва алфози ҳар се шӯбаи форсӣ – тақаллум, наср, назмро меоварам. Дар ҳар забон се шӯбаи мазкура мавҷуд аст» (211, 5).

Аммо ба андешаи мо, фарҳангнависони дастаи мазкур зери таъсири фарҳангнависию Аврупо бар мабной фарҳангҳои пешина фарҳангҳо эҷод мекарданд ва «Фарҳанги Низом» низ, бешубҳа, дар пайравӣ ба ин фарҳангҳо эҷод шудааст.

Сайидмуҳаммад Алӣ аз аввалин луғатнигороне аст, ки калима ва ҷумлаҳои вилоятӣ (ғӯйишҳо) забони форсиро барои намуна ва мӯқоиса овардааст. Чунончи, барои мӯқоисаи ҷумлаҳои форсии меъёр (адабӣ) бо ғӯйишҳо муо-

дилҳои онҳоро аз ғўйишҳои бахтиёрӣ, мозандаронӣ, исфахонӣ, лорӣ овардааст. Инчунин, вай хусусиятҳои забони гуфтугӯӣ (такаллум), яъне таксир, таҳфиф ва тарҳим қайд намуда, аз он намунаҳо овардааст.

Дар дебочаи ин китоб ҳуруфи таҳачҷии забони «Авесто», форсии каёнӣ (мехӣ), паҳлавӣ ва форсии нав (адабӣ) зикр шудаанд. Бинобар қавли муаллифи «Фарҳанги Низом», дар забони форсӣ сӣ овоз мавҷуд аст, ки тамоми калимоти форсӣ аз онҳо ташкил меёбанд (211, 54). Мураттибӣ фарҳанги мазкур дар фарҳангшиносии форсӣ масъалаи аломатҳои китобатро ба миён оварда, ниёз ба онҳоро дар китобат таъкид кард: «Ҳуруфи ҳар калима дафъатан талаффуз мешавад ва миёни талаффузи ҳар калима ва калимаи дигар фи-л-ҷумла вақф мешавад ва миёни ҳар ду ҷумла вақфа тўлонитар мегардад ва аммо дар китобат баъд аз ҳар калима аломате нест, ки дафъатан талаффузро нишон диҳад ва баъд аз ҳар ҷумла ҳам аломате нест, ки бар вақфи тўлонӣ далолат кунад» (211, 54).

Ба андешаи ӯ, уламои ҳилофати Аббосия баъзе аз аломатҳоро вазъу истеъмол кардаанд, ки ҳоло аз миён рафтаанду аврупоиҳо ҳамон аломатҳои китобатро гирифтаанд. Чунончи, аломати китобати истифҳом « ʿ » дар ҳилофати Аббосия барои ифодаи ин аломат ҳарфи муҳаффафи калимаи забт (ض ضبط) навишта мешуд ва тадриҷан ба аломати « ʿ » табдил ёфтааст. Дар дебочаи мазкур дар бораи инкишофи забон чунин омадааст:

«Дар ҳар забон барои такмили алфози он ёздаҳ илм лозим аст: 1) имло, 2) сарф, 3) нахв, 4) маонӣ, 5) баён, 6) бадеъ, 7) арӯз, 8) қофия, 9) таърихи забон, 10) таърихи таснифоти забон, 11) баёни маонии алфози забон» (211, 57).

Дар ҳар ҷумла чандин ҳарф аст ва аз он ҳарф чанд калима мураккаб мешавад, «пас дар ҷумла се чиз аст: ҳарф, калима, ҷумла ва барои сиҳҳати ҳар яки аз чизи мазкур илме

лозим аст. Илми сикҳати ҳуруфро имло номанд ва илми сикҳати калимот илми сарф аст ва илми сикҳати ҷумла нахв...» (211, 57).

Сайидмуҳаммад Алӣ ёздаҳ илми зикршударо шарҳ додааст. Инчунин дар дебочаи фарҳанг дар боби гунаҳои хутути форсӣ, имлои калимаҳо, ۛ ва ۞ маъруф ва мачҳул, ۛ ва ۞-и зоида, таъдиди ҳуруф ба ҳамдигар мутолиоти муаллиф дарҷ шудааст.

Ҳамин тавр, «Фарҳанги Низом» оғози фарҳангнависиҳои форсӣ аз диди нав буда, муаллифи он ниёзи тамоми ақсоми ҷомеа ба назар гирифта, забони адабии назму наср, забони гуфтугӯӣ, гӯйишҳо ва вожаҳои матрукро дар он ҷамъ овардааст. Муаллифи он ин масъаларо дуруст дарк намуда, дар бораи вазифаи фарҳанг менависад: «Фарҳанги як забон бояд дорои тамоми алфози шуаби он забон бошад ва хусусияту мавориди истеъмоли ҳар лафзро нишон диҳад ва ҷунин коре то кунун барои забони форсӣ нашудааст» (211, 5).

1.1.3. Шинохти ҷумла ва шарҳи он дар кутуби адабӣ ва балоғӣ

Дар давраи исломӣ муҳимтарин илмҳои ба камол расида улуми лисони арабӣ ва улуми адаб буданд. Ҳамаи улуми адабии асрҳои миёна бунёд ва асоси филологӣ доранд, вале аз ҷумлаи онҳо илмҳои маонӣ, баён, луғат, иштиқоқ ва сарфу нахв мувофиқи сатҳи илмии замон ба илми забоншиносӣ мансубият доранд.

Мактаби забоншиносии араб, бешубҳа, таъсири амиқи худро ба забоншиносии форсу тоҷик гузошта, заминаи пайдоиши дастурҳои суннатӣ гаштааст. Забоншиносии араб аз асрҳои VII-VIII мелодӣ, баъд аз китобат шудани «Қуръон», сар шудааст ва сабаби ба вуҷуд омадани системаи илмҳои нави забонӣ ва мазҳабӣ, яъне улуми шаръӣ ва забонӣ шудааст (139). Ин нукта мусаллам аст, ки илмҳои

сарфу наҳв дар Ироқ ба вучуд омада, олимони он таҳти таъсири кутуби суриёӣ, паҳлавӣ ва юнонӣ қарор доштанд. Бунёдгузори муқаддимоти илми наҳв ва асосгузори илми забоншиносии араб Абуласвад Аддуалӣ (ваф. 69 ҳ.) буда, донишмандони Басра ва Кӯфа онро такмил карданд. Аддуалӣ мисли мантиқиёни Юнони бостон ҳиссаҳои нутқро иборат аз се қисм медонист: исм, феъл ва ҳарф. Ӯ барои ифодаи садонокҳои кӯтоҳ ҳаракатҳои фатҳа, замма, касра ва барои фарқ кардани ҳарфҳои алифбо, ки аз хатти суриёӣ маншаъ гирифтааст, нуқтаҳоро дар боло ва зери калимаҳо гузошт. Дар мактабҳои шинохтаи забоншиносии араб – Басра ва Кӯфа баҳсҳо дар атрофи ҳарф, исм ва феъл, фоил ва мафъул, музофунилайҳ ва тадريسӣ он сурат мегиританд. Наҳвиёни шинохтаи мактаби забоншиносии Басра Халил ибн Аҳмад, Сибавайх, Абулҳасан ал-Ахфашӣ Хоразмӣ ва намояндагони мактаби Кӯфа Ибн ас-Сироч, Абӯумар ал-Ҷурмӣ, ал-Кисоӣ Форсӣ, аз-Зарроъ, Ҷишом ибн Муовия аз-Зарир, ал-Фарроъ, Саълаб мебошанд (133). Сибавайҳӣ форс бузургтарин олими наҳв аст, ки тамоми назарияи забоншиносии арабро ҷамъбаст намуда, соҳиби аввалин китоби ҷомеъ дар илми наҳв – «ал-Китоб» мегардад ва баъдҳо шарҳҳои зиёде ба он аз ҷониби наҳвиён навишта мешавад. Гарчанде намояндагони мактаби забоншиносии Кӯфа таълимоти забоншиносони Басраро меомӯхтанд, дар афкори онҳо ихтилофи назар ҷой дошт. Олими Эрон Акбари Бехрӯз дар ин бора мегӯяд: «Басриён муътақид бар тавотир ва қиёс буданд, аммо кӯфиён таъба каломи араб доштанд», яъне басриён бештар ба суннатҳо ва кӯфиён ба забони гуфтугӯӣ ва гӯйишҳо таваҷҷуҳ мекарданд (139, 220).

Минбаъд намояндагони ҳар ду мактаб дар Бағдод ҷустуҷӯи таълимотро бо ду равия идома доданд ва дар натиҷа наҳви ҷадид ба вучуд омад. Маълум мешавад, ки бузургони наҳв ғолибан аз Эрон ё аз тозиёне ҳастанд, ки

дар муҳити эронии Басра ва Кӯфа тарбият ёфтанд (133, 99). Дар ин бора Ибни Халдун мегӯяд: «Аз умури ғариб яке ин аст, ки ҳомилони илм дар ислом ғолибан аз Аҷам буданд, хоҳ дар улуми шаръӣ ва хоҳ дар улуми ақлӣ ва агар дар миёни уламо марде дар нисбати арабӣ буд, дар забон ва ҷое тарбият ва парвариш аз Аҷам шумурда мешуд ва ин аз он рӯй буд, ки дар миёни миллати ислом дар оғози амр илм ва санъате бино ба муқтазои содагӣ ва бадовати он вучуд надошт» (174, 89).

Ҳамин тариқ, улуми лисони арабӣ, яъне улуми адабӣ ва зимни онҳо сарф, наҳв ва иштиқоқ дар ин давра ба камол расида буданд. Рӯ овардани мусалмонон, аз ҷумла эронӣён баъд аз қабули ислом, ба омӯзиши қавоиди забони арабӣ чанд сабаб дошт:

1. Ҳоҷати мусалмонони ғайриараб ба фаро гирифтани забони арабӣ барои дарки маънии «Қуръон» ва суннати Муҳаммад(с).

2. Омӯхтани забони арабӣ аз ҷониби миллати ғайриараб, хосса эронӣён баҳри ворид гардидан ба хидмати девонӣ, сиёсӣ, илмӣ ва наздикӣ ба ҳулафо ва ҳукамо.

3. Интиқоли тозиён ба дигар шахрҳо ва омезиши онҳо бо миллатҳои ғайриараб. Аз ин ҷост, ки алоқаи омма ва шумораи олимони ин илм зиёд аст.

4. Таълим дар кишварҳои исломӣ, аз ҷумла дар ҷомеаи эронӣён, ба забони арабӣ буд ва аз таълими адаб оғоз меёфт. Дар мадрасаҳои Бухоро таълим ба форсӣ ва матни улум ба забони арабӣ буд. Ин расми тадрис то оғози асри XX давом дошт.

Пайдоиши вожаи наҳвро ба халифаи чорум Алӣ ибни Абӯтолиб марбут медонанд, ки ба яке аз аввалин наҳвиён Абӯласвад Аддуалӣ ҳангоми мулоҳзарониҳояш гуфтааст: «Ун-наҳву ҳаза-ан-наҳв (бо ҳамин роҳ идома деҳ)» ва аз ҳамин ҷо он истилоҳи забоншиносиро ба худ касб кард (133, 8). Муҳаққиқони марҳилаи аввали забони тоҷикӣ дар

бораи назарияи илми наҳв таълимоти алоҳида надоштанд, аммо аз вожаи «наҳв», ки забоншиносони араб дар бораи он таълимоти комил доштанд, хуб бархурдор буданд. Аллома Шамсиддин Муҳаммади Омулӣ, ки дар асри XIV умр ба сар мебурд дар китоби «Нафоис-ул-фунун фӣ ароис-ил-уюн» дар бораи илмҳои замонааш маълумоти муфасссал додааст. Аз ҷумлаи фанҳои мавриди назари ӯ илми наҳв аст, ки бино ба ақидаи вай он маърифати каломи араб аст, аз ҷиҳати эъроб ва бино (23, 63). Муаллифи асар сабабҳои пайдоиши илми наҳв ва намояндагони маъруфи он – Абуласвад Ад-дуалӣ, Аҳмади Басрӣ, Сибавайҳ ва Ахфашро ном мебарад. Сабаби пайдоиши ин илм дар он буд, ки «мардум аз он ҷо хато ва савоби тарокиб маълум кунанд ва «Қуръон» ва аҳодисро малҳун хонанд ва нақл кунанд» (23, 63).

Ақидаи он, ки амали мубтадо ба феъл нигаронида мешавад, аз ҷониби наҳвиёни араб ҷонибдорӣ шудааст ва дар ин асно омадааст: «Фоил ҷузъи феъл аст ва дар умум ва хусус бо феъл бошад бар хилофи мафъул, ки ўро бо феъл ин ихтисос нест» (23, 65).

Вазифаи наҳв дар забони арабӣ аз таҳлили шаклӣ (структурӣ) ва маъноӣ (семантикӣ) иборат буд.

Ҷумларо арабҳо аз рӯйи ҳаҷм ба кубро (калон) ва суғро (хурд), аз рӯйи ҷойи аъзоҳои ҷумла ва иштироки онҳо ба исмӣ, феълӣ ва ҳолӣ тақсим мекарданд. Аъзоҳои ҷумла низ ба гунаҳои тасниф мешуданд, ҷунончи онҳо панҷ навъи мафъул (пуркунанда)-ро фарқ мекарданд.

Дар асрҳои IX-X таваҷҷуҳ ба омӯзиши қонунҳои дастурии забони порсии дарӣ зоҳир намешуд, аммо ҳангоми навиштани асарҳо ин қонунҳо риоя мешуданд. Дар бораи забони порсӣ дар бархе аз асарҳо, ба монанди «Тарҷумай тафсири Табарӣ», «Ҳудуд-ул-олам» ва «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ишораҳо ҷой доранд.

Асрҳои XI-XII ва аввали асри XIII аз ҷиҳати теъдоди мадрасаҳо ва аҳамияти таълимии онҳо муҳимтарин давраи

ривочи тамаддуни исломӣ маҳсуб мешавад ва машхуртарини онҳо мадрасаҳои Низомия мебошанд. Дар мадрасаҳо ба таълими улуми шаръӣ бештар диққат дода мешуд, ки ин боиси таълифи китобҳои зиёди дарсӣ гардид. Аз ҷумлаи уламои машҳури ин давра, ки аз устодони бузурги наҳв буданд, Аллома Ҷоруллоҳи Замахшарӣ, муаллифи китобҳои «Асос-ул-балоғат», «Муқаддимат-ул-адаб» аст. Аз кутуби муфассали Замахшарӣ дар илми лисон китоби «ал-Муфассал», китоби «ан-Намзуч» аст. Китоби «ан-Намзуч» – мухтасари китоби «ал-Муфассал» барои мубтадиён ва муҳассилин дар илми наҳви забони тозӣ мебошад. Асари «Муқаддимат-ул-адаб» ё «Пешрави адаб», ки аз қадимтарин фарҳангҳои тозӣ ба порсии дарӣ маҳсуб мешавад, аз панҷ қисм иборат буда, қисми аввали он дар боби исмҳо (фи-л-асмоъ), номҳоро аз рӯи маъноҳои луғавиашон гурӯҳбандӣ намудааст. Чунончи омадааст: «Андар замин ва он чӣ дар ўст; андар пораҳои тани инсон» (206). Вожаҳои баъзе аз фаслҳо ба ҳиссаҳои нутқ тасниф шудаанд, чунончи: «Номҳои ҳам пӯшида, ҳам гусастаи марфӯъ ин чаҳордаҳ аст». Ба ғайр аз ин, муаллиф вожаҳои марбути илми лисонро бо муодилҳои форсии онҳо зикр намудааст, ба монанди ««наҳв» – тарозуи сухан, «ҳарф ва лафз» – як сухан, вожа» (206). Китоби машҳур дар илми наҳв дар ин давра асари «Китоб-ал-ҷумал», маъруф ба «Ҷурҷония»-и Абдулқоҳири Ҷурҷонӣ мебошад. Ба қисме аз ин китобҳо уламои он замон шарҳи зиёде нигоштаанд.

Улуми адабӣ дар асрҳои XIII-XIV идомаи ҳамон раванDEST, ки дар асрҳои пешина ба назар мерасид: комил кардани осори пешиниён ва шарҳу тавзеҳи онҳо, навиштани ҳавошӣ ба онҳо, эҷоди китобҳои дарсӣ барои таълимдиҳандагон ва муҳассилин (174). Аз ин рӯ, дар ин давра эҷоди манзумаҳо дар боби сарфу наҳв, луғат ва улуми ба-лоғӣ вусъат ёфта буд. Манзумаҳое, ки дар бораи сарфу наҳви забони арабӣ буданд, «Алфия»-и Ибни Маъто ва

«Алфия»-и Ибни Молик мебошанд. Дигар аз манзумаҳои муътабар ва муҳими дарсӣ дар наҳв «Вофия»-и Ибни Ҳочиб – олими машҳури қарни XIII мебошад. Аз уламои машҳури он давр Разиюддини Астарободӣ шарҳе ба китоби «Вофия» навишт, ки бо номи «Шарҳи Разӣ» машҳур аст. Саид Рукниддин Ҳасан ибни Муҳаммади Астарободӣ се шарҳ ба китоби «Вофия» навиштааст. Дар қарни XIII асарҳои зиёде дар илми наҳв таълиф шуданд, ба монанди «Шарҳи ан-намузуч»-и Ҷамолуддини Ардабилӣ, ки дар қарни XIII ба баъд ҳамвора аз кутуби дарсӣ буд, «ал-Мифтоҳ»-и Муҳаммад ибни Умари Хучандӣ, шарҳи китоби «ал-Мисбоҳ»-и Носируддини Мутарзии Хоразмӣ, «ал-Мифтоҳ» ва «ал-Лубоб фӣ илм-ал-эъроб»-и Фозили Исфароӣ, ки хулосаи баҳсҳо дар илми наҳв буда, бо алфози балеғу равон, аммо душвор дар фанни наҳв аст (133).

Аз уламои бузурги қарни XIV Мирсаид Шарифи Ҷурҷонӣ ҳам ба забони арабӣ ва ҳам ба забони форсӣ асар менавишт ва таълифоти муҳимаш инҳоянд: Ҳошия ба китоби «Шарҳи разӣ» ва шарҳи «Кофия»-и ибни Ҳочиб, ки ба форсӣ таълиф шудаанд. Дигар аз олимони забардасти қарни XIV Ибни Ҳишом мебошад, ки аз уламои Эрон нест, аммо таъсири таълифоти ӯ ба наҳвиёни минбаъдаи ин сарзамин зиёд аст. Асарҳои маъруфи ӯ инҳоянд: «Маъни-ал-лабиб ан кутуб ал-аориб», «ал-Ҷомеъ-ус-сағир» ва «ал-Ҷомеъ-ал-кабир».

Дар навиштани қоидаҳои сарфу наҳви забони форсӣ хизмати муаллифони китобҳои дастурии тарассулу иншо кам нест ва қадимтарини инҳо Абдулҳолиқ Муҳаммад Майҳанӣ – нависандаи китоби «Дастури дабирӣ» аст. Дар қисмати аввали китоб «Дар маросиму одоб ва муқаддимо-ти ин саноат, ки онро унвонот хонанд» дастур барои дабирон зикр шудааст. Дар дастур маслиҳатҳои судманд дар боби имлои калимаҳои порсӣ ва арабӣ зикр ёфтаанд. Чунончи: «Ва дигар: «ҳама» ва «рама» ва «буна» ва мо-

нанди ин ба • нависанд, ҳарчанд дар лафз менаояд ва «рӯй» ва «мӯй» ва «чӯй» ва «бӯй» ва «чой» ва «сарой» ба ۛ нависанд, ҳарчанд дар бештари авқот «ۛ» дар лафз наояд» (29, 56). Аз матни «Дастури дабирӣ» бармеояд, ки муаллиф аз қонунҳои сарфӣ ва наҳвии забони порсӣ огоҳии хуб доштааст. Майҳанӣ дар бораи имлои изофат менигорад: «Ҳар порсӣ, ки бо чизе дигар изофат кунӣ, «ۛ» дар набояд овардан ва агар бар сабили накра гуфта шавад, «ۛ» дароранд» (29, 6). Масъалаи чӣ гуна фарқ кардани калимаҳои мураккабро аз таркиб чунин шарҳ медиҳад: «Шарт он аст, ки агар бад-он мураккаб бар ду маънӣ далолат мекунад, ҷудогона нависанд... ва агар бад-он мураккаб бар як маънӣ беш далолат намекунад, пайваста нависанд». Майҳанӣ вазифаи ҷонишинҳои саволии «кӣ? чӣ?»-ро «барои истифҳом» ва пайвандакҳои тобеъкунандаи «ки, чи»-ро «барои сила дар миёни сухан» медонад ва баръало онҳоро аз ҳам фарқ мекунад. Се рӯки сухан гуфтан, ки аз сохтани ҷумла иборат аст, қайд шудааст: «Яке, шинохтани маънӣ ва тасаввур кардани он ба тамоми; дигар, ба даст овардани алфозе, ки бар маънӣ сохта бошад, чунонки бо мақсуд баробар бувад, ...кор бастанӣ он алфоз ва пайвастанӣ сухан, чунонки ба рӯшантарин вачҳе бар тамоми мақсуд далолат кунад ва ҳунар ва айби сухан дар ин се рӯк пайдо ояд. Ва аммо алфозро ҳунар ва айб дар ду чиз нигоҳ доранд: Яке, дар алфози муфрад, дигар, дар пайвастанӣ муфрадот бо якдигар...» (29, 31). Ҷумла ба ҳамон маъное дар асар омадааст, ки ҳамчун истилоҳ дар забоншиносӣ қабул шудааст: «Ва бибояд доништан, ки пайвастанӣ сухан ду гуна аст: яке – пайвастанӣ муфрадот бо якдигар ва дигар – пайвастанӣ ҷумлаҳо ба якдигар... ва ин мартабати дувум дараҷаи устодон аст ва сухан дар ин мартабат ба ниҳоят расад» (29, 32). Инчунин, муаллифи дастур вожаҳои форсиро, ки «ба сабаби истеъмоли тозӣ мундарис шудааст», бо муодилҳои арабиашон овардааст. Аз таълимоти дабирии Абдулҳолиқ

Муҳаммади Майҳанӣ бармеояд, ки донишмандони асри XII аз қонунҳои имло, калимасозӣ, маъношиносӣ, вазифаҳои бархе аз ҳиссаҳои нутқ, алоқаи байни калима ва ҷумла бархурдор буданд, гарчанде асарҳои дастурии сарфу наҳви забони порсӣ мавҷуд набуданд.

Асари «ал-Муъҷам фӣ маойири ашъор-ил-Аҷам»-и Шамси Қайси Розӣ (аввали қарни XIII) яке аз асарҳои бе-назири илми бадеъ буда, дар қисми дувуми он, ки дар илми қофия ва нақди шеър аст, дар боби ҳуруфи равии қофия чунин менигорад: «дар ин фасл аз ҳуруфи таҳачҷӣ бар тартиби «алиф», «бо», «по», «то» ҳар он чи дар луғати дарӣ мустаъмал аст, баршуморанд ва заводи муфраду мураккаби онро, ки ба авоҳири калимот лоҳик гардад...баён кунем ва маънию иллати илҳоқи ҳар як ба мавзеи хеш шарҳ диҳем, то аҳли табъро он чи аз он ҳуруфи равиро шояд, маълум гардад ва иштибоҳ намонад» (15, 168).

Ҳангоми овардани ҳуруфи раӣ ҷузъҳои дуҷуми калимаҳои мураккаб, ки бештар хусусияти калимасозӣ доранд, пасвандҳо, бандакҷонишинҳо ва бандакҳои феълӣ дар забони порсии дарӣ тавзеҳи муфассали худро ёфтанд, чунончи: 1) калимасозӣ ба воситаи калимаҳои **об**: гулоб, тезоб, хушоб; 2) ифодаи маъноии пасвандҳо бо калимаҳо омадаанд: — **гор** маънии фаъолият диҳад: офаридгор, омӯзгор; —**гар** маънии ҳирфат (касбу ҳунар)диҳад: косагар, тиргар; —**ор** дар охири феълҳо маънии масдар медиҳад: гуфтор, кирдор ва маънии сифат диҳад: куштор, харидор; —**сор** дар исмҳо маънии ташаккулу ташаббуҳ диҳад: шармсор, нагунсор ва ба маънии мавзеъ: кӯҳсор, руҳсор; —**вор** маънии лаёқату шоистагии чизе диҳад: ҷомавор, гӯшвор, шохвор; —**вар** (—**ур**) маънии худованди чизе диҳад: пешвар, тоҷвар, муздур, дастур; —**сон**, —**гун** ҳарфи мушобаҳат, ки дар охири исмҳо натиҷаи мушобаҳат медиҳад: мардумсон, дигаргун; —**манд** дар охири сифат ба маънии наът бошад: донишманд, дардманд; —**ваш** дар охири исмҳо маънии мушобаҳат

диҳад: подшоҳваш; 3) бандакҷонишинҳои шахсӣ-соҳибӣ: — **ам** дар охири асмо ғоидаи изофат диҳад, ба нафси ҳеш, чунонки «ғуломам» ва «аспам»; — **ат** ҳарфи изофат, ки дар охири асмо маънии изофат ба ҳозир диҳад, чун «аспат»; — **аш** дар охири асмо маънии изофат ба ғоиб диҳад, чун «аспаш»; 4) бандакҳои феълӣ ва ҳабарӣ: — **ам** (шаҳси якуми танҳо) дар охири феълҳо ғоидаи нафс диҳад, чун «омадам» ва дар охири сифатҳо ғоидаи рабти сифат диҳад ба нафс, чун олимам, тавонгарам : — **ӣ** (шаҳси дуҷуми танҳо) ҳарфи замир ё робита дар охири феълҳо замири муҳотаб ва дар охири сифат ҳарфи робита мебошад ва дар охири афъол маънии замири ҳозир диҳад, чун медиҳадат; — **аст** (шаҳси сеҷуми танҳо) — ҳарфи робита ва исбот, ки дар охири калима маънии исботи сифат кунад дар мавсуф ва рабти сифот кунад ба мавсуф; **ед-** (шаҳси дуҷуми ҷамъ) ҳарфи замир дар охири калима «маънии замири ҷамъоти ҳозирон, чун «меояд» ва рабтро диҳад», чун «олимед»; — **анд** (шаҳси сеҷуми ҷамъ) ҳарфи робита ва ҷамъ дар охири сифот маънии рабти сифат ба ҷамъот дорад (15, 168).

Инчунин, дар пасвандҳое, ки барои сохтани шумораҳои тартибӣ, шаклҳои ғайритадрифии феъл (масдар, феъли ҳол ва сифати феълӣ) хидмат мерасонанд, шарҳи батафсилӣ худро ёфтаанд.

Шамси Қайси Розӣ фанни арӯзро мизони каломӣ мавзун ва наҳвро мизони каломӣ мансур хондааст. Пас аз асари «ал-Муъҷам» роҷеъ ба қоидаҳои забони форсӣ дар китоби «Фавот-ал-вафӣёт»-и Ибни Шокири Катабӣ ба китобе бо номи «Мантиқ-ал-хурс фӣ лисон-ал-фурс» (асри XIII) ишора шудааст, ки ин китоб ба забони арабӣ таълиф шуда, дар бораи қоидаҳои забони форсӣ аст.

Дар таълимоти олимони дар шарҳи ҳуруфи форсӣ тавзеҳоти гуногун дида мешавад. Чунончи, муаллифи рисолаи «Меъёр-ул-ашъор» Насируддини Тӯсӣ дар бораи ҳуруфи арабӣ ва порсии дарӣ чунин нигоштааст: «Дар за-

бони арабӣ ҳуруфи мусаммат бисту ҳашт аст ва ҳуруфи мусаввит шаш: се максур (кӯтоҳ), ки онро «ҳаракоти сегона» хонанд ва аз ҳуруф намешуморанд ва се мамдуд (дароз), ки онро «ҳарфи мадд» хонанд. Ва дар забони порсии дарӣ аз ҷумлаи ҳуруфи бистуҳаштгонаи мусаммат ҳашт ҳарф сокит бошад ва он ث ва ح ва ص ва ض ва ط ва ظ ва ع ва ق. Ва панҷ ҳарфи мусаммати дигар дар ин луғат зиёд шавад: «و پ چ ژ گ» (11, 20).

Байни талаффузи ҳарфи و дар ин забонҳо тафовут мавҷуд аст, яъне ҳарфи و –и арабӣ ба воситаи лабҳо тавлид меёбад ва و –и форсӣ ба воситаи лаби поён ва дандонҳои боло. Дар рисола овозхое дар забони порсии дарӣ зикр шудаанд, ки дар нутқи гуфторӣ ҷой доранд, аммо онҳоро муаллиф аз асли луғат намедонад: «Ва дар ҳуруфи мусаввити мамдуд, ки яке аз он ҳарфест, ки миёни заммат ва фатҳат бошад, чунонки дар лафзи «шӯр» афтад...ва дигар ҳарфе, ки дар лафзи «шер» афтад... Ва ин ҳуруфро дар тозӣ ба кор доранд ва онро «имолат» хонанд, аммо аз асли луғат нашумуранд» (9, 20). Овозҳои мазкур дар забони муосири адабии тоҷикӣ нигоҳ дошта шудаанд, аммо дар забони форсии кунунии Эрон ин овозҳо мушоҳида намешаванд.

Дар асри XIV яке аз донишмандони зуфунун Шамсуддин Муҳаммад ибни Маҳмуди Омулӣ дар асараш «Нафоисул-фунун фи ароис-ул-уюн» дар бораи илми наҳв, аз ҷумла дар бораи навъҳои эъроб, навъҳои исм ва феъл маълумоти муфасссал додааст. Азбаски шарҳҳои овардаи Омулӣ дар бораи наҳви забони арабӣ мебошанд, бинобар ин, мо зикри ҳамаи он нукотро зарур надонистем. Омулӣ низ мисли мантиқиён лафзи муффрадро иборат аз исм, феъл ва ҳарф медонад ва мегӯяд: «Ва одати наҳвиён чунон аст, ки ибтидо ба калима кунанд. Калима лафзест мавзӯё барои маънии муфрад ва ин мунҳасир аст дар исм ва феъл ва ҳарф. Чӣ калимоте ҳолӣ набошад аз он, ки далолат кунад бар маънӣ

ба нафси худ ё на, агар далолат накунад, ҳарф ва агар далолат кунад, «*муқтарин биаҳди азминати салоса*» (наздики ба се замон) бошад, ё на, агар бошад феъл ва агар не, исми аст» (23, 64-65).

Ба андешаи Омулӣ, «калом қавлест, ки мутазаммини ду калима бошад бо иснод» ва яке аз ин калимаҳо исми аст, «ки далолат кунад бар маънӣ дар нафси худ ғайри «Муктарин биғайри азминати салоса. Феъл бошад, калимест, ки далолат кунад бар маънӣ дар нафси худ «муқтарин азминати салоса»(23, 65).

Омулӣ мубтадо ва хабарро чунин шарҳ додааст: «Ва асли дар мубтадо таъриф аст ва танкири ӯ ҷои набошад». Ба қавли Омулӣ, эъроб он аст, ки «охири муарраб бад-ӯ мухталиф шавад, аз ҳаракот ва ҳуруф» (23, 65). Эъроб, ки воқеаи асосӣ дар сохтмони ҷумлаи арабӣ мебошад, ба воқеаи омили лафзӣ ва омили маънавӣ ҳосил мешавад. Омили лафзӣ ба се қисм аст: афъол ва ҳуруф ва асмо (23, 69).

Дар бораи гунаҳои ҷумлаи забони арабӣ Омулӣ дар қисми улуми маонӣ чунин менигорад: «Ва чун ҷумла бошад, исми бувад ё феълӣ, шартӣ бувад ё зарфӣ ва ҳамчунин шояд, ки иқтисоӣ тақдим кунад ё таъхир ва шояд, ки ҷумал воҳид бувад ва шояд, ки ҷумал мутаоқиб шаванд» (23, 78).

Дар асрҳои XV–XVI олимони нахв ба осоре, ки дар асрҳои XIII–XIV навишта шудаанд, ҳошиянависӣ мекарданд, шарҳ бар шарҳҳо менавиштанд. Дар ин аҳд иқдоми Ибни Ҳочиб, яъне ба форсӣ эҷод намудан, ба ҳукми анъана даромада, рисолаҳо ва манзумаҳо ба забони форсӣ дар бораи қонунҳои забони арабӣ барои муҳассилини забони арабӣ таълиф шуданд. Матлаби муҳимме, ки дар ин давра дар пеш гузошта шуд, таваҷҷуҳи зиёд ба забони форсӣ дар Ҳинд ва қаламрави ҳукумати Усмонӣ буд, ки боиси ҷамъовариҳои маводи дастурии қонунҳои забони форсӣ гардид. Чунин ҳолат ва ғироиши порсишинисон боиси он гар-

дид, ки дар ин аҳд асарҳо дар сарфу наҳви забони порсӣ эҷод шуданд. Асарҳои маъруф, ба мисли «Точ-ар-руас ва ғуррат-ун-нуфус» таълифи Аҳмад Исҳоқи Қайсарӣ, «Василат-ул-мақосид ила аҳсан-ул-маросид»-и Рустами Мавлавӣ, ки дар оғози луғати мазкур манзумае дар баёни қоидаҳои забони форсӣ навиштааст, «ал-Луғат» таълифи Ҳасан ибни Ҳусайн, «Ақнуми Аҷам» аз ҷумлаи онҳо мебошанд. Асари «Ҳалия-л-инсон ва ҳалия-л-лисон»-и Ибни Муҳанно (асри XV) ба забони арабӣ таҳия шуда, дар бораи се забон-забонҳои форсӣ, туркӣ ва муғулӣ мебошад. Сайид Ҷамолиддин ибни Муҳанно яке аз дастурнависони аввалини забони форсӣ мебошад, ки дар давраи Темури Ланг умр ба сар мебард. Қисмати забони форсии асар аз 15 фасл ва 28 боб иборат мебошад (175). Дар бораи зарурати таълифи дастур дар муқаддимаи китобаш вай мегӯяд: «Чун дар ин рӯзгор фаро гирифтани забони туркӣ ва форсӣ барои мардум дар мусофират ва ё барои ҷалби манфиат ва дафъи зарурат ва ё ба ҷиҳати расидан ба қамол лозим аст, ба таълифи ин китоб пардохтам» (175, 36).

Дар ин китоб масъалаҳои сарфӣ баррасӣ шудаанд. Аз ҷумла, пешоянду пасоянд, бандакҳои феълӣ ва ҳабарӣ, бандакҷонишинҳо, ки ҷумларо созмон медиҳанд, шарҳу тавзеҳ дода шудаанд. Ба тариқи мисол, вожаи «аст» чунин тавзеҳ дода шудааст: «Ба авоҳири номҳо ва феълҳо ҳар гоҳ бихоҳанд, ҳабар бидиҳанд ё ҳабар бигиранд, лафзи «аст» меафзоянд. Чунонки гӯӣ: ин бузург аст, он кӯчак аст ва ҳамчунин дар афъол чун: бихӯрдааст, кардааст» (175, 37). Ибни Муҳанно изофаҳои исмӣ ва феълро, ки нисбат ба афкори дастурии гузашта, ки чандон фарқият байни бандакҷонишинҳо ва бандакҳои ҳабарӣ намегузоштанд, шарҳи дуруст медиҳад: «Бидон, ки ҳар гоҳ исмеро ба худат ё ба дигаре изофа намудӣ, аз шаш ҳол хориҷ нест ва низ дар афъол ба ҳамин гуна аст: хӯрдам ё ман хӯрдам, хӯрдӣ ё ту хӯрдӣ...» (175, 38).

Аз уламои асри XVI Хоҷа Ҳасани Нисорӣ асаре дар илми балоғат бо номи «Чаҳор гулзор» таълиф намудааст, ки дар «гулзори аввал» дар бораи ҳуруфи таҳачҷӣ ва «анвои ҳуруфи муфрада ва мураккаб» ва тағйиру табдили он, намудҳои исм ва феъл баҳс мекунад. Нисорӣ мисли мантиқиён мегӯяд, ки «калимоти мураккабаи ҳуруфи таҳачҷӣ, ки ба тақаллуми инсон мустаъмал аст, се қисм аст: аввал – феъл; дувум –исм; савум-ҳарф» (14, 13).

Дар «Чаҳор гулзор» феълҳо ба чунин гурӯҳҳо тасниф шудаанд: «Ҳоло бояд донист, ки дар порсӣ масдар ду қисм аст: аввал – мутасаррифа; дигар – ҷомид» (14, 14). Феъли мозӣ дар порсӣ панҷ хел аст: мозии мутлақ, мозии баид, мозии қариб, мозии истимрорӣ, мозии машқук (14). Феълҳо аз сиғаи мозии мутлақи воҳиди ғоиб (масалан, гуфт) бо овардани замоир панҷ сиғаи дигар меояд, ки инҳоянд: «замири ҷамъи ғоиб ۛ –и сокин бо ۛ –и мавқуф чун «гуфтанд» ва замири воҳиди ҳозир бо ۛ –и маъруф чун «гуфтӣ» ва замири ҷамъи ҳозир бо ۛ –и маҷҳул бо ۛ –и мавқуф чун «гуфтед» ва замири воҳиди мутақаллим бо ۛ –и сокин чун «гуфтам» ва замири ҷамъи мутақаллим бо ۛ –и маҷҳул бо ۛ –и мавқуф, чун «гуфтем»(14, 15).

Бандакҳои хабариро муаллиф чунин шарҳ медиҳад: «Ва ҳар гоҳ қасди бинои мозии қариб созанд, дар охири мозии мутлақи воҳиди ғоиб ۛ-и мухтафӣ бо лафзи «аст» зиёд кунанд» (14, 16).

Аз навъҳои алоқа дар ибораҳо алоқаи изофат зикр шудааст ва онро ба чаҳор қисм тақсим мекунанд: изофати баёнӣ, изофати мавсумӣ, изофати ташбеҳӣ ва изофати истиора (14, 50).

Чунонки аз таърихи осори илмӣ сарфу наҳви забони порсӣ аён мегардад, мардумони форсзабон чандон тавҷҷӯҳ ба қоидаҳои забони худ надоштанд. Онҳо асосан қоидаҳои дастурии арабро ба забони худ мутобиқ гардонданд. Аз замоне ки забони порсӣ дар Ҳинд ва мамолики

Усмонӣ дар асрҳои XV-XVI паҳн шуд, гироиши порсишиносон ба тадвини қоидаҳои забони порсии дарӣ оғоз ёфт ва китобхое дар сарфу наҳв фароҳам омада, дар асрҳои минбаъда зиёдтар шуданд (174, 115). Сабаби пайдо шудани китобҳои дастурии забони форсӣ зарурати таълим буд. Чунонки қайд намудем, дар асрҳои XVI-XVIII мураттибони луғатномаҳо дар мукаддима дар бораи таърихи забони форсӣ ва қоидаҳои он суҳан гуфтаанд, ки онҳоро ҳамчун заминаи илми дастури забони форсӣ ҳисобидан мумкин аст.

Ба қавли Забехулло Сафо, «кори аслӣ ва асосӣ дар ин замина ба ҳиммати порсишиносони туркзабон ва ҳиндувону ҳиндишинон анҷом гирифт, ҳамчунон ки гоми оғозӣ ва фарҷомиро дар тадвини фарниходҳои дастури забони тозӣ эронӣён бардоштанд» (174,234). Аз ҷумлаи ин китобҳо «Рисолаи ӣоия»-и Ибни Камол Пошо дар шарҳи «ӣо-и зоид»-и охири вожаҳо ва феълҳои форсӣ мебошад, ки муаллиф бист гунаи онро ёфта ва манзури хонанда намудааст. Дигар аз олимони турки порсишинос Муҳаммад Ӯҷӣ ибни Илёт – муаллифи китоб барои кӯдакони навомӯз «Тухфат-ул-ҳодия» ё «Доништан» мебошад. Китоб дар бораи сохти феълҳои забони форсӣ буда, дар қисмати дигари он вожаҳои маъмулии забони форсӣ ва муродифҳои туркии онҳо зикр шудаанд. Дигар аз китобҳои муътабари дастурии уламои форсишиноси Ӳинд китоби «Ҷомеъ-ул-қавоид»-и (1174 ҳ.) Муҳаммад Қулиҳон бо таҳаллуси Муҳиб ба шумор меравад. Китоби мазкур аз шаш «мақола» дар боби сарфу наҳв ва иштиқок таркиб ёфтааст. Боз ҷандин асарҳои дастурии забони форсӣ дар сарзамини Ӳинд таълиф шудаанд, аз ҷумла «Қонуни насирӣ»-и Садри Алӣ, «Омадномаи бадеъ»-и Сукҳаромдос, «Калиди алфози Аҷам»-и Абдулбосит, «Таҳқиқ-ал-қавонин», рисолаи «Шарҳи омадан» (174).

Аз мутолиа дар атрофи таълимоти забоншиносӣ бар-

меояд, ки дастурнависи забони форсӣ дар охири асри XIX ба пояи камолот мерасад.

Вочидалии Мучмалӣ дар боби нухуми асари ҷомеи худ «Дар баёни илми сарф ва наҳви форсӣ», ки «Матлаъ-ул-улум маҷмаъ-ул-фунун» (соли таълиф 1845-1846) унвон дорад, дар муқоиса ба андешаи Омулӣ, ки дар «Нафоис-ул-фунун» дарҷ шудааст мувофиқи он илми наҳвро маърифати каломӣ араб аз ҷиҳати эъроб ва бино мешуморад, бевосита ба шарҳи сарфу наҳви забони форсӣ ва сохти калима ва ҷумлаҳои форсӣ машғул шудааст. Аз ҷумла, дар фасли аввал дар баёни илми сарфи форсӣ замонҳои феъл, тасрифи феъл, баёни бадали ҳуруф ва маонии ҳуруфи ба-сит сухан меравад. Дар фасли дувум, ки «Дар баёни қавоиди наҳви забони форсӣ» навишта шудааст, сухан аз боби баёни ҳазфи ҳуруф, баёни ҳуруфи муфрада, баёни баъзе ҳуруф ва калимот, баёни мустасно, баёни маътуф ва маътуфилайҳ, баёни сифат ва мавсуф, баёни музоф ва музофунилайҳ ва баёни ҷумла мебошад (34).

Вочидалии Мучмалӣ ақидаи мантиқиёни асрҳои миёнаро ҷонибдорӣ намуда, калимаҳоро ба се қисм тақсим мекунад: исм, феъл ва ҳарф. Мучмалӣ ба яке аз масъалаҳои асосии наҳв – алоқаи байни калимаҳо – диққат додааст, аз ҷумла дар бораи алоқаи пайваст, ки ба воситаи **و** –и атф (пайвандаки **ва**) байни маътуф ва маътуфилайҳ сурат мегирад, алоқаи тобеи изофӣ байни мавсуф ва сифат, музоф ва музофунилайҳ, калимаҳои мураккабе, ки аз исм ва феъл сохта шудаанд. Дар «Нафоис-ул-фунун» ва «Матлаъ-ул-улум» ҷумлаҳои забони форсиро иборат аз ду қисм донистаанд: ҷумлаи хабария ва ҷумлаи иншоия. Ҷумлаи хабария дар навбати худ ба ҷумлаи исмия, ҷумлаи феълия ва ҷумлаи машрутия таъсиф шудааст.

Ҷумлаи исмия ҷумлаест, ки исм дар аввали ҷумла ояд. Ҷумлаи феълия он аст, ки феъл дар аввали ҷумла ояд. Ҷумлаи шартия он аст, ки «ҳукми исбот ё нафиро бо ҳукми ди-

гар мутааллиқ кунанд. Ва ҷумлаи шартия, дар ҳақиқат, муштамил бар ду ҷумла мебошад: ҷумлаи шарт ва ҷумлаи ҷазо, чунончи «Агар офтоб тулӯъ кунад, рӯз мавҷуд аст» (34, 138). Инчунин, дар асар гунаҳои дигари ҷумлаҳои пайрави таркиби ҷумлаҳои мураккаб зикр шуданд, чун ҷумлаи муфасссира¹, ҷумлаи маълула², ҷумлаи муътариза³, ҷумлаи натиҷа, ки «аз каломии мобаъд ғоида ҳосил шавад» (34, 138).

Тибқи андешаи муаллифони мазкур «ҷумлаи иншоия иборат аз каломест, ки эҳтимоли сидқ ва кизб надошта бошад ва он бар ду қисм аст: амр ва наҳй». Ҷумлаи иншоия аз овардани ҳарфи истифҳом (савол, пурсиш) ва ҳарфи та-манно бар ҷумлаи хабария ҳосил мешавад (34, 138).

1.2. Назарияи ҷумла дар забоншиносии муосир

1.2.1. Шинохти ҷумла дар забоншиносии муосири тоҷик

Чунонки маълум аст, дар сохтмони маъноии забон чизе болотар аз ҷумла нест. Истилоҳи ҷумла дар забоншиносии соҳибони дигар забонҳо низ истифода мешавад ва аз ма-боҳиси куллии илми наҳв аст. Унвони истилоҳии ҷумла дар забони русӣ «предложение», дар забони англисӣ «sentence» ва дар забони фаронсавӣ «phrase» мебошад. Дар дастури наҳви забони арабӣ ҷумларо чунин таъриф дода-анд: «*الجملة كلام هي الكلام ال مرگب المفيد ولو حكما*» ба ин маъно, ки «ҷумла каломии мураккаб (аст) ва ҳукми муфид дорад» (178, 27).

Соли 1924 бо таъсис ёфтани Ҷумҳурии Автономии Тоҷикистон дар зиндагии сиёсӣ ва фарҳангии тоҷикон ниёз

1. Ҷумлае, ки барои тафсири сарҷумла меояд.

2. Он чи ки дигаре иллати вучуди ӯ шудааст, сабаб.

3. Ҷумлаи тавзеҳие, ки дар дохили матни асли меояд, зиёд рабте ба мавзӯи асли надорад.

ба дигаргуниҳои кулӣ пеш омад. Ба масъалаҳои забон ва илми забоншиносӣ низ таваҷҷуҳи зиёд дода мешуд. Ба хо-тири истифодаи расмӣ ва таълимии забон ниёз ба фаҳмиши вазъи таърихӣ ва замонии он пеш омад. Барои фаҳмидани вазъи грамматикӣ ва вожагони забон донишмандон ба ши-нохти дастурҳои суннатӣ ва илмҳои ҳозиразамони сарфу наҳв рӯй оварданд. Ба вучуд овардани дастури тозаи забон ба хо-тири таълифи китобҳои дарсӣ ва таълими мавзӯи рӯз ҳамчун масъалаи мубрам дар пеши забоншиносӣ қарор ёфт. Бо ин сабаб оҳиста-оҳиста китобҳои умумии дастурӣ ва таълимӣ ба вучуд омаданд. Дар натиҷа, дар солҳои 20-ум ва 30-юми асри гузашта ба илми забоншиносии давраи нави тоҷик бунёд гузошта шуд.

Илми забоншиносии нави тоҷик дар заминаи забонши-носии Юнону Рум, ки асоси шинохти вожагонӣ ва дасту-рии забон дар забоншиносии забонҳои Аврупо мебошад, хосса дар асоси забоншиносии русӣ, ташаккул ёфт. Асоси методологӣ ин забоншиносӣ пажӯҳиши илмӣ таърихӣ-муқоисавӣ мебошад. Дар Россияи аввали асри XX равияи сохторӣ (структуралистӣ) омӯзиши забон аз ҷониби до-нишмандон коркард шуд. Ин равия на фақат дар таҳқиқи ҳолиси забоншиносӣ, балки дар таҳқиқи адабӣ ҳам татбиқ шуд. Имрӯз вай дар омӯзиш ва таълими забон аз мактаби миёна то таълими олӣ ва таҳқиқи илмӣ академӣ истифода мешавад.

Дар забоншиносии тоҷик бори аввал ба бунёди сохто-рии ҷумла Абдуллоҳи Фитрат таваҷҷуҳ намудааст. Фит-рат, яке аз аввалин муҳаққиқони грамматикаи забони тоҷикӣ аз мавқеи сохторӣ, чунин ишора кардааст: «Уламои забон дар айёми ахир тарафдори сарфу наҳви шаклӣ ҳастанд ва мегӯянд, ки дар сарфу наҳв ҳаракатҳои берунии калима ва ҷумларо дар назар гирифтани лозим аст. Ҷиҳати дарунии калима ва ҷумларо (яъне, ҷониби маънии онҳоро) тадқиқ кардан вазифаи илми мантиқ аст» (121, 13).

Ин назари Фитрат, ки шояд ба шинохти сохтори забон нигаронида шудааст, эҳтимол сарчашма ва маншаи илмӣ аврупоӣ дорад, аммо дар забоншиносии солҳои баъдӣ тоҷик дастгирӣ ва инкишоф наёфтааст. Бо вучуди он забоншиносии тоҷик пас аз ҷорӣ намудани алифбои лотинӣ рушд карда, меъёрҳои грамматикаи забон муқаррар ва асосҳои имлоӣ он ба тартиб дароварда шуданд. Дар се соли охири солҳои бистум се китоби муҳим оид ба грамматикаи забон таълиф гардидаанд: 1. Абдуррауфи Фитрат «Қоидаҳои забони тоҷикӣ (Сарфу наҳв)» (соли 1925); 2. Саидризо Ализода «Сарфу наҳви тоҷикӣ» (1926). 3. Т. Зеҳнӣ ва В. Маҳмудӣ «Омӯзиш» (қисми 1-соли 1927, қисми 2-3-соли 1928). Дар ин китобҳо бунёди забоншиносии навини тоҷикӣ гузошта шуд ва масъалаҳои морфология ва синтаксис равшан карда шуданд. Бисёр қоидаҳои дастурии забони тоҷикӣ, истилоҳоти забоншиносии онҳо ҳанӯз ҳам дар забоншиносии мо истифода мешаванд (39; 121).

Барои рушди забоншиносии муосири тоҷикӣ хидмати устод Садриддин Айнӣ шоёни зикр аст. Аз ҷумлаи хидматҳои ӯ мақолаҳои мутааддидашро ба ёд овардан лозим аст, ки дар ҷараёни баҳси низоми имлоӣ ва дастурии забони тоҷикӣ хеле судманд буданд: «Сарфу наҳви забони тоҷикӣ» (соли 1926), «Китобҳои тоҷикӣ» (соли 1926), «Дунёи нав ва алифбои нав» (соли 1927), «Дар атрофи забони форсӣ ва тоҷикӣ» (соли 1928), «Масъалаи таърихӣ дар гирди алифбои нави тоҷикӣ» (соли 1928), «Ҷавоби ман» (соли 1929), «Оид ба вазъияти забоншиносии тоҷик» (соли 1952) (38). Дар ин мақолаҳо дар атрофи масъалаҳои тоза нигоҳ доштани забони тоҷикӣ ва мақоми луғоти ғӯйишҳои мардумӣ дар он, меъёрҳои истифода аз дигар забонҳо, ҷун арабӣ ва туркӣ, баҳс рафтааст. Ҷорӣ кардани алифбои нав низ аз баҳсҳои ин мақолаҳост. Садриддин Айнӣ ба тарзи суҳан ва сатҳи забони китобҳои нав аҳамияти хос дода,

масъалаи ба забони гуфтор наздик кардани мақоми илмию фарҳангии забони мактуби суннатӣ, бурду бохти ин чода изҳори назар мекунад ва мавқеъҳои устувори илмиро ишғол менамояд. Баҳси муносибати забони адабии тоҷикӣ ба забони форсии дерина ва форсии муосири Эрон низ аз назари Садриддин Айнӣ дур намондааст. Масъалаҳои коркарди имло ва ба вучуд овардани луғатҳо низ аз ҷониби Садриддин Айнӣ баррасӣ шудаанд. Айнӣ дар масъалаи тафовут ва ҳамсохтии забони тоҷикӣ ва забони форсии муосири Эрон чунин изҳори ақида кардааст: «Баъзе касон ҳастанд, ки ба сабаби ошно набуданашон забони тоҷикиро, яъне забони авоми тоҷикро, забони форсии вайроншуда мепиндоранд. Лекин агар аз баъзе таъсирҳои ҷузъии забони узбакӣ чашм пӯшем (масалан, кор фармудани «мӣ» дар мавриди истифҳом), содатарин ва софтарини лаҳҷаҳои форсӣ забони тоҷикӣ аст» (38, 27).

Азбаски Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳудуди ба истилоҳ Бухорои Шарқӣ ташкил шуда буд, фарогирии забони мардуми ин минтақаро Айнӣ шартӣ рушди забони тоҷикӣ дар шароити нав медонад. Албатта, ба ӯ маълум буд, ки забони тоҷикӣ танҳо забони мардуми кӯҳистон нест. Айнӣ забони мардуми Фалғар, Мастҷох ва Қаротегину Дарвозро забони тоҷикӣ медонист ва ба андешаи ӯ, забони тоҷикӣ «забони аксарияти тоҷикони кӯҳистон»-ро ташкил медиҳад. Барои ин забон меъёрҳои дастурӣ ва савтиётро ба вучуд овардан лозим буд. Ин гуна меъёр таълифи грамматикаи забон шуда метавонист ва китобҳои грамматика пайихам ба вучуд омаданд. Мақсади таълифи китобҳои грамматикаи забони тоҷикӣ қорӣ намудани меъёрҳои сарфию наҳвии забон буд, ки ҳамчун яке аз шеваҳои забони форсӣ дар он замон шинохта мешуд. Ба ин муносибат Абдуллоҳи Фитрат гуфтааст: «...Мо ҳам ба ҳамин мулоҳиза сарфу наҳви тоҷикиро татбиқан ба забони адабии форсӣ, вале ба шеваи миёна тартиб додем» (121, 13).

Китоби «Сарфу наҳви забони тоҷикӣ»-и Саидризо Ализода дар 128 саҳифа, бо теъдоди ду ҳазор нусха аз ҷониби Нашриёти Давлатии Тоҷикистон соли 1926 дар Самарқанд рӯйи чоп омад. Ин китоб, ба қавли муаллиф, «сарфу наҳви забони тоҷикиро ба қадре ки тамомкунандагони мактаби миёнаро кифоя мекунад», дар бар мегирад (39, 12). Китобро Саидризо Ализода бар мабной таълимоти суннатии дастурҳои забони форсӣ навиштааст ва ба ин маънӣ ӯ дар муқаддимаи китоб хабар медиҳад (39, 13).

Китоби Ализода «Сарфу наҳви тоҷикӣ» ба равиши дастурҳои забони форсӣ, ки асоси онҳо дастури забони арабӣ буд, навишта шудааст. Аз ин рӯ, истилоҳоти арабӣ дар он зиёд истифода шуда, боиси эроди Айнӣ дар мавриди қорбурди зиёди луғоти арабӣ шудааст (38, 17). Чунончи, истилоҳҳои «исми ҷомид ва муштак», «исми тасғир» аз ҳамин гуна истилоҳоти арабӣ мебошанд. Дар мавриди истифодаи калимаҳо бо адот, ки дар ҷумла вазифаи пуркунамандаро доранд, муаллиф ба истилоҳоти арабӣ рӯй оварда, онҳоро «адоти мафъулҳо» хонда, чунин истилоҳҳоро қор фармудааст: мафъул бихӣ, мафъул минху, мафъул илайхӣ, мафъул мааху (39).

Саидризо Ализода ҳиссаҳои нутқро иборат аз нух навъ доништа, онҳоро ба гунаҳо тасниф кардааст. Бархе аз навъҳои таснифоти ӯ дар грамматикаи имрӯза ҷой наёфтаанд, чун исми замон (сахаргоҳ, бомдодон) ва исми макон (қаламдон, лоззор), сифати фоилӣ, ки пеша ва санъати одамро ифода мекунамд, ба монанди омӯзгор, қашдӯз, гилқор, қарбосбоф ва ғайра (39).

Бандакҳои феълӣ ва хабарӣ замири иснодӣ ва феълӣ номида шудаанд. Феъли маълум (фоили феъл муайян бошад) ва феъли маҷхул (фоили ғайри муайян буда, мафъул ҷойи вайро мегирад), ҳиссаҳои ёридохандаи нутқ ба монанди адот (вандҳо), ҳарфи робита (пайвандакҳо), асвот (нидо ва ҳиссача) муфасссал шарҳ дода шудаанд (39).

Ба ҳамин равиш дар бахши наҳв ҷумла ба монанди қоидаи ҷумлаи забони арабӣ шарҳ дода шудааст, ба ин тартиб: «Ҷумла иборатест, ки дар бораи касе ё чизе ҳукмеро баён мекунад ва он кас ва ё чизе, ки дар бораи вай ҳукме баён шуда бошад, маҳкум номанд. Пас барои ҷумла ду қалима лозим аст, ки яке ҳукм ва дигаре маҳкум бошад. Монанди «Аҳмад меҳонад» (39,71). Дар ин ҷумла «Аҳмад» маҳкум ва «меҳонад» ҳукм мебошад.

Ализода аз мавқеи мубтадо ва хабар ҷумлаҳоро бо пайравӣ ба дастури арабӣ ба ҷумлаҳои исмия ва феълия чудо кардааст. Ҷумлаҳо дар ин китоб ба чунин гурӯҳҳо тасниф шудаанд: ҷумлаҳои мучаррада (хуллас) ва музайяна (тафсиلى), ҷумлаи мутлақа (ҷумлаи сода), ҷумлаи ибтидоия (сарҷумла) ва мутаммима (пайрав), ҷумлаи шартӣ (ҷумлаи пайрави шарт) ва ҷумлаи ҷазоия (сарҷумлаи он), ҷумлаи мунтазама (ҷидаъзо).

Китоби «Қоидаҳои забони тоҷикӣ»-и Абдуррауфи Фитрат бо китоби «Сарфу наҳви тоҷикӣ»-и Саидризо Ализода дар як замон таълиф шудаанд. Аммо дар шарҳи қоидаҳои сарфиву наҳвӣ ва истифодаи истилоҳот миёни онҳо тафовути кулلى ба назар мерасад. Ин тафовути кулلى аз манбаи илмӣ ва назарии ҳар яке онҳо манша мегирад. Чунонки гуфтем, манбаи Ализода дастури арабиасоси суннати форсӣ будааст ва манбаи Абдуррауфи Фитрат грамматикаи русӣ. Ҳар яке онҳо ба ду системаи аз ҳам ҷудои дастури қадими забоншиносӣ мепайванданд. Якумӣ ба системаи дастури забоншиносии арабу эронӣ ва дувумӣ ба системаи забоншиносии юнонию лотинӣ. Аз ҳамин ду сарчашмаи мутафовит фарқи ин ду китоб бармеояд ва чунонки маълум аст, назари дувумӣ дар забоншиносии тоҷик бартарӣ ёфт, бо қабули баъзе истилоҳоти суннатӣ. Дар бораи тартиби ба вучуд овардани китоби худ Фитрат чунин мегӯяд: «Ман материалҳои чандинсола ҷамънамудаи худамро ба маълумоте, ки аз асарҳои устод профессор Бертелс ва рафиқ

Зехнӣ, дигар рафикон гирифта будам, алоқа намудам ва ҳамин асарро тартиб додам» (121, 34).

Асари мазкур бо баррасии муфассали савтиёт – илми овоз (фонетика), асбобҳои овозбарор, овозҳо ва ҳарфҳо дар алифбои нав, ки ҳангоми қабули алифбои лотинӣ пазируфта шуда буд, ҳичо ва зада нисбат ба дигар асарҳои дастурии забони тоҷикӣ бартарӣ дошт. Дар дигар асарҳо, ки зикрашон рафт, илми сарфро илм дар бораи «бино, тағйирот ва вазифаи калимаҳои ҷудогона» шарҳу тавзеҳ додаанд (39, 14).

Абдуррауфи Фитрат дар бораи қоидаҳои илми сарф менависад: «Дигаргунӣ ва тағйироти сарфӣ, ки дар калима дида мешавад, дигаргуниҳои шакл аст. Бинобар он бояд, ки дар сарф тадқиқот ва тақсмоти калима танҳо аз ҷиҳати шакл бошад. Ба ин тариқа сарф навиштанро усули шаклӣ мегӯянд» (121, 50).

Аммо ба маънии калима таваҷҷуҳ накарданро Фитрат назари қобили қабул намедонад, «зеро бештар дигаргуниҳо ба шакли калима ҳам таъсир мерасонад» (121, 50). Бо вучуди мавҷудияти бархе шарҳҳои нодуруст дар фаҳмиши сохти калима ва калимасозӣ, Фитрат аввалин шуда дар фаҳмиши илми сарфи забоншиносии тоҷик роҳҳо ва усулҳои калимасозиро нишон дода, калимаҳоро аз рӯйи сохт тасниф кардааст, ки тарҳи низоми он чунин аст: «Реша¹ дар забони тоҷикӣ се қисм аст: решаи сода, решаи сохта ва решаи мураккаб» (121, 55).

Фитрат вандҳоро «часпак» номида, аз рӯйи вазифаашон ба часпаки калимасоз, часпаки калимабанд, часпаки оҳангбахш тақсим кардааст. Бори аввал ӯ истилоҳи бандакро истифода кардааст, ки то он замон дар китобҳои дастурӣ чун замири иснодӣ ва феълӣ маъмул буданд. Айни сухани Фитрат дар бораи часпакҳо чунин аст: «Часпакҳои калима-

¹ Дар ин ҷо «реша» ба маънои калима омадааст.

бандро, ҳамчунон ки танҳо калимабанд гуфтан мумкин аст, «бандак» номидан ҳам мумкин аст» (121, 71).

Бандакхоро Фитрат ба ин тартиб тақсим кардааст: бандакҳои феълӣ, бандаки ҳикоягӣ, бандаки хабарӣ, бандакҳои ҳолӣ, бандакҳои умумӣ, бандакҳои замирий.

Пайвандакхоро, ки барои алоқаманд кардани калимаҳо ва ҷумлаҳо хизмат мерасонанд, қаблан ҳуруфи рабт ва атоф меномиданд ва Фитрат онҳоро пешоянд ва пасоянд номидаст.

Дар қисми наҳв низ дар китоби «Қоидаҳои забони тоҷикӣ»-и Фитрат таъсиру баҳрабардорӣ аз усули шаклгари мушоҳида мешавад. Умуман, Фитрат шакли берунии калимаҳо ва ҷумлаҳои забонро мавзӯи баррасии сохтори забон қарор додааст. Дар таърифи илми наҳв асосҳои ин принсипи ӯ мушоҳида мешаванд. Ӯ таърифи наҳвро чунин баён кардааст: «Наҳв илме аст, ки намоиши берунии калимаҳои дар ҷумла будагиро ба шакли берунии таркиби ҷумлабандӣ тадқиқ мекунад» (121, 89). Муаллиф инро ҳам қайд мекунад, ки дар наҳви усули мантиқӣ «ҷумла як фикри томо ифода мекунад». Шарҳи грамматикӣ ҷумла аз ҷониби ӯ чунин баён шудааст: «Ҷумла як даста аз калимаҳое, ки ба воситаи тартиби махсус ва бандакҳо ва ёрдамчиҳо ва задаи мантиқӣ ба якдигар монанди аъзои як оила вобаста буда, бештар ба як нафас гирифташ тамом мешавад» (121, 90).

Чунонки дар осори илмӣ асрҳои миёна ҷумларо иборат аз исм, феъл ва ҳарфи рабт, аз ҳукм ва маҳкум ё аз муснадунлайҳ ва муснад иборат медонистанд, дар асари мазкури Фитрат ҷумларо иборат аз мубтадо, хабар ва мафъул (пурқунунда ва ҳол) медонад. Фитрат наҳви забони тоҷикиро «дуруст тафтишнашуда» ба ҳисоб меорад. Қойи мубтадо дар ҷумла дар аввали ҷумла доништа шуда, ҷумла бе хабар буда наметавонад. Дар ин қисми китоб ҷузъҳои ғайриасосии ҷумла ва аломатҳои китобат оварда шудаанд.

Чунонки мушоҳида кардем, Фитрат диди грамматикии аврупоиро ба забоншиносии тоҷик ворид кардааст, ки дар он, махсусан, назари тоза ба сохти ҷумла бисёр муҳим аст. Аз ин мавқеи назар Абдуррауфи Фитрат асосгузори илми забоншиносии муосири тоҷик ва усули шаклгаро (структуралӣ) дар он аст ва бо диди наву тоза, ки аз забоншиносии аврупоӣ баҳраманд шуда буд, низоми грамматикии нави онро ба вучуд оварду ҷойгоҳи муносибро ишғол кард. Ӯ дар ҷараёни сохтан ва ҷорӣ кардани истилоҳоти нави забоншиносӣ ва таснифи категорияҳои сарфӣ, шарҳи сохтори ҷумла саҳми арзандае гузоштааст. Азбаски китоби Фитрат аз аввалин кӯшишҳо дар роҳи таҷдиди илми забоншиносии тоҷик буд, он аз иштибоҳот ҳам ба пуррагӣ орий нест. Бо вучуди ин раванди минбаъда боиси гусасташавӣ аз суннатҳои сарфу наҳв гашт.

Дар инкишофи баъдинаи илми забоншиносии тоҷик ҳамаи муҳаққиқони ин соҳа саҳмгузоранд ва ба ин ганчина ҳар яке марвориду садафҳоеро аз пажӯҳиши худ зам намудаанд. Аз ҷумла, соли 1935 китоби «Сарфи забони тоҷикӣ» аз ҷониби Т.Зехнӣ ва Ҳ.Бақозода таълиф мешавад. Китоби мазкур низ дар пайравии грамматикаи русӣ навишта шудааст. Аммо китоби «Сарфи забони тоҷикӣ» назари тозаеро дар боби шинохти ҷумла пешниҳод намудааст ва аввалин бор дар бораи нақши интонатсия дар ҷумла дар он сухан рафтааст. Дар таърифи ҷумла муаллифони китоб саҳми интонатсияро(овоз) қайд намудаанд: «Дар охири ҳар як ҷумла одатан овоз дигаргун мешавад» (65, 20). Т.Зехнӣ ва Ҳ.Бақозода ҷумлаҳоро аз ҷиҳати интонатсия ба ҷумлаҳои ахборӣ, суолӣ ва нидой ҷудо намуда, тағйирёбии овозро ҳангоми талаффузи онҳо нишон медиҳанд. Масалан, дар бораи ҷумлаи хабарӣ нигоштаанд: «Дар гуфтугӯ дар ҷумлаи ахборӣ ва ҳиссаҳои он тобиши овоз дигаргун шуда, дар ҳиссаҳои аввали ҷумла баландтар ва дар ҳиссаҳои охирии ҷумла пасттар ме-

шавад» (65, 20). Тарзи талаффузи ҷумлаҳои саволи ва хитобӣ, баландиву пастиӣ овоз, шиддатнокии онро муаллифони китоби «Сарфи забони тоҷикӣ» шарҳ додаанд. Нуктаи муҳиме, ки аввалин бор дар илми забоншиносии тоҷик дар ин китоб сухан аз он меравад, задаи мантиқӣ дар ҷумла мебошад. Ба андешаи муаллифон, задаи мантиқӣ дар ҷумла чунин мавқеъ дорад: «Калимаи аҳамиятдодашударо назар ба ҳиссаҳои дигари ҷумла бо овози шиддатнок саҳттар мегӯяд» (65, 21). Т.Зехнӣ ва Ҳ.Бақозода задаи мантиқиро чунин таъриф кардаанд: «Ба як ҳиссае аз ҳиссаҳои ҷумла аҳамият дода, бо овози шиддатноктар талаффуз карданро дар ҷумла задаи мантиқӣ меноманд» (65, 21).

Дар таснифи аъзои ҷумла муаллифони китоби «Сарфи забони тоҷикӣ» ба иштибоҳ роҳ додаанд, аммо дар маҷмӯъ гуфтан мумкин аст, китоби мазкур аввалин қадамҳо дар пажӯҳиши ҷиҳати акустикии ҷумла мебошад ва сабаби рушди минбаъдаи илми забоншиносии шудааст.

Дигар аз асарҳои дар илми наҳв ба забони тоҷикӣ навишташуда китоби «Наҳви забони тоҷикӣ»-и М.Беленитский ва Б.Ҳочизода мебошад (47). Китоб барои таълим дар синфҳои 6-7 пешбинӣ шуда, дар он сохтори ҷумла, «ҳиссаҳои ҷумла», анвои ҷумлаҳои сода ва мураккаб, воситаи алоқа дар онҳо ва аломатҳои китобат шарҳ ёфтаанд. Дар ин китоб нисбат ба грамматикаи пешина шарҳи муфасссали сохтори ҷумла, аъзои ҷумла ва анвои он омадааст. Аз ҷумла, шарҳи маънои ҷумла чунин аст: «Як калима ва ё якчанд калимаҳои бо ҳам алоқадор фикреро мефаҳмонад, ҷумла номида мешавад» (47, 15). Ҷумлаи сода ба гунаҳои хабарӣ, суолӣ ва хитобӣ тасниф шудааст.

Ба ҳиссаҳои асосии ҷумла (сараъзо) мубтадо ва хабар ва ба ҳиссаҳои пайрав (аъзои пайрав) пуркунанда, муайянкунандаро марбут донистаанд. Дар асари мазкур бори аввал мубтадо ва хабар, калимаҳое, ки ба вазифаи мубтадо ва ха-

бар омада метавонанд, баррасӣ ва шарҳ ёфтаанд. Аз ҷумла мубтадо ва хабар чунин шарҳ ёфтаанд: «Ҳиссаеро, ки кунандаи кор, соҳиби ҳаракат ва таъсирро мефаҳмонад, ё ин ки дар ҷумла аз ҳолат, вазъият, чигунагӣ, кӣ будан ва чӣ будани он хабар дода мешавад, мубтадо номида мешавад. Он ҳиссаи ҷумларо, ки чӣ кор кардан, чӣ шудан, чӣ гуна будан, кӣ ва чӣ будани мубтадоро баён мекунад, хабар меноманд» (47, 17).

Дар китоби «Наҳви забони тоҷикӣ» мувофиқати мубтадо ва хабар дар ҷумла чунин тавзеҳ дода шудааст: «Хабари ҷумла аз ҷиҳати шахс ва шумора (ҷамъ ё танҳо) бо мубтадо мувофиқат мекунад, ба вай тобеъ мешавад, ки инро мувофиқати мубтадо ва хабар меноманд. Агар мубтадо ҷамъи исми бечон бошад, хабар танҳо ҳам омада метавонад. Дар хабарҳои ғайрифеълӣ низ мувофиқати мубтадо монанди хабарҳои феълӣ бо бандакҳои шахсии –ам, –ем, –ӣ, –ед, аст, –анд сурат мегирад» (47, 20-21).

Аммо дар мавриди муайян намудани вазифа ва мавқеи пуркунандаҳо ва муайянкунандаҳо дар киёс ба шарҳи имрӯзаи онҳо дар китоби «Наҳви забони тоҷикӣ» тафовути назар мушоҳида мешавад. Чунончи, пуркунандаҳои замонӣ, маконӣ ва сабабӣ, ки дар китоби мазкур шарҳ ёфтаанд, дар грамматикаи имрӯзаи забони тоҷикӣ марбут ба ҳол шинохта мешаванд. Инчунин, дар ин китоб ҷумлаҳоро аз рӯйи иштироки «ҳиссаҳо» ба ҷумлаҳои пурра ва нопурра ҷудо кардаанд, ба ин тартиб: «Ин навъ ҷумлаҳоро, ки дар он яке аз ҳиссаҳои ҷумла зикр наёфтааст ва фаҳмидани он аз ҷумлаҳои боло ё ин ки аз шароит ва муҳит имконият дорад, ҷумлаҳои нопурра меноманд. Ҷумлаҳое, ки дар он ҳамаи ҳиссаҳои ҷумла мавҷуданд, ҷумлаҳои пурра мегӯянд» (47, 37). Ба ғайр аз ин дар китоб ҷумлаҳои содаи унвонӣ, номаълумшахс ва чида шарҳ ёфтаанд. Пайвандакҳои пайваस्तкунандаро, ки дар ҷумлаҳои чидааъзо меоянд, дар китоби мазкур «бандак» гуфта, чунин эзоҳ до-

даанд: «Аъзои чидаи ҷумла одатан ба воситаи бандакҳо бо ҳамдигар баста мешаванд», ки инҳоянд: ва, у, ё, хоҳ, гоҳ, гаҳ, не, на (47, 41).

Муаллифони китоби «Наҳви забони тоҷикӣ» ҷумлаҳои мураккабро ба ду гурӯҳ ҷудо кардаанд: ҷумлаҳои пайвастаи ба ҳам тобеъ ва ҷумлаҳои пайвастаи ғайритобеъ (47).

Бо таълифи китобҳои мазкур дар оғози садаи гузашта тадричан давраи аввали илми наҳви забоншиносии тоҷик такмил ёфт, таснифоти аъзои ҷумла, ки сохти дохилии он аст ва анвои ҷумлаи сода мушаххас шуданд, китобҳои зиёд аз таҳқиқоти ҷудогонаи пажӯҳандагон то китобҳои мактаби миёнаву олӣ ва грамматикаи академӣ ба вучуд омаданд. Баррасии назар ва мавқеи илмӣ ҳамаи онҳо дар доираи ин гуфтугӯи мо намеғунҷад. Ба ҳар ҳол, як чиз аниқ аст, ки донишмандони тоҷик минбаъд ба равияи аврупоӣ, бахусус **русӣ**, шинохту баррасии грамматикаро пайгирӣ карданд. Зайли намуна ба шарҳе, ки Б.Ниёзмӯҳаммадов ва Ш.Ниёзӣ дар китоби «Грамматикаи забони тоҷикӣ. Синтаксис» додаанд, мурочиат мекунем. Онҳо мафҳуми ҷумларо чунин шарҳ додаанд:

«Калимаҳои алоқаманд ва ё калимаҳои ҷудогона, ки фикри тамомро ифода мекунанд, ҷумла номида мешавад. Калимаҳои таркиби ҷумла, ки ба ягон савол ҷавоб мешаванд, аъзои ҷумла ном доранд» (85, 78). Чунин таърифи ҷумла дар китоби «Ҷумлаҳои сода дар забони тоҷикӣ»-и Б.Ниёзмӯҳаммадов низ зикр шудааст (84). Ин муаллифон ҷумлаҳоро «аз рӯи мазмуни ифодакардашон» ба ҳикоягӣ, саволӣ ва амрӣ ҷудо кардаанд (84, 117).

Баҳси навъҳои алоқа дар ибора, ки дар китобҳои қаблӣ мавриди мушоҳида қарор наёфта буд, дар ин китоб бо чунин навъҳо ёд шудаанд: алоқои мувофиқат, алоқои изофӣ, алоқои вобастагӣ, алоқои ҳамроҳӣ.

Дар китоби мазкур шарҳи мубтадо ва хабар кӯтоҳ ва дақиқ омадааст: «Мубтадо ҳамон предметеро мефаҳмонад,

ки дар ҷумла сухан дар бораи вай равад. Он ҷӣ дар ҷумла оид ба мубтадо гуфта шудааст, хабар ном дорад» (84, 10-14). Аъзои пайрави ҷумла муайянкунанда, пуркунанда ва ҳол бо гунаҳои он аз рӯи сохт ва маъно баён шудаанд.

Ҷумлаҳои сода ба ҷунин ҳелҳо тасниф шудаанд: ҷумлаи хуллас, ҷумлаи тафсилӣ, ҷумлаи умумишахс, ҷумлаи бе-шахс, ҷумлаи нопурра, ҷумлаи унвонӣ.

Шарҳи мавқеи калимаҳои туфайлӣ дар ҷумла низ дар ин китоб дода шудааст, ки ин ҷиҳат дар китобҳои қаблӣ аз назари муаллифон барканор монда буд: «Калимаҳое, ки дар ҷумла ба гуфтаи худ ҷӣ гуна муносибат доштани ғӯян-даро ифода мекунанд, калимаҳои туфайлӣ ном доранд» (85, 8).

Соли 1970 китобе барои донишҷӯёни мактабҳои олии зери унвони «Забони адабии ҳозираи тоҷик (Синтаксис)» дар зери таҳрири профессор Б.Ниёзмӯҳаммадов мунташир мешавад (63). Бояд қайд кард, ки китоби мазкур шарҳи муфассали масъалаҳои илми наҳви забоншиносии тоҷикро дар бар гирифтааст. Дар китоби «Забони адабии ҳозираи тоҷик (Синтаксис)» бори аввал сухан дар бораи ҷойи аъзои ҷумла рафтааст. Инчунин, таркиб ва гунаҳои мубтадо, хабар, пуркунанда, муайянкунанда, ҳол ва роҳҳои ифодаи онҳо ба воситаи ҳиссаҳои нутқ шарҳи муфассал ва дақиқи худро ёфтаанд. Бори аввал дар ин китоб дар бораи ҷумлаҳои содаи тасдиқӣ ва инкорӣ сухан рафта, онҳоро ҷунин таъриф кардаанд: «Дар байни ҷумлаҳои сода ҷумлаҳое низ ҳастанд, ки ба воситаи як калима ва ё иборае, ки ба аъзоҳои алоҳидаи ҷумла ҷудо намешавад, ифода меёбанд. Маънои асосии ин ҳел ҷумлаҳо аз тасдиқ ва ё инкор кардани гуфтаҳои дар матни боло баёншуда иборат буда, онҳо ба воситаи ҳиссачаҳои тасдиқии **ха, бале, оре**, ҳиссачаҳои инкории **не/на...** ифода меёбанд» (63, 188).

Дар солҳои 70-ум ва 80-уми асри гузашта дар бораи аҷзои ҷумла ва навиҳои он пажӯҳишҳо идома ёфта, шинох-

ти онҳо такмил меёбад. Забоншинос Д.Т.Тоҷиев ҷумлаи содаро дар таркиби ҷумлаи мураккаб чунин шарҳ додааст: «Ҷумлаҳои содаи дохили ҷумлаи мураккаб дорои ду хусусиятанд: аз як тараф, аз ҷумлаҳои сода чандон фарқ намекунанд: онҳо ҳам мисли ҷумлаҳои содаи дутаркиба ё яктаркиба, ҳулла ё тафсилӣ мешаванд, саръазо ва аъзоҳои пайрав доранд, аз тарафи дигар, ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ мустақилӣ (ҷиҳати коммуникативӣ) ва хусусиятҳои хоси худро пурра нигоҳ намедоранд ва фикри нисбатан тамомшударо ифода карда наметавонанд, зеро ки интонатсияи хоси худро гум карда, ба ягонагии интонатсияи тобеъ ва маъноӣ умумӣ ҷумлаи мураккаб вобаста мешаванд» (119, 10).

Н.Маъсумӣ дар мақолаи «Оид ба ҷумлаҳои сода ва тарзи ифодаи аъзоҳои синтаксисӣ» ба ҷумла чунин таъриф медиҳад: «Воҳидҳои асосӣ ва ташкилкунандаи сухан ҷумла мебошад, ки вай фикри томеро дар бораи ҳаёти воқеӣ ифода мекунад, бо ягонагии ботинӣ (мазмунан) ва хориҷиаш (сохт ва вазифа) тарзи баён ва хусусиятҳои гуногуни усули суханронии касро равшан менамояд» (79, 234).

Забоншиноси маъруфи тоҷик Ш.Рустамов дар китоби «Мушкилоти синтаксис» масъалаҳои умдатарин ва баҳस्ताбаи грамматикаи забони тоҷикиро мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор медиҳад. Ӯ масъалаи мувофиқати хабар бо мубтадоро мӯшикофона таҳқиқ намудааст, ки дар ин хусус то ҳол кори ҷиддӣ илмӣ ҷоп нашуда буд (105). Ш.Рустамов ғалату иштибоҳоти дар ҷумлабандии романи «Сарбозони бесилоҳ» ҷой доштаро эрод гирифтааст.

Агар дар асрҳои миёна ва аввалҳои қарни XX **ҷумла** (калом, сухан)-ро аз нигоҳи мантиқӣ таърифу шарҳ медоданд, солҳои минбаъда шарҳу таърифи ҷумла комилан ҷомаи забоншиносӣ ба бар кард. Аз ҷумла дар китоби «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик (Ибора ва синтаксиси ҷумлаҳои сода)» шарҳи ҷумла чунин зикр ёф-

тааст: «Ўмлаи сода категорияи алоҳидаи синтаксисӣ буда, аломатҳои хоси грамматикӣ дорад, ки тафовути онро аз дигар категорияҳои синтаксисӣ нишон медиҳанд. Аломати асосии ӯмла хусусияти коммуникативии вай ба шумор меравад» (58, 205).

Забоншинос Норматов М. дар китоби «Ўмлаҳои сода дар забони адабии тоҷик» якҷанд аломатҳои хоси ӯмларо муайян намудааст, ки инҳоянд: 1) хусусияти предикативӣ; 2) интонатсияи хабардиҳӣ; 3) ҷиҳати модалии ӯмла; 4) тартиби калимаҳои дохили ӯмла (88, 23).

Шарҳи муфассали ӯмларо дар ин суҳанронии профессор Камолиддинов мушоҳида мекунем: «Ўмла ҳамчун воҳиди асосии наҳвӣ дорои маъно ва шакли грамматикӣ аст. Ифодаи муносибати предикативӣ, ки ба воқеъ шудани амалу ҳолати ӯмла далолат намуда, хусусияти хабардиҳӣ дорад, маънои грамматикии ӯмларо дар бар мегирад. Во-бастагии мундариҷаи ӯмларо ба воқеият, ки бо шаклҳои грамматикӣ ифода ёфтааст, муносибати предикативӣ меноманд, ки он ба василаи се категорияи грамматикӣ: модалият, замон ва шахс зӯҳур мекунад» (71, 18).

Ба андешаи ин муҳаққиқ, ӯмла ду унсур дорад: унсурҳои доимӣ ва тағйирёбанда. Шарҳи ин ду навъ унсур чунин аст: «Шаклҳои калима, бандакҳои изофӣ, феълӣ ва хабарӣ, пешоянду пасояндҳо, пайвандакҳо, калимаҳои модалӣ ва ғайра унсурҳои доимии ӯмла ва калима, таркиб ва ибораҳои, ки ба вазифаи аъзоҳои ӯмла омада, мафҳумҳои ҷудогона ё мураккабро ифода намуда, мундариҷаи асосии фикрро дар бар мегиранд, унсурҳои тағйирёбанда ба шумор мераванд. Унсурҳои доимӣ, инчунин, интонатсия ва тартиби калима шакли ӯмларо, муносибати предикативӣ мазмунӣ асосии онро ташкил медиҳад» (71, 19).

Бо таваҷҷуҳ ба пажӯҳишҳо перомунӣ масъалаҳои марбут ба таърихи илмӣ забоншиносӣ аён мегардад, ки таърифи ӯмла бисёр душвор аст ва то кунун забоншиносон

натавонистанд «таърифи ҷомеъ аз он ба даст диҳанд, ки дар мавриди ҳамаи забонҳо сидқ кунад» (188, 97).

Шинохти ҷумла дар забоншиносии муосири тоҷикӣ доимо рӯ ба такмил дорад, таркиби он то рафт аниқтар ва ва-сеътар шуда истодааст. Асосҳои бунёдии таърифи ҷумла умумият дошта, шинохти сохтори дохилӣ ва маънояш дар муносибат ба субъекту объект такмил ёфтаанд. Дар маҷмӯъ, шинохти таърихӣ таълимоти ҷумла марҳилаҳои хоси худро дорад. Дар асрҳои миёна ҳудуди ҷумла (калом) ба анҷоми мавзӯ вобаста доништа мешуд. Аъзои каломро иборат аз исм, феъл ва ҳарфи рабт медонистанд. Дар илми забоншиносии муосир ҷумларо аз маъно ва шакли он ме-шиносанд. Ҷумла дар забони имрӯза нисбат ба осори навишторӣ асрҳои миёна содатар аст ва назарияи он ҳам шакли содатар ва мушаххастар дорад.

1.2.2. Шинохти ҷумла дар забоншиносии муосири Эрон

Аввалин дастури комили форсӣ китоби «Сарфу наҳви форсӣ» мансуб ба қалами Ҳочӣ Муҳаммад Карими Кирмонӣ (қарни XIX), пешвои тариқати шайхия мебошад ва ӯ дар дебочаи китобаш ба ин маънӣ менависад: «...Чун аз собиқин китобе дар ин боб надидаам, эҳтимол меравад, ки бисёре аз масоили сарфу наҳви форсӣ аз ман фавт шавад ва ба хотирам нарасад ва бадеҳист, ки ин улуми мабсутшуда аз фикри як нафар ва ду нафар ва сад нафар нест ва афкори адида бар онҳо таворуд карда, ҳар касе калимоте маъдуда бар онҳо афзуда то ҳол ба ин баст шуда. Пас онро мураттаб кардам бар ду мақсад: аввал сарф, дувум наҳв» (175, 92).

Ҳочӣ Муҳаммад Карими Кирмонӣ назарияи мантиқиёнро ҷонибдорӣ намуда, алфозро аз се қисм (исм, феъл ва ҳарф) иборат медонад. Аз ин рӯ, китоби ӯ аз боби аввал «Асмо, ки бар ду қисм аст – муфрад ва мураккаб», боби

дувум «Афъол, ки бар се қисм аст: мозӣ, мустақбал (замони оянда – Ф.Ш.) ва амр» ва боби савум «Дар ҳарф» иборат буда, навъҳои исму феъл батафсил шарҳ дода шудаанд. Дар боби наҳви забони форсӣ Карими Кирмонӣ мегӯяд: «Бидон, ки наҳви забони форсӣ наҳви бисёр осонтар аз наҳви арабӣ аст, зеро ки арабон калимоти худро эъроб медиҳанд ва дар забони форсӣ эъроб нест, магар дар музоф ва мавсуф, ки касра медиҳанд, ҳамчунин музаккар ва муаннасе нест ва дар калимот барои зан ва мард тафовут намегузоранд. Мавзӯи илми наҳв бар калима ва калом аст ва калом лафзе аст, ки ифодаи нисбат кунад, миёни ду исм ё исм ва феъл» (175, 99).

Ба андешаи Карими Кирмонӣ, ҳарф барои робита ва нисбат байни исму феъл аст. Мушаххасоти дастурии сарфу наҳв аз оғоз барои нависандагону соҳибназарони забони форсӣ маълум буданд. Аммо шинохту тавзеҳи онҳо, чунонки мо огоҳӣ дорем, бори аввал дар ҳамин китоб омадааст.

Дувумин дастури чомеъ дар илми забоншиносии Эрон китоби «Дастури сухан дар забони форсӣ»-и (соли таълиф 1870 м.) Мирзо Ҳабиби Исфаҳонӣ, муаллими забони форсӣ дар Туркия мебошад. Дар дастури мазкур ибтикороти тоза ба назар мерасанд. Чунончи, ҷаҳор қисми нишона барои исми масдар, баёни ҳоли фоил, мафъули ғайрисарех, феъли мусбату манфӣ ва тасрифи онҳо, ақсоми изофа, ҷумлаи ҳабарӣ ва иншой аз ҳамин ибтикоротанд. Мирзо Ҳабиб фарқ байни ҷумла ва калом намегузорад ва каломро чунин шарҳ медиҳад: «Калом лафзе аст, ки сохта шуда бошад аз ду калима ё бештар, ба тавре ки ғоида бахшад шунавандаро» (175, 119).

Аз дастурҳои мавриди мутолиа қарордодаи мо ин аввалин асар аст, ки дар он оид ба мубтадо ва ҳабар (муснад, иснод ва муснадунилайҳ) назари дақиқ шудааст: «Ҷумла аз ду рукн аст, ки аз он ду ҷумла мураккаб мешавад ба аснод,

яке аз он ду ба дигаре», яъне дар натиҷаи иснод¹ (нисбат) додани муснад² ба муснадунилайх³ чумла сохта мешавад (175, 121). Чунонки гӯйӣ: «Офтоб баромад» баромаданро иснод додай ба сӯйи офтоб. Пас **офтобро** муснадунилайх ва **баромадро** муснад гӯянд. Бинобар қавли муаллифи «Дастури сухан»: «Агар чумла мураккаб аз ду исм бошад ё аз исму феъл, аммо исм муқаддам бар феъл бошад, муснадунилайхро мубтадо ва муснадро хабар гӯянд» (175, 162).

Мирзо Ҳабиби Исфаҳонӣ чумлаҳоро аз ду қисм иборат доништааст: иншоия ва ахбория. Чумлаи иншоия он чумлаест, ки «қатъи назар аз гӯянда ва қароин ва илми муҳотаб ба рост будан ва ё дурӯғ будани он набошад», чунончи, бирав, биёвар. Ахбория чумлаест, ки эҳтимоли рост ё дурӯғ дар он бошад. Чумлаҳоро аз рӯйи ифодаи фикр ба ду гурӯҳ тақсим кардаанд: тома ва ғайритома. Шарҳи ин навъҳои чумла чунин аст: «Тома чумлаест, ки ғоида бахшад шунавандаро, ғоидае, ки сукут бар он саҳеҳ бошад, чун «биё ва омадам ва рафт» ва ғайритома бар хилофи он аст, чунонки гӯй «агар омад касе», шунавандаро интизор хоҳад буд ва ғайритомаро ноқиса низ гӯянд. Пас, калом иборат аст аз чумлаи тома хоҳ хабария бошад, хоҳ иншоия» (175, 163). Ин андеша, ки чумла фикри томо ифода мекунад, то имрӯз эътироф мешавад.

Дигар китоби дастури забони форсӣ «Анҷуманорои Носирӣ», таълифи Ризоқулихони Ҳидоят (соли таълиф-1901) мебошад. Муаллифи «Анҷуманорои Носирӣ», нисбат ба дастуриёни пештара, дар бораи гунаҳои чумла ва навъҳои алоқа маълумоти муфассалтар додааст.

ӯ чумлаи форсиро ба чунин навъҳо тақсим намудааст:

1. **Исмия** – иборат аст аз ду исм ва рабт.
2. **Феълия** – таркиб ёбад аз феъли исмӣ.

1 اسناد - predication

2 مسند - predicate

3 مسنداليه - subject

3. **Зарфия** – иборат аст аз зарф ва мазруф ва рабт.
4. **Шартия** иборат аст аз ду чумла ва муштамили ҳарфи шарт бувад.
5. **Маълула**¹, ки иллати суханеро баён кунад.
6. **Маътуфа**,² ки бар чумлаи собиқ маътуф бошад.
7. **Натичай**, ки аз каломи собиқ пайдо шуда, онро натиҷагирӣ мекунад.
8. **Ҳолия** ва ин чумлаи хабария аст, ки бо ҳол ояд.

Мутолиоти кутуби улуми адабӣ ва осори дастурии асрҳои миёна то ибтидои асри XX-ро дар боби шинохти чумла чунин натиҷагирӣ намудан мумкин аст:

- Чумла гуфторест мураккаб аз чанд калима, ки матлаберо баён мекунад.
- Чумлаи комил ё том гуфторест, ки мақсадеро комилан ифода намояд ва сукут бар он ҷоиш бошад.
- Чумлаи ноқис ё ғайритама (пайрав) матлаби ноқисро ифода мекунад.
- Чумлаи мукамал (мураккаб) он аст, ки чумлаи ноқисро пурра ғардонад.
- Чумлаи муътариза чумлаест, ки дар байни калом омада, ба матлаби чумла рабте надорад.
- Чумлаи хабарӣ чумлаест, ки қобили дурӯғ ё рост бошад.
- Чумлаи иншой қобили дурӯғ ё рост бошад, чун амр, наҳй (инкор), истифҳом (саволӣ).
- Чумла аз се рукни аслий ва аз як ё якчанд рукни фаръӣ (иловагӣ) иборат аст: муснадунилайҳ (фоил), муснад ва робита.
- Муснадунилайҳ ё фоил, касе ё чизе аст, ки коре ё ҳолатро ба вай нисбат диҳанд.
- Муснад коре ё ҳолате аст, ки ба муснадунилайҳ нисбат дода мешавад.

1. Он чи иллати вучуди дигаре шудааст.

2. Печонда шуда, ҷалб карда шуда.

- Робита калимаест, ки муснадро бо муснадунилайҳ марбут месозад.
- Рукнҳои фаръии ҷумла инҳоянд: сифат (муайянкунанда), қайд (ҳол), мафъул (пуркунанда).

Аз гунаҳои алоқа бештар ба алоқаи изофӣ ва алоқаи пешояндӣ диққат дода шудааст.

Ҳолати изофӣ мураккаб аст аз ду исм, ки ба воситаи касра (бандаки изофӣ) ба дувумӣ рабт диҳад ва исми дувум исми аввалро тамом кунад. Исми аввалро музоф (муайяншаванда) ва дувумро музофунилайҳ (муайянкунанда) меноманд, монанди **барги дарахт**.

Байни музофу музофунилайҳ ва сифату мавсуф фарқ гузошта мешавад:

1) музофу музофунилайҳ фориг аз зеҳн чизи ҷудогона ҳастанд, аммо сифат ҷузъи зоти мавсуф аст ва хориҷ аз он вучуд надорад, монанди **барги сабз**;

2) дар сурати бардоштани касраи мавсуф ва гузоштани «аст» ҷумла падид меояд: **Барг сабз аст**. Барг-муснадунилайҳ, сабз – муснад, аст – робита. Дар сурате, ки баъд аз таркиби музоф ва музофунилайҳ калимаи «аст» бигзорем ва касраи музофро бардорем, ҷумла мантиқан нодуруст меояд: **Барг дарахт аст**.

Изофа аз чанд навъ иборат аст: изофаи мулкӣ, изофаи ихтисосӣ, изофаи баёнӣ, изофаи ташбеҳӣ, изофаи истиорӣ. Изофаи мулкӣ он аст, ки музоф мулки музофунилайҳ бошад ва музофунилайҳ инсон ва шоистаи моликият аст, чун **хонаи ӯ**. Изофаи ихтисосӣ он аст, ки музоф хоси музофунилайҳ бошад, монанди **оби чашма, пари мург**. Изофаи баёнӣ он аст, ки музофунилайҳ чинс ва навъи музофро баён кунад, чун **зарфи мис**. Агар музофунилайҳ дар изофаи баёнӣ пасванди **–ин, –ина** гирад, он гоҳ сифат ва мавсуф мегардад. Дар изофаи ташбеҳӣ чизро ба чизи дигаре монанд созанд, монанди **лаби лаъл, қади сарв**. Гоҳо дар вақти афтидани касра ташбеҳшаванда ба аввал

меояд, чун **сарвқад**. Дар изофаи истиорӣ музоф (муайян-шаванда) дар ҷойи аслии худ ба кор наравад: **чаши умед, дасти рӯзгор**.

Факки¹ изофа дар натиҷаи ба ҷойи касраи музоф омадани ҳарфи-ро падида меояд: **Дасти душман шикаст – Душманро даст шикаст**.

Воситаи алоқаи калимаҳо дар мафъули бавосита, ки бо ёрии онҳо ин гунаи мафъул сохта мешавад, номбар шудаанд, монанди **аз, дар, бар, андар, ба, бо, барои** (175, 136).

Баррасии маводи таълифоти асрҳои миёна моро ба чунин натиҷа мерасонад, ки шинохти ҷумла ба маънои воҳиди грамматикӣ дар оғоз маҳсули назари мантиқиён будааст. Филологҳо, донишмандони адаб ё улуми адабӣ ба нутқи башарӣ (шифоҳӣ ва мактуб) аз ду ҷиҳат назар кардаанд. Якум, назари ҷомеъ ба калом (сухан), ки калом чун як навъи ҷараёни фикр (поток сознания) шинохта мешавад. Аз ҳамин ҷост, ки дар китобҳои фалсафӣ, ҷунунчи дидем, аз ҷумла дар таълифоти Носири Хусрав, калом ҷараёни ба шунаванда (хонанда) расонидани мақсад аст ва маҳдудияти забонӣ воҳиди грамматикӣ дақиқ надорад. Ситоиши сухан дар китобҳои адабӣ ва ахлоқӣ низ аз ҳамин ҷиҳат аст. Дар «Гулистон»-и Шайх Саъдӣ боби ҷаҳорум «Дар ғавоиди ҳомӯшӣ» ва боби ҳаштум «Дар одоби суҳбат» омадаанд ва ҳамон ҷараёни андешаро дар муносибатҳои мардумӣ намоиш медиҳанд (13, 112). Дар ин бобҳо ҳамон ҷараёни андеша дар мавқеи иҷтимоӣ баррасӣ шудааст.

Ба калом (сухан) таваҷҷуҳи зиёд зоҳир намудан натиҷаи он аст, ки сухан дар аксари матнҳои осори асрҳои миёна шакли мурочиат ва хитобаро дорад. Ҳатто ҳамин китобҳои фалсафии Ибни Сино, Носири Хусрав ва Насируддини Тӯсӣ, ки аз онҳо ёд кардем, дар шакли муҳотаб ба шунаванда (хонанда) навишта шудаанд. Шакли хитобии (ри-

1. Чудо кардани ду чиз аз ҳам.

торикӣ) калом дар андеша чун як чараёни бардавом меояд ва сифату мувозинату суфтагии он ба назар мерасад, воҳиди сохтори он (наҳв) кам эҳсос мегардад. Дар ҳамон ду боби мазкури «Гулистон»-и Саъдӣ ба мухотаби ҳозирӯ ғоибӣ худ мурочиат кардааст.

Дастурнависони пешин чумларо дорои маъноӣ муфид ва комил медонистанд, яъне тамомшуда бошад ва агар гӯянда сукут кунад, шунаванда мунтазири бақияи калом намонад. Сукути гӯянда дар наҳви гузашта аз шароити мавҷудияти чумла шинохта шудааст (179).

Дувум, воҳиди сарфӣ исм, феъл ва ҳарф (калимаҳои ёрирасон) шинохта шуда, ҳангоми аз ҷой ва натиҷаи истифодаи онҳо, баҳусус исмҳо ва феълҳо сухан меравад, донишмандони араб ба баёни сохти чумла ва чумлаҳо (чумал) мерасанд. Чун шинохти чумла вобастаи воҳиди сарфӣ (филологӣ) аст, ногузир дарки мустақими он саҳт ошкор нест ва мавҷудияташ ҳам на зарурати сохторӣ, балки лузуми маъноӣ иловагии талаби сарфӣ мебошад.

Бо ҳамин сабабҳо, ба назари мо, шинохти чумла дар филологияи асрҳои миёна ба дараҷаи комили илмӣ нарасидааст. Фақат дар оғози марҳилаи ташаккули грамматикаи илмӣ чумла ҳамчун воҳиди сохтори забонӣ дар забоншиносии умумӣ шинохта ва эътироф гардида, сатҳи илмӣ таҳқиқи он ба ҷойгоҳи баландтаре расид.

Шинохти чумла дар забоншиносии муосири Эрон баҳси доманадорест, ки дар ин рисола имкони гунҷоиши пурра надорад. Баҳси чумла дар забоншиносии муосири Эрон аз гузориши ин масъала дар забоншиносии Тоҷикистон бештар бо он фарқ мекунад, ки муносибат ба назарҳои суннатӣ якбора гусаста нашуданд, балки тадриҷан назари тозаӣ аврупоӣ дар он ҷой гирифт ва вазъи шинохти дастурии забонро ба сурати имрӯзааш овард. Аз сӯйи дигар, дар забоншиносии Эрон назари сохтори (структуралистӣ)-и шинохти чумла роҳ ёфта, ба системаи таҳқиқи таълим ворид шудааст.

Вале чунин муносибат дар забоншиносии тоҷикӣ мушоҳида намешавад ва ин равиши забоншиносии муосир истиқболи казой надорад. Назари иҷмоӣ ба вазъи шинохти ҷумла дар забоншиносии муосири Эрон ба ин тартиб аст:

Мавқеи баҳси ҷумларо дар забоншиносӣ муҳаққиқи эронӣ Начафӣ чунин шарҳ додааст: «Заминаи баҳси забоншиносӣ чизе болотар аз ҷумла нест, зеро пас аз ҷумла боз ҳам ҷумла аст» (196, 26).

Яке аз аввалин муаллифони дастури забони форсӣ дар қарни XX Абдурраҳими Ҳумоюнфаррух дар китоби «Дастури ҷомеи забони форсӣ» мисли мантиқиёни асри-миёнагии Шарқ ҷумларо **калом, суҳан** ном бурда, онро чунин таъриф кардааст: «Таркибе аз чанд калима (дудо ё бештар), ки як маънии тамомро бифаҳмонад калом ё суҳан меноманд» (201, 1018).

Муҳаммадҷаводи Машкур ҷумларо чунин таъриф додааст: «Ҳар гоҳ чанд калима бо якдигар таркиб шавад ва баёни ҳукм ё максудеро дар бораи касе ё чизе намояд, онро ҷумла гӯянд» (189, 221).

Марзбонрод ҷумларо шарҳи ботавзеҳи мухтасаре дода, онро чунин таъриф медиҳад: «Калима ё калимоте аст, ки маънӣ ва максудеро баён кунад» (187, 46).

Хусрави Фаршедвард фаҳмиши ҷумларо ба таркиби илми наҳв дохил карда, мегӯяд, ки наҳв «аз равобити калимот бо ҳам гуфтугӯ мекунад» ва мавзӯи баҳси он ҷумла, гурӯҳ, ҷумлавоҳ ё нимҷумла ё ҷумлаи хурд мебошад. Фаршедвард ҷумларо, аз як тараф, дорои сохтмон ва оҳанг ва, аз тарафи дигар, дорои маънои комил медонад ва онро чунин таъриф мекунад: «Ҷумла суратест дар забон, ки дорои оҳанге хос ва диранге поёнӣ ва маъноии комил бошад ва дар сохтмони сурати забонии васеътаре ба қор наравад» (178, 81). Диранги поёнӣ¹ ё сукути хоси поёни ҷумларо яке

1. Ист – дар англисӣ junction, pause.

аз шароитҳои муҳими ташкили ҷумла ба ҳисоб меорад. Ин муҳаққиқ ақсоми ҷумларо иборат аз ҷумлаи феълӣ, ҷумлаи бе феъл, ҷумлаи хабарӣ, ҷумлаи иншой, ҷумлаи одӣ, фишурда ва густурда дастабандӣ кардааст. Ҷумлаҳои феълӣ ва бе феъл аз рӯйи иштироки феъл дар ҷумлаҳо шинохта мешаванд. Ҷумлаи одӣ ҷумлаест, ки дар он тамоми аносири аслии ҷумла, яъне муснадунилайҳ, феъл, мафъул, муснад омада бошад. Ҷумлаҳои фишурда ё кӯтоҳ «он аст, ки яке аз аносири аслии сохти он ҳазф шуда бошад», чун **рафта**м (178, 89). Ҷумлаи густурда он аст, ки илова бар унсурҳои асли ба он унсурҳои дигаре, аз кабили сифат ва зарф, илова гарданд.

Фаршедвард ба қоидаи дастурҳои арабӣ ва ғарбӣ, ки ҷумларо «маҷмӯаи калимот» номидаанд, розӣ набуда, мегӯяд: «Дар ҳоле ки гоҳе ҷумла танҳо аз як калима ба вуҷуд меояд, онро маҷмӯаи калимот хондан дуруст нест» (178, 86-87).

Абулҳасани Начафӣ дар китоби «Мабони забоншиносӣ» дар бораи таърифи ҷумла чунин мегӯяд: «Таърифи ҷумла бисёр душвор аст ва то кунун забоншиносон натавонистаанд, таърифи ҷомеъ ва монее аз он ба даст диҳанд, ки дар мавриди ҳамаи забонҳо сидқ кунад... Ва муътабартарини таърифҳо ин аст: Ҷумла як сохти комиле аст, ки ҷузъе аз сохти бузургтаре набошад» (196, 97).

Муҳаққиқони эронӣ ҷумлаҳоро аз ҷиҳати мақсуди гӯянда ба ҷумлаи асли ва муътариза ҷудо мекунанд. Ҷумлаи асли ҷумлае аст, ки ҳадафи асосии гӯянда бошад. Онҳо ҷумлаҳоро аз ҷиҳати сохт ва ифодаи матлаб дар забони форсӣ ба комил, ноқис, мукамал ҷудо мекунанд (158, 168). Ҷумлаи комил мақсудро расо баён мекунад ва сукут бар он раво бошад. Ҷумлаи ноқис мақсудро расо баён накунад ва сукут бар он ҷоиш набошад.¹ Мисол: *Агар ӯ биёяд*.

1. Ҷумлаи ноқиси таркиби ҷумлаҳои мураккабро дар забоншиносии Эрон ҷумлаи пайрав ва сарҷумларо ҷумлаи поя меноманд.

Чумлаи мукаммал маънии чумлаи ноқисро комил созад ва шунавандаро аз интизор берун оварад (187; 196).

Чумлаҳо аз ҷиҳати маънӣ ба чанд даста тақсим карда шудаанд. Абдурраҳими Ҳумоюнфаррух чумлаҳоро чунин тасниф мекунад: «Калом аз ҷаҳор навъи мухталиф хориҷ нест: ахборӣ ва иншой, истифҳомӣ, дархост ё дастури садо» (201, 1018). Таснифоти намудаи Ҳумоюнфаррух дар ҳамин тартиб минбаъд низ роиҷ буд, танҳо чумлаҳои дархост ё дастури садоро ба чумлаҳои амрӣ тағйир додаанд.

Чумлаи хабарӣ (ё ахборӣ) чумлае аст, ки дар он матлабе ба сурати хабари мусбат ё манфӣ баён гардад.

Навъи дигар **чумлаи илтизомӣ** аст. Чумлаи илтизомӣ чумлаест, ки маъмулан феъли он дорои вачҳи илтизомӣ буда, бо калимоте ва таркиботе аз қабилӣ «шояд», «мумкин аст», «бошад ки», «имкон дорад» сохта мешавад.

Дар **чумлаи иншой** муроди гӯянда дархост ё суол, ё орзу бошад, аз ин рӯ, дар ин чумлаҳо эҳтимол ба сидқ ва кизб намеравад. Чунончи, ба ин намунаҳо эътибор диҳед:

Китобро биёр!

Наҳй шакли дигари чумла аст: **Риёкор набошед.**

Чумлаи амрӣ чумлаест, ки дар он мафҳуми фармон, дастур, хоҳиш, тавсия, наҳй ва боздоштан вучуд дошта бошад. Барои намуна ба чунин мисол мурочиат шавад:

Фақат Худоро бипарастед!

Чумлаи пурсишӣ ё **истифҳомӣ** дар натиҷаи пурсиши матлабе падида меояд. Ба монанди:

Чойи равон кучост?

Чумлаи тааҷҷубӣ маънии тааҷҷуб ва шигифтӣ ё таҳсин, ё изҳори нороҳатиро ифода мекунад. Мисол:

Чӣ рӯзи хубе! Офарин бар ту! (172)

Дигар аз анвои чумла, ки аз мавқеи рукнҳои он тасниф шудааст, чумлаи содаи кӯтоҳ ва чумлаи содаи баланд¹ ме-

1. Дар гӯйиши муосири Эрон «баланд» ба маънои «дароз»-и тоҷикӣ истифода мешавад

бошад. Ҷумлаи содаи кӯтоҳ аз муснадунилайҳ, муснад ва робита ташкил мешавад: *Офтоб тобон аст.*

Ҷумлаи содаи баланд дар натиҷаи иловаи авомиле чун мутаммим (мафъули бавосита ва бевосита), сифат ва анвои он, музофунилайҳ (исм, ҷонишин дар ҳолати изофа), бадал¹, қайд (зарф) ва феълҳои ғирасон сохта мешавад. Мисол: *Офтоби оламтоб субҳи содиқ аз паси пардаи торикӣ баромад.*

Шарҳи муфасссали ҷумлаи забони форсиро Парвиз Нотили Хонларӣ ба сурати зайл додааст: «Воҳиди гуфтори мо ҷумла аст. Ҷумла маҷмӯаи чанд калима аст, ки паёми комилро бирасонад. Дар ҳар ҷумла ду қисмати асли ҳаст: ниҳод ва гузора. Ниҳод қисмате аз ҷумла аст, ки дар бораи он хабар дода мешавад. Гузора қисмате аст, ки дар он хабаре бо ҳукмеро дар бораи ниҳод баён мекунем» (158, 95).

Аҷзои ҷумларо Хонларӣ чунин тасниф кардааст: «Ҳар ҷумлаи сода ва мустақили хабарӣ аз ду қисмати асли ташкил мешавад: яке қисмате аст, ки дар бораи он ҳукме мешавад ба эҷоб ё салб, дигарӣ ҳукме ё асноде аст, ки дар бораи он зикр мешавад. Қисмати аввалро ниҳод ва қисмати дувумро гузора меҳонем» (158, 98). Ниҳод (мубтадо) исм ё замир (ҷонишин) шудан метавонад ва вобастаҳои он сифат ё мутаммими исм (музофунилайҳ) ва ё мутаммим бо ҳарфи изофа (пешоянду пасояндҳо) мебошад. Мисол, дар ҷумлаи «Марди рашид». Дар ин ҷумла **рашид** сифати **мард** аст.

«**Марди кор**» – «**кор**» мутаммими исм ё музофунилайҳи исм (мард) аст. «**Марде аз бузургон**» – «**аз бузургон**» мутаммими исм бо ҳарфи изофаи «аз» аст.

Дигар қисми ҷумла гузора (хабар), ки ба вазифаи он феъл меояд ва вобастаҳои он иборатанд аз мафъул, мутаммими феъл, ки бо як ҳарфи изофа меояд ва қайд (зарф) ва

1. Агар калимае (маъмулан исм) барои тавзеҳ ё таъкиди калимаи дигар оварда шавад, онро бадал хонанд.

сифате, ки ба ниҳод иснод дода мешавад. Мисол, дар ҷумлаи «Донишҷӯ китоб харид» «китоб» мафъул аст. Дар ҷумлаи «Устод ба донишкада омад» «ба донишкада» мутаммими феъл аст. Дар ҷумлаи «Устод зуд омад» «зуд» қайд аст. Дар ҷумлаи «Дарахт баланд аст» **баланд** сифате аст, ки ба **дарахт** мансуб шуда, муснад аст (158, 265-266).

Муҳаммад Ҷаводи Машкур аркони ҷумларо бар се поя устувор медонад: 1) муснадунилайҳ ё мавзӯъ, 2) муснад ё гузора, 3) робита ё пайванд (189). Ба қавли ӯ, муснадунилайҳ ё фоил касе ё чизе аст, ки коре ё чизеро бо ӯ нисбат диҳанд. Муснад сифат ё коре аст, ки ба муснадунилайҳ иснод (нисбат) диҳанд. Дар тавзеҳи мутаммим мегӯяд: «Мутаммим он аст, ки маънии муснад ва муснадунилайҳ бо он тамом шавад. Робита ё пайванд лафзе аст, ки муснадро бо муснадунилайҳ рабт диҳад ва бипайвандад» (189, 241).

Фаршедвард дар ин асно ҷумлаи содаро дорои ду рукни аслӣ медонад: «Муснадунилайҳ¹ гурӯҳи исмӣ ё исмест, ки амре ба он иснод² дода мешавад (178, 92). Муснад³ ё хабар, ё феъл, ё гурӯҳи феълӣ, ё унсури дигарест, ки ба муснадунилайҳ иснод дода мешавад, монанди «*Ҳушанг рафт*» (178, 92). Ҷумлаи зерин аз исми «*Ҳушанг*» – муснадунилайҳ (исм) ва «*рафт*» – феъл, ки муснад мебошад, иборат аст:

Бародари бузурги ман дирӯз Фарҳодро бо ҳавопаймо ба Машҳад бурд.

Дар ин ҷумла «бародари бузурги ман» муснадунилайҳ ва «дирӯз Фарҳодро бо ҳавопаймо ба Машҳад бурд» муснад мебошад (178).

Чунонки мебинем, таснифи анвои ҷумла дар забоншиносони Эрон аз таснифоти забоншиносони тоҷик фарқ мекунад. Ҷумлаи феълӣ, ҷумлаи исмӣ, ҷумлаи том ё комил,

1. Subjekt - Мубтадо

2. Predication - предикатив

3. Predicate - хабар

ҷумлаи ноқис, ҷумлаи ахборӣ, ҷумлаи иншой, ҷумлаи амр, ҷумлаи наҳй (инкорӣ), ҷумлаи истифҳом (саволӣ), ҷумлаи таманно, ҷумлаи таачҷуб, ҷумлаи нидо (хитобӣ), ҷумлаи дуо.

Дар забоншиносии тоҷик ҷумлаҳо аз рӯйи сохтор ба чунин гурӯҳҳо тасниф шудаанд: ҷумлаҳои яктаркибаи феълӣ (муайяншаҳс, номуайяншаҳс, бешаҳс), ҷумлаҳои яктаркибаи номӣ (унвонӣ, беаъзо), ҷумлаҳои дутаркиба (хуллас, тафсилӣ), ҷумлаҳои пурра ва нопурра. Ҷумлаҳо аз рӯйи ифодаи мақсади гӯянда ва нависанда хабарӣ, саволӣ, амрӣ мешаванд (39; 121; 58; 63; 71).

Дар китоби «Дастури забони форсӣ (панҷ устод)»-и Абдулазиз Қариб, Ҷалол Ҳумой, Рашид Ёсимӣ, Маликушшуаро Баҳор, Бадёуззамон Фурӯзонфар шарҳи ҷумла чунин омадааст: «Ҳар гоҳ чанд калима бо якдигар мураккаб шаванд ва миёни онҳо иснод бошад, онро ҷумла (гуфтор) гӯянд ва дар сурате ки ҷумла чунон бошад, ки ба рои шунаванда муфид бошад ва агар гӯянда хомӯш шавад, шунаванда дар интизор намонад онро калом ва «сухан» ё ҷумлаи том номанд» (161, 172).

Дар китоби мазкур низ аркони ҷумларо иборат аз се чиз медонанд: муснадунилайҳ, муснад, робита. Муснадунилайҳ ё фоил калимае аст, ки «мавзӯи иснод воқеъ шуда ва чизеро ба эҷоб ё салб бад-он нисбат дода бошанд. Муснад калимае аст, ки мафҳуми онро ба муснадунилайҳ нисбат дода бошанд». Робита калимае аст, ки муснадро бо муснадунилайҳ ба якдигар рабт ва пайванд диҳад (161, 262). Мувофиқи ин тарзи фаҳмиш алоқаи байни калимаҳоро дар ҷумлаи забони форсӣ ҳамон робита иҷро мекунад. Масалан, дар ҷумлаи «Дониш ганҷе аст» «дониш» – муснадунилайҳ, «ганҷе» – муснад, «аст» – робита мебошад. Дар ин таъриф фаҳмиши ҷумла ба ду бахш ҷудо шудааст. Аввал, ҷумла аз мавқеи чанд калимаи дар мобайн дорои иснод шинохта шуда ва таъриф ёфтааст ва бояд

«чумлаи гуфтор» хонда шавад. Дар мавриди дуом чумла бояд шунавандаро қаноат кунонад ва онро «сухан» ё чумлаи том хонанд. Дар тарзи шинохти чумла, ба назари мо, принципи дастурӣ (грамматикӣ) ва балоғӣ (риторикӣ) ба ҳам омехта карда шудааст. Дар тарзи аввал маҷмӯи калимот ва дар дуом қонеъ шудани шахси шунаванда ба назар гирифта мешавад.

Аҷзои чумла, яъне анвои калимоте, ки ҳамчун рукни чумла воқеъ мешаванд, исм, феъл ва сифат мебошанд ё калимаҳои дигаре, ки дар ҳукм ва ҷонишини онҳо бошанд. Муснадунилайҳ метавонад исм, адад, масдар ва исми масдар (ба монанди калимаи ростгӯӣ) ва замир (ҷонишин) ва калимаи дигаре аз киноёт бошад. Муснад мумкин аст, феъл, масдар ва сифат бошад. Феъл ҳаргиз муснадунилайҳ воқеъ намешавад. Ҳар гоҳ муснадунилайҳ ва муснад музоф (муайяншаванда) ё мавсуф бошанд, сифат ва музофунилайҳро (муайянкунандаро) мутаммим гӯянд ва муснад ва муснадунилайҳ ҳарду метавонанд мутаммим гиранд. Агар феъли чумла ишора бар вучуд ва вуқӯи мутлақ кунад, бар кор ва амали махсусе далолат надошта бошад, онро феъли ом ё феъли рабтӣ номанд, чун **будан, шудан, гаштан**. Ва агар феъл бар кор ва амали махсусе далолат дошта бошад, он гоҳ онро феъли хос гӯянд, чун **гуфтан, нишастан**. Агар феъли чумла феъли хос бошад, соҳиби амалро метавон фоидаи номид ё муснадунилайҳ.

Муҳаммадҷаводи Шариат дар китоби «Дастури забони форсӣ» феълҳоро аз назари маънӣ ба ҳолати қавӣ ва заиф ҷудо мекунад ва мегӯяд: «Феъли қавӣ феъле аст, ки маънии аслии худро комилан ҳифз карда ва эҳтиёче ба мутаммиме надошта бошад. Мисли афъоли «хӯрд» ва «дод» дар ин чумлаҳо:

Парвиз гизоро хӯрд. Алӣ китобро дод» (172, 354).

Тибқи тавзеҳи ин муаллиф феъли заиф феъле аст, ки маънии аслии худро аз даст дода, ё тағйир карда бошад ва

дар ин сурат эҳтиёҷ ба мутаммим дорад. Масалан дар ин чумлаҳо:

Парвиз замин хӯрд. Ӯ чаласаро ташиқил дод. Худо ода-миро суханварӣ омӯхт (172, 354).

Дар сурате ки феъли чумла рабтӣ бошад (касе ё чизе, ки феъл ба ӯ мансуб бошад), фақат муснадунилайҳ шумурда мешавад. Ин маънӣ дар ин мисол мушоҳида мешавад:

Ҷаҳонҳо офарида хоҳанд шуд (187).

Чумлаи сода ё басити забони форсиро дар муқоиса бо чумлаи забони тоҷикӣ танҳо аз муснадунилайҳ, муснад ва робита иборат медонанд ва зоида бар онҳо чизе надорад (161, 272). Муаллифони китоби «Дастури забони форсӣ (панҷ устод)» теъдоди чумларо ба теъдоди феълҳои чумла вобаста медонанд. Онҳо таркиб ва назми чумлаи содари, ки танҳо мураккаб аз аркони асли ас, чунин шарҳ додаанд: муснадунилайҳ – муснад – робита. Агар аркони дигар дар чумла зиёд шаванд, назми табиӣ он чунин ас: муснадунилайҳ – мафъули бевосита – мафъули бавосита – қайд – феъл ва робитаи ошкоро пас аз муснад (161, 278).

Маълум мешавад, ки принсипи таснифоти аҷзои чумла дар забони форсӣ ва тоҷикӣ тафовути кам дорад, танҳо истилоҳоти онҳо аз якдигар фарқ меkunанд: муснадунилайҳ (subject) – мубтадо; мафъули сарех (accusative) – пуркунандаи бевосита; мафъули ғайрисарех (dative) – пуркунандаи бавосита; қайд (adverb) – ҳол (зарф); феъл (verb) – феъл; муснад (predicate) – ҳабар.

Фаҳмиш ва таърифи чумлаҳо дар забоншиносии муосири Эрон асосан ба забоншиносии имрӯзаи тоҷикӣ мувофиқат дорад. Гуфтан мумкин ас, ки дар забоншиносии муосири Эрон номи истилоҳот аз истилоҳоти забоншиносии тоҷикӣ фарқи муайяне дошта бошанд ҳам, асоси бунёдии фаҳмиши чумла аз якдигар кам фарқ дорад. Ба назар чунин мерасад, ки дар забоншиносии Эрон истилоҳоти забонии қадимӣ каму беш боқӣ монда, дар забоншиносии

тоҷикӣ онҳо кам истифода мешаванд. Чунонки дар боло дидем, назари умумӣ ба маънои ҷумла таъсире аз забоншинохтии асрҳои миёнаи арабӣ ва форсӣ низ дорад.

Чизи муҳиме, ки дар забоншиносии муосири Эрон ҳаст ва дар забоншиносии тоҷикӣ сарфи назар шудааст, таъриф ва шинохти сохтори (структуралистӣ)-и ҷумла мебошад. Сабаби асосии ин ҳолати пешомада пайравӣ ба забоншиносии русӣ дар замони шӯравӣ мебошад. Структурализм дар замони шӯравӣ таълимоти ғайримиллӣ дониста мешуд, гарчи решаҳои пайдоиши он аз забоншиносии русӣ то замони шӯравӣ бархоста буданд.

1.3. Шинохти ҷумла дар забоншиносии Аврупо

1.3.1. Шинохти ҷумла дар забоншиносии суннати Аврупо

Таърихи забоншиносии то асри XIX-ро ба ду давра ҷудо мекунанд: Давраи аввал аз асри V пеш аз мелод то поён ёфтани замони антиқа ва давраи дувум асрҳои XIV-XVI, давраи ба вучуд омадани афкори забоншиносӣ, омӯзиши илмии забонҳои дунё ва ба вучуд омадани заминаҳо барои усули муқоисавӣ—таърихӣ мебошад.

Сарчашмаҳои фарҳанги аврупоӣ аз офаридаҳои чандин-асраи юнониёни қадим маншаъ мегиранд. Грамматикаи сохтаи юнониҳо модари тамоми грамматикаҳои аврупоӣ аст.

Андешаҳо дар бораи ҷумла ва сохти он дар Аврупо аз даврони мантикиёни Юнони қадим сар задаанд. Ҷумла ҳамчун шакли асосии грамматикӣ баён ва ифодаи фикр дар муошират ҳамчун шакли тафаккур асоси таҳлили мантикии муҳокимаро ташкил медиҳад. Аз ин рӯ, ҳанӯз дар давраи антиқа назарияи ҷумла ва назарияи муҳокима тавҷам ё ба ҳам омехта мешуданд. Ин нукта дар китоби

«Дар бораи масъалаи муносибати мантиқ ва грамматика» таъйид шудааст:

«Алокаи ногусастани мантиқ ва грамматика дар он аён мешавад, ки категорияҳои грамматикӣ аз категорияҳои мантиқӣ чудо мавҷуд будан наметавонанд ва системаи категорияҳои грамматикӣ ҳамеша пурра ба системаҳои категорияҳои мантиқӣ мувофиқат мекунад ва ба мо имкон медиҳад, ки тамоми муносибатҳои мураккаби олами ҳастиро ифода кардан тавонем» (57, 23).

Мафҳум бо калима ва ибора, фикр бо ҷумла баён мешавад. Оё ҷумла ҳамеша метавонад ифодаи фикр бошад?! Ин савол то ҳол тафсири ягонаи худро наёфтааст. Баррасии ҷумла ҳамчун воҳиди гуфтор бидуни робита бо воҳиди тафаккур ногузир аст. Аз ҷониби дигар, ҷумла бо фикр дар ягонагӣ нест, зеро дар ҷумла на танҳо фикр, балки эҳсосот ва мақсад (волеизъявление) низ баён мешавад. Ҷумла категорияи забон ва фикр (суждение), категорияи тафаккур (мышление) мебошад. Барои дуруст муайян кардани умумият ва тафовути фикр бо ҷумла бояд фикр ва сохтори онро донист ва барои равшан сохтани ин масъала ба таълимоти мантиқиён, яъне аз даврони антиқа, оғоз бояд кард.

Шавоҳиди мавҷудияти қонунҳои забон дар ҷомеаи юнониён алифбо мебошад, ки пайдоиши онро ба асрҳои X-IX п.м. ҳаде мезананд.

Аз ҷумлаи масъалаҳое, ки файласуфони Юнони қадим таҳқиқ менамуданд, масъалаи забон буд. Ҳарчанд ин афкор ҳамчун илми ҷудогона мавҷуд набуд, аммо ба ташаккули минбаъдаи илми забоншиносӣ таъсири амиқ гузошт. Масъалаи муҳиме, ки аз ҷониби файласуфон (асри V-III п.м.) таҳқиқ мешуд, масъалаи муносибати ҳастӣ, тафаккур ва забон мебошад.

Аз осори Афлотун (427-347 п.м.) бештар дар асари «Кратил» афкори забоншиносӣ иброз шудааст. Дар асрҳои IV пеш аз мелод Афлотун истилоҳи «*technē grammatikē*», яъне

«санъати китобат»-ро, ки чанбаҳои дастурии забонро дар бар мегирифт, чорӣ намуд.

Дар муколамаи Сукрот, персонажи асосии асар, муҳокимаҳо дар атрофи пайдоиши калимаҳо аз калимаҳои дигар ва ковишҳои этимологии онҳо меравад. Хамин тавр, ба андешаи Афлотун вожаҳои «мутааххир» аз вожаҳои «нахустин» ва вожаҳои «нахустин» аз ассотсиатсияи байни овозҳо ва хусусияти ин ё он чизҳо ба вучуд меоянд (12, 135). Афлотун ба чунин хулоса меояд, ки калима комилан наметавонад мафхумро ифода кунад. Ё кӯшиш мекард «решаи бадӣ»-ро аз гуфтори инсонӣ пайдо кунад ва сабаби онро дар мувофиқати нокифояи байни калима ва предмете, ки онро ифода мекунад, мебинад.

«Кратил» асари фалсафӣ буда, масъалаи асосии муколамаи он ба соҳаи гносеология ва онтология марбут аст, бо вучуди ин «Кратил» аввалин асари масоили фалсафии забон дар Аврупо махсуб меёбад.

Афлотун дар асарҳои «Теэтете» ва «Софист» борҳо нуктаи ягонагии байни фикр ва ифодаи вожаи онро ёдовар мешавад: «Инак, фикр (**διάνοια**) ва нутқ (**λόγος**) як чизанд, фақат ба истиснои он ки он чи дар ботин аст, суҳбати бесадои вай бо худ мебошад ва ўро мо тафаккур гўем» (12). Дар асари «Кратил» сухан аз боби вожа мерафт, аммо дар асарҳои «Теэтете» ва «Софист» Афлотун ба масъалаи ҷумла ва аҷзои он даст мезанад (12). Афлотун мекӯшид тафовути байни калимаро, ки хабар медиҳад ва «хурдтарин гуфтор» – ҷумла, ки он ҳам хабар медиҳад, нишон диҳад. Афлотун истилоҳи махсусе барои ифодаи мафҳуми «ҷумла» наовардааст. Гуфтор (высказывание) мураккаб аз ду ҷузъ аст, ки якеро **ὄνομα** ва дигареро **ῥῆμα** меномад. Манзури Афлотун аз вожаи **ὄνομα** ё ҳар гуна калима буд ё ҳар гуна калимаи мустақилмаъно. Дар вожаи **ῥῆμα** Афлотун мафҳуми ибораи вазифаи предикативӣ доштара дар назар дорад. Аз андешаҳои Афлотун бармеояд, ки ҳамаи анде-

шарониҳо ба хоџири ошкор кардани қавли ҷозим ва қавли ботил мебошад: «Ҳамин тавр калом (**λόγος**) ҳақ ва ботил аст ва дар миёни он тафаккур (**διάνοια**) ҳамчун гуфтугӯи равон худ ба худ мебошад ва андеша (**δόξα**) ҷамъбасти тафаккур (**λόγος**)» аст. (12). Вожаи **λόγος** дар таълимоти Афлотун маънои калом, гуфтор, «хурдтарин **λόγος**»– ҷумларо дорад. Аз таҳлилҳои муколамаи «Софист» бармеояд, ки **λόγος** дар ин ҷо пеш аз ҳама ифодаи забони муҳокима мебошад ва азбаски ифодаи вожаи муҳокима ҳама вақт ҷумла аст, аз ин рӯ **λόγος**¹ – ҷумла, **ὄνομα** ифодаи забони субъекти муҳокима ва **ῥῆμα** – ифодаи забони предикати муҳокима мебошад. Аз ин ҷо бармеояд, ки субъекти муҳокима дар ҷумла мубтадо ва предикати он хабар мебошад.

Таълимоти Афлотун, бешубҳа, сарчашмаи ташаккули бии фаҳмишҳо ҳам дар соҳаи мантиқ ва ҳам дар соҳаи грамматика мебошад. Мантиқ ва грамматика дар таълимоти Афлотун ба ҳам тавъаманд, зеро масоили пажӯҳиш мантиқӣ буда, маводи таҳқиқ аз забон гирифта шудааст. Инчунин, андешаҳои Афлотун дар атрофи овоз, гунаҳои садонокҳо, ҳиҷо ва зада қобили зикранд. Хизмати Афлотун дар он аст, ки ӯ бори аввал ду ҷузъи гуфторро ҷудо кардааст, бо вучуди он ки ҷунин тақсимоҷ ҷанбаи грамматикӣ надошт, аммо минбаъд асоси пажӯҳишҳои грамматикӣ шудааст.

Дар осори бузурги Арасту (384-322 п.м.) фасли махсусе дар бораи забон ҷой надорад, зеро дар он замон забон ҳамчун илм вучуд надошт. Аввалин шуда ҳиссаҳои нутқро Арасту зикр намудааст ва онҳоро иборат аз исм, феъл ва ҳарф донистааст (7). Дар пажӯҳишҳои ӯ муҳокимаҳо ва ҳулосаҳои ақлонӣ ва далели илмӣ онҳо мушоҳида мешаванд. Арасту ҷунин мешуморад, ки аввал мебоҷад исм ва

1. Вожаи *logos* дар луғат ҷун далел, асоси оқилона маънидод шудааст.

феъл ва сипас тасдику инкор ва баъдан гуфтор ва каломро мушаххас кард: «Пеш аз ҳама мебояд муайян кард, ки исм чӣ аст ва феъл чӣ аст, пас аз он инкор ва тасдиқ чӣ аст, қавл ва гуфтор» (7, 93).

Ба андешаи Арасту, ягон чузъи калима маънои мустақил надорад: «Ном мувофиқати овозҳост бо маънои шартӣ новобаста ба замон, ки чузъҳои он бе якдигар маъноеро ифода намеkunанд» (7, 5). «Феъл калимаест, ки маънои замонро низ ифода мекунад ва чузъҳои он дар алоҳидагӣ маъноеро ифода намеkunанд» (7, 94). Арасту истилоҳи ҷумларо намедонад, аммо мавҷудияти феълро ӯ шартӣ асосии сохтмони гуфтор медонад: «Ҳар як қавли баёншуда феъл дорад ва ё тағйири феъл дар замон, зеро гуфтор дар бораи инсон гуфтор нест, то он даме ки ба он «ҳаст», «буд» ё «мешавад» ҳамроҳ нашавад (7, 96). Ва каломии содаро (ҷумлаи сода) ӯ чунин таъриф кардааст:

«Ҳамин тавр, калом мувофиқати овозҳост, ки хусусияти хоси чизеро дар вақтҳои мухталиф ифода мекунад» (7, 96).

Дар таълимоти Арасту мушоҳидаҳо дар атрофи сохтори грамматикӣ забони юнонӣ ба назар мерасад. Арасту истилоҳи грамматикаро медонист ва дар зерин он мафҳуми «овозҳои нутқ», вожаҳо ва ҳатто ҷумларо дар назар доштааст. Дар боби бисти «Поэтика»-и Арасту дар фасли «Об истолковании» сухан аз боби овоз, ҳичо ва маънои калимаҳои гуногун меравад. Дар асари мазкур **ὀνομα** (исм) ва **ῥῆμα** (феъл) аз рӯи меъёрҳои сарфӣ ва чун ҳиссаҳои нутқ таъриф шудаанд: «Таркиби феълӣ маънои мустақил дошта, бо тобишҳои замонӣ, овозҳо аз ҳам ҷудо маънои мустақилро ифода намеkunанд ... Мисол, «инсон» ё «сафед» маънои замонири баён намекунад, аммо «меравад» ё «омад» маънои иловагӣ дорад: яке замони ҳозира, дигарӣ замони гузашта» (7, 20).

Исм ба андешаи Арасту калимае мебошад, ки далолат ба замон намекунад: «Исм – таркибест, дорои маънои мус-

тақил ва бидуни тобишҳои замони» (7, 20). Арасту менависад, ки агар чойи **όνομα**-ро бо **ρημα** иваз кунем маънӣ тағйир намеёбад ва намунахоро меорад $\acute{\epsilon}\sigma\tau\iota\ \lambda\epsilon\gamma\acute{\chi}\omicron\varsigma\ \acute{\alpha}\nu\theta\rho\omega\omicron\varsigma$ – «одами сафедпӯст аст», $\acute{\epsilon}\sigma\tau\iota\ \acute{\alpha}\nu\theta\rho\omega\omicron\varsigma\ \lambda\epsilon\gamma\acute{\chi}\omicron\varsigma$ – «ҳаст одами сафедпӯст». Арасту дар бораи ҳолатҳо (падеж) андешаҳои судманде баён карда, ҳолатхоро на аз рӯйи тағйири шаклии калима, балки аз рӯйи вазифаҳои онҳо мушаххас кардааст.

Дар таълимоти Арасту истилоҳи махсус барои ифодаи мафҳуми «ҷумла» чой надорад, бо вучуди ин $\bar{\upsilon}$ вожаи $\lambda\omicron\gamma\omicron\varsigma$ -ро ҳам барои ифодаи каломи ҷудогона ва ҳам барои тамоми асар истифода кардааст. Масалан, Арасту ҳангоме мегӯяд «на ҳама ҷумла ($\lambda\omicron\gamma\omicron\varsigma$) ҳукм аст» ё «ҷумла ($\lambda\omicron\gamma\omicron\varsigma$) метавонад бе феъл бошад», бешубҳа $\lambda\omicron\gamma\omicron\varsigma$ гуфта ҷумларо дар назар дорад (7, 44). Арасту калимаи « $\lambda\omicron\gamma\omicron\varsigma$ »-ро на чун зухуроти забонӣ, балки чун маъноӣ як вожа шарҳ додааст. Арасту ба тариқи умумӣ дар бораи навъҳои ҷумлаҳо дар «Дар бораи тафсир» (Об истолковании) гуфта мегузарад. Арасту ҷумлаҳои тасдиқӣ ва инкорӣ, ҷумлаҳои ҳикоятӣ ва амриро намуна меорад. $\bar{\upsilon}$ дар таълимоти мантикии худ намунаи ҷумлаҳо танҳо барои андешаи ҳақ ва ботил меорад. Ҷумлаҳои боқимонда ҳамчун намуна дар илми ҳитоба оварда шудаанд. Арасту мавҷудияти ҷумлаҳои бефеълро дар забони юнонӣ ошкор кард ва дар баробари ин қайд мекунад: «Аммо ягон ҷузъи ҷумла метавонад доимо маъноӣ мустақил дошта бошад» (7, 20). Ин ҷо манзури Арасту мубтадо, яке аз сараъҳои ҷумла, мебошад.

Олимони антика дар атрофи наҳв нисбат ба сарф ва овошиносӣ таҳқиқоти камтар кардаанд. Арасту ҷумларо чунин шарҳ медиҳад: «Нутқ ин маҷмӯи овозҳои маънодор аст, ки ҷавҳарият ё ғайриҷавҳарияти чизеро дар муқоиса ба вақт нишон медиҳад» ва он гоҳ нутқ мешавад, ки ба он феъл ҳамроҳ шавад. Инчунин, Арасту ҷумлаи мураккабро иборат аз ҷумлаҳои сода медонист (7, 56).

Дар давраи александрий (аз асри III п.м. то асри IXм.), ки марбут ба маркази тамаддуни антиқа шаҳри Александрия аст, раванди аз як тараф дур шудани файласуфон аз масоили забон ва аз ҷониби дигар зухури грамматикҳо ва грамматика мушоҳида мешавад, ки омӯзиши масъалаҳои забон бар дӯши онҳо вогузор шуда буд. Намояндагони маъруфи ин мактаб Аристарх, Кратес, Дионисий, Аполоний мебошанд. Минбаъд омӯзиши грамматика аз ҷониби ба Ҷумҳурии Рим гузашт, аммо Ҷумҳурии Рим ба грамматика ҷандон таъсире нагузоштанд ва танҳо онро ба низом дароварданд. Аммо маҳз ба воситаи Ҷумҳурии Рим илми Юнони қадим ба инкишофи минбаъдаи илми забоншиносӣ таъсир расонд (54).

Намояндаи мактаби Александрия Дионисий Фракийский ҷумларо иборат аз калимаҳои ба ҳам алоқаманде, ки фикри тамомшударо мефаҳмонад, медонад. Ба мувофиқати калимаҳои дохили ҷумла бештар грамматикӣ ҳамин мактаб Аполоний Дискол аҳамият меод.

Баъдтар намояндагони мактаби Александрия ҳашт ҳиссаи нутқ ва хусусиятҳои онҳоро фарқ мекардагӣ шуданд: исм, феъл, сифати феълӣ, артикл, ҷонишин, пешоянд, зарф, пайвандак. Инчунин, олимони антиқа ҳолат ва категорияи ҷинсиятро муайян карда буданд. Файласуф Протагор ҷаҳор намуди гуфторро эътироф намуда буд: хоҳиш, савол, ҷавоб ва амр (67).

Аз мактабҳои забоншиносии давраи эллинизм (III-I п.м.) танҳо мактаби равоқиҳо (стоикҳо) ба масоили забон даст задааст. Истилоҳи «логика»-ро низ бори аввал онҳо ҷорӣ кардаанд. Бинобар андешаи равоқиҳо, мантиқ таълимот дар бораи калом мебошад (67; 118). Чун Афлотун, равоқиҳо байни калимаҳои аввал ва калимаҳои мутааххир, ки аз калимаҳои аввал дар натиҷаи тағйир ёфтани маъно, овоз ва аз роҳи калимасозӣ пайдо шудаанд, тафовут мегузоштанд. Аммо афкори равоқиҳо нисбат ба Арасту пешрафт, зеро онҳо ҳиссаҳои нутқро то андозае фарқ мекар-

данд. Ҳиссаҳои нутқро онҳо аз рӯйи вижагиҳои синтаксисӣ ва семантикӣ тасниф мекарданд ва хусусиятҳои морфологӣ калимаҳоро сарфи назар мекарданд. Чумлара равоқиҳо ҳамчун «калом ё гуфтори пурра» (λεχτόν αὐτοτελές) мешинохтанд. Равоқиҳо дар баробари каломи комил мафҳуми каломи нопурраро (λεχτόν ἐλλειπές) ошкор кардаанд. Аммо манзур аз «каломи нопурра»-и гуфтаи равоқиҳо чӣ буд, то ҳол норавшан мондааст. Каломи нопурра фикри нопурраро ифода мекунад, чун «менависад», аммо соҳиби амал номаълум аст. Дар каломи нопурра хабар (ἡατόρηα) меояд. Каломи пурра аз ду ҷузъи асосӣ иборат аст: хабар (ἡατηγόρημα) ва ҳолат (παδεж/πτῶις). Масалан: «Сукрот менависад». Аз ин ҷо бармеояд, ки каломи пурра фикри тамомшударо ифода мекунад. Дар матни зикршуда ҳолат (παδεж) аз рӯйи маъно ба мубтадо, субъекти муҳокима, мувофиқат мекунад. Равоқиён таснифоти гуногуни ҷумла – муҳокимаҳоро тибқи вижагиҳои анвои гуногуни предикат ба роҳ мондаанд. Онҳо ҷаҳор навъи ҷумларо байни ҳам ҷудо кардаанд: якум, вобаста ба он ки кадом шакли грамматикӣ субъектро предикати ҷумла талаб мекунад (шакли падежи фоилӣ ё мафъулӣ) ва дуюм, предикат ниёз ба пурра ё комил кардан дорад, ё не. Барои равоқиҳо предикати асосӣ ин хабар аст, ки бо феълҳои монда, ки ба мубтадои дар шакли фоилӣ буда мувофиқат мекунад ва равоқиҳо онро категорема (ἡατηγόρημα) хонанд. Агар предикат ниёз ба пурра кардан надошта бошад ва дар ҷумла бо субъекти дар ҳолати мафъулӣ дошта мувофиқат намояд, ин гуна предикатро паракатегорема (παραἡατηγόρηγόρημα) хонанд (67, 200). Таснифоти дигари предикат ва ҷумлаҳо бар мабънои аломатҳои актив ва пасив сурат мегирад. Равоқиҳо ҷумлаҳоро аз рӯйи мақсади баён низ тасниф намудаанд: ҷумлаи ҳикоягӣ, саволӣ ва амрӣ. Таснифоти зерини ҷумлаҳо дар асоси меъёрҳои семантикиву маъноӣ сурат гирифтааст. Равоқиҳо диққати махсус ба аксиома медоданд,

зеро аксиома барои онҳо, пеш аз ҳама, категорияи муҳокимаи мантиқӣ буд¹.

Дар соҳаи илм ва адабиёт дар давраи эллинистӣ марказҳои нав ба вучуд меоянд, ки бузургтарини онҳо аз асри III п.м. то поёни давраи антиқа Александрия, пойтахти Юнони эллинистӣ, мебошад (67). Маҳз дар ин ҷо филология шакл гирифт, ки илм дар бораи осори хаттӣ ва яке аз шохаҳои он илм дар бораи забон – грамматика буд. Азбаски гуфтор нишонаи сатҳи маданияти инсон буд, мардумон мекушиданд, забони адабиро дар заминаи намунаҳои классикӣ аз бар намоянд. Аз ин рӯ, масъалаи ҷорӣ намудани меёри забони адабӣ дар бахши лексика ва грамматика ба миён меояд. Агар дар давраҳои гузаштаи таърихи илми Юнон олимони тавачҷуҳ бар паҳлӯҳои функционалӣ ва семантикии забон мекарданд, баъд ба таҳлили паҳлӯҳои шаклии (морфологӣ) забон пардохтаанд ва ин аз хизматҳои шоёни мактаби грамматикӣ александрия маҳсуб меёбад. Истилоҳи «грамматика» (γραμματική) дар замони эллинистӣ маънои илм дар бораи шарҳ ва нақди адабиёти бадеӣ буд, ба қавли имрӯза филолог ва калимаи «филолог» (φιλολόγος) дар он даврон шахси сохибмаълумот, донишмандро ифода мекард. Сипас, дар давраи эллинистии мутааххир масъалаҳои забон ҳамчун бахше аз филология омӯзиш ва баррасӣ мешуданд.

Грамматика ҳамчун соҳаи илми мустақил бо кӯшиши олимони Александрия инкишоф ёфтааст. Филологҳои маъруфи асри III-II п.м. дар Александрия инҳо буданд: Зенодот, Ликофрон, Александр Этолийский, Каллимах, Эратосфен, Аристофан Византийский, Аристарх Самофракийский. Ягона асаре, ки аз филологияи Александрия боқӣ мондааст, «Грамматика»-и Дионисий Фракийский (190-70

1. ахёбта - ҳолати ибтидоӣ, ки бе далел қабул карда мешавад ва асоси далели ҳақи ҳолатҳо аст.

п.м.) мебошад. Барои грамматикаи меъёрӣ қонуну қоидаҳо лозим буданд, аз ин рӯ, дар забон принципи аналогия¹ пеш омад ва дар муқобили он принципи аномалия² қарор гирифт. Маркази аналогистҳо шаҳри Александрия ва маркази аномалистҳо шаҳри Пергам буд. Асари Дионисий Фракийский аз омӯзиши предмети грамматика шурӯъ шуда, сипас дар бораи тарзи дурусти қироат, зада, пунктуатсия, таснифоти садоноку ҳамсадоҳо, ҳичоҳо, ҳиссаҳои нутқ, муайян кардани калима ва ҷумла зикр ёфтаанд. Ӯ калима ва ҷумларо чунин муайян мекунад: «Калима ҷузъи хурдтарини ҷумла мебошад... Ҷумла ин калимаҳои алоқаманди фикри тамомшуда дошта мебошад» (67, 220). Калима таркиби ҷумла махсуб ёфта, ҷумла калимаҳои ба ҳам алоқаманд мебошад. Калима ва ҷумларо намояндагони мактаби Александрия, дар нисбати равоқиҳо, бар далели муҳокимаҳои мантиқӣ оварда, аз лиҳози вижагиҳои забоншиносӣ онро тавзеҳу ташреҳ меоданд.

Аз грамматистони пурмахсули ин давра Апполлоний Дискол мебошад, ки аз мероси гаронбаҳои ӯ панҷ асар боқӣ мондааст. Дар асараш «Дар бораи наҳви ҳиссаҳои нутқ» ӯ исм ва феълро ҳиссаҳои мустақил меҳисобад. Ба андешаи ӯ алоқаи байни калимаҳо дар ҷумла аз рӯйи қонунҳои махсус сурат мегирад, на аз рӯйи мувофиқат, чунонки бархе аз пажӯҳандагони ситаксис мегуфтанд. Апполоний Дискол мафҳуми «ҷумла»-ро дуруст дарк наметавонд, аммо дар зерин ибораи «αὐτοτελής λόγος» фикри муайяни тамомшудаи аз лиҳози синтаксисӣ таркибефтаро мефаҳмид (67, 230). Дар маркази диққати ӯ хусусият ва вазифаҳои синтаксисӣ меистанд. Апполоний Дискол исти-

-
1. Аналогия – мувофиқат дар ягон муносибати байни чизҳо, ҳодиса ва мафҳумҳо аст.
 2. Аномалистҳо бар он ақида буданд, ки дар забон нодурустӣ (аномалии) – ихтилофот миёни грамматика ва мантик, номувофиқат миёни шакл ва мундариҷа, ҳар гуна истисно ва калавиш ҷой дорад.

лоҳи «мубтадо» ва «хабар»-ро наметинохт. Ў мегӯяд, ки чумла бе исм ва феъл вучуд дошта наметавонад ва манзураш аз исм дар ҳолати фоилӣ ва феъл хабар мебошад. Аполлоний «рӯз ҳаст»-ро чумлаи маъноӣ комилдошта мегӯяд ва чумлаи «оё рӯз ҳаст?»-ро чумлаи аз лиҳози синтаксисӣ нокомил мегӯяд, зеро «оё» шарҳу тавзеҳ меҷаҳад. Ҳамин тавр, «αὐτοτελής λόγος» чумлаи маъноӣ комилдошта ҳамоне мебошад, ки дар он калимаҳо шарҳ намеҷаҳанд. Таълимоти Аполлоний дар мавриди алоқамандии калимаҳо яке аз масъалаҳои асосии системаи синтаксисии ӯ мебошад. Аполлоний хусусиятҳои муайянкунанда ва ҳолро ҳамчун аъзои чумла муайян мекунад, аммо онҳоро «сифат» ва «зарф» ном мебарад. Саҳми Аполлоний дар шарҳи алоқаи калимаҳо дар чумлаи комилмаъно беназир аст. Ӯ номҳои ҳиссаҳои нутқ ва акциденсияҳоро истифода карда, ба онҳо ранги синтаксисӣ медиҳад. Таълимоти Аполлоний ба ташаккул ва инкишофи илми грамматикаи римӣ таъсири назаррас расонд.

Филология ё ба қавли romeo грамматика ҳамчун илми мустақил дар Рим дар асрҳои II п.м. падида меояд. Аз олимони маъруфи Рим Марк Теренций Варрон (116-27 п.м.) якҷанд асар доир ба забон навиштааст, ки инҳоянд: «Дар бораи забони латинӣ» (*De lingua Latina*), «Дар бораи гуфтори латинӣ» (*De sermone Latino*), «Дар бораи мувофиқати калимаҳо» (*De similitudine verborum*), «Дар бораи ғоидаи гуфтор» (*De utilitatē sermonis*), «Дар бораи пайдоиши забони латинӣ» (*De origine linguae Latinae*). Дар асари муҳими забоншиносии ӯ «Дар бораи забони латинӣ», ки аз се боб иборат буда, боби сеюми он дар бораи синтаксиси забони латинӣ аст, дар бораи «чӣ тавр калимаҳо оқилона ба ҳам алоқаманд шуда, фикрро ифода мекунанд» андешаҳои ҷолиберо иброз намудааст.

Дар асрҳои IV-VI муҳаққиқони зиёде рӯи забони латинӣ кор мебарданд. Аз пажӯҳишҳои муҳим дар ин самт

пажӯҳиши Пристсиан (асри VI) маҳсуб меёбад. Ӯ аввалин шуда асари бузургҳачми грамматикаи забони лотиниро зери унвони «*Institutiones grammaticae*» («Курси грамматика») сохтааст. Дар муайян кардани ҷумла Пристсиан на танҳо ҷанбаи семантикӣ, инчунин ҷанбаи сохтории ҷумларо ба инобат гирифта, мегӯяд: «Ҷумла иборат аз калимаҳои мувофиқ ва банизомдаровардашуда мебошад, ки фикри тамошударо ифода мекунад» (67, 236). Пристсиан исм ва феълро ҳиссаҳои асосии нутқ донистааст, зеро, ба андешаи ӯ, маҳз онҳо барои ҷумлаи анҷомёфта шарт ва зарур ҳастанд. Ҷумлаи анҷомёфта метавонад дар мувофиқати ҳабар бо мубтадо сохта шавад.

Таълимоти Пристсиан дар боби он ки мубтадо ва ҳабар сараъзои ҷумлаанд, то кунун побарҷост. Ӯ масъалаи иерархияи исм ва феълро пеш гузошта, бартарии мубтадоро бар исм чунин асоснок мекунад: барои он ки амал вижагии субстансия аст, номро ифода мекунад ва он сабаби пайдо шудани ҳосиятҳои амал мешавад (67, 241). Пристсиан муваффақиятҳои таълимоти антиқаро ҷамъбаст кард ва таълимоти ӯ наздики ҳашт қарн бунёди таълимоти грамматикӣ забоншиносӣ дар Аврупои Ғарбӣ маҳсуб меёфт.

Дар асрҳои миёна забоншиносӣ дар Аврупо пешрафти шӯёне накард. Ягона забоне, ки мавриди мутолиа ва омӯзиш қарор гирифта буд, забони латинӣ буд. Забонҳои дигари роиҷи миллатҳои Аврупо муҳим шумурда намешуданд.

Шаклгирии забоншиносиро ҳамчун илм ба аввали асри XIX рабт медиҳанд ва афкори илмӣ дар бораи забон мавҷудбудаи то ин давраро «то илмӣ» («донаучное») меҳисобанд (64, 7). Аммо дар умум масъалаҳои забоншиносӣ чун табиат ва пайдоиши забон, ҳиссаҳои нутқ ва аъзои ҷумла, алоқамандии нишонаҳо бо маъно, муносибати категорияҳои мантиқӣ бо грамматикӣ аз замонҳои қадим маншаъ гирифтаанд.

Дар ибтидои асри XIX таърихи забоншиносӣ дар зери таъсири се омил мегузарад: дохил шудани назари таърихӣ ба илм, таъсири раванди романтикӣ ва шиносӣ бо санскрит (64, 26). Ғояи инкишофи таърихӣ ба забоншиносӣ аз фалсафа, сотсиология, ҳуқуқшиносӣ, ки намояндагонаш тафсири зухуроти гуногунро аз рӯи принципҳои таърихӣ медоданд, ворид шудааст. Романтизм сабаб шуд, ки таваҷҷуҳ ба гузаштаи миллӣ ва давраҳои қадими инкишофи забонҳои зинда зиёд шавад. Омӯзиши забони санскрит имкон дод, ки сохтори забонҳои ҳиндуаврупоӣ мушаххас шавад.

Дар ҷаҳонро ба аввали асри XIX асарҳои таълиф мешаванд, ки поягузори забоншиносии муқосавӣ-таърихӣ гардидаанд ва номгӯи ин асарҳо аз инҳо иборат аст: Франс Бопп «Дар бораи сарфи забонҳои санскрит дар муқоиса бо забонҳои юнонӣ, латинӣ, форсӣ ва германӣ» («О системе спряжения санскритского языка в сравнении с таковым греческого, латинского, персидского и германского языков», 1816), китоби «Грамматикаи муқоисавии забонҳои санскрит, занд, арманӣ, юнонӣ, латинӣ, литовӣ, славянӣ куҳан, готӣ ва олмонӣ» («Сравнительная грамматика санскрита, зенда, армянского, греческого, латинского, литовского, старославянского, готского и немецкого») дар се чилд (1833-1852), Расмус Раск «Тадқиқот дар соҳаи забони қадимаи шимолӣ, ё ин ки пайдоиши забони исландӣ» («Исследование в области древнесеверного языка, или происхождение исландского языка», 1832-1835), Якоб Гримм «Грамматикаи олмонӣ» («Немецкая грамматика», 1822), А.Х.Востоков «Муҳокимаҳо дар бораи забони славянӣ» («Рассуждение о славянском языке»). Муаллифони асарҳои мазкур ба амалия рӯ оварда, аз маводҳои зиёд ва мутафовит истифода бурдаанд. Онҳо забоншиносиро аз нигоҳи муқоисавӣ ва таърихӣ омӯхта, усулҳои нави пажӯҳиширо баровардаанд.

Дар асоси омехташавии назарияҳои мантиқӣ ва грамматикӣ дар охири асри XVIII ва аввали асри XX схемаи универсалии ҷумла ва аъзои он сохта шуд. Назарияи суннатии ҷумла бар мабной таълимоти мантиқии ҳукм дар асри XVIII падид омад. Мувофиқи ин назария, дар ҷумла бе назардошти сохтори грамматикии он дар асоси маънои он, субъект (мубтадо), яъне он чӣ сухан аз боби он меравад, предикат ва пас аз он объект муайян шудааст. Дар натиҷаи аз нигоҳи мантиқӣ ташхис намудани ҷумла вазифаи синтаксисии ҷумлаи сода дар ҳама гуна ҷумлаҳои сохтори грамматикии гуногундошта дар забонҳои гуногун, ҳамоно муайян кардани мубтадо ва хабар дар ҷумлаҳои тафсилӣ, инчунин, аъзои пайрав мебошад. Дар баробари ин, вижагиҳои анвои бархе аз ҷумлаҳо, хусусиятҳои хоси сохтори онҳо, таҳаввулоти таърихӣ таркиби ҷумла аз назар дур мемонд. Намунаи меъёрии навъи ҷумла аз рӯйи сохт ба схемаи муҳокима наздик буд, чун субъект, предикат, бандак. Ҷумла ҳамчун ҳукм дар гуфтор шинохта мешуд, аз ин рӯ, анвои ҷумлаҳои модалӣ ва эмотсионалӣ ба схемаи ҷумла-ҳукм мувофиқ карда мешуданд. Маҳз аз солҳои 70-80-уми асри XIX чараёни муайян кардани хусусиятҳои вижа ва шаклҳои синтаксисӣ дар тартиби грамматикаи забони русӣ ба амал меояд. Албатта, ҳукм бидуни ҷумла, ки шакли ифодаи он аст, мавҷуд буда наметавонад. Аммо таъйини ҷумла танҳо ифодаи ҳукм нест. Ҳукм аз рӯйи сохти мантиқии худ хусусияти умумиинсонӣ дорад. Ҷумла аз рӯйи қонунҳои махсус хоси забони ин ё он миллат ва якҷанд забони хешованд буда, бо қонунҳои дохилии инкишофи ин забонҳо сохта мешавад.

Назарияҳои наҳви забони русӣ на танҳо бар мабной омӯзиши грамматикаи Аврупо сохта мешуданд, балки мустақилона вижагиҳои сохтори грамматикии забони русӣ пажӯҳиш мешуданд. Махсусан, дар ин ҷода хидматҳои Ломоносов ва А.Х.Востоков (1781-1864) қобили қайд ме-

бошанд. Востоков гуфтор ва ҷумларо чунин шарҳ медиҳад: «Калимаҳои ба ҳам алоқамандро, ки барои баёни фикр хизмат мекунад, гуфтор меноманд. Аммо вақте ки гуфтор танҳо як фикрро ифода мекунад, он гоҳ ин ҷумла мешавад» (56, 51).

Востоков нишони асосии ҷумларо дар мавҷудияти феъл медонад. Бинобар андешаи ӯ тамоми ҷумлаҳои забони русӣ феълӣ мебошанд. Ӯ мегӯяд, ки ҷумлаҳои феълии муайяншахс дутаркиба буда, аз мубтадо ва хабар иборатанд ва ҷумлаҳои феълии бешахс танҳо аз хабар. Ӯ сохтори ҷумлаи содаро таҳлил намуда, ба тафовути нахвии хабарҳои сода ва таркибӣ аҳамият медиҳад (56, 53). А.Х.Востоков фикрҳои ҷолибро дар бораи қонунҳои ташкили ҷумла баён кардааст, ки инҳоянд: «Миёни мубтадо ва хабар бояд робита бошад. Ҳангоми аз феъли сода иборат будан хабар бо мубтадо, бо анҷомаи худ пайваст мешавад, ки шахс, шумора ва замонро ифода мекунад» (55, 52).

Ҳамин тавр, бо номи А.Х.Востоков таълимоти нав дар бораи навъҳои сохтори серистеъмоли ҷумлаҳои дутаркибаи забони русӣ алоқаманд аст. Инчунин, ӯ калимаҳои муайянкунанда ва пуркунандаро ҷудо мекунад, аммо бо вучуди ин, таълимоти Востоков бисёр дар шакли умумӣ, бидуни таҳлили гунаҳои мухталифи ҷумлаҳо сурат гирифтааст.

Чараёни натуралистӣ дар забоншиносӣ чараёне мебошад, ки дар доираи забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ нимаи аввали асри XIX падидаи омада, принсипҳои усулҳои ба воситаи илмҳои дақиқ омӯхтани забон ва нутқро дар бар мегирад (203). Намояндагони ин чараён забонро ҳодисаи табиӣ медонанд, ки он аз ҷиҳати моддӣ дар шакли овоз ва аломатҳо вучуд дорад ва онҳо аз ҷониби узвҳои шунавоию бинӣ қабул карда мешаванд ва он мавҷудияти воқеӣ дорад. Аз ин рӯ, забоншиносиро ба илмҳои дақиқ мансуб дониста, онро бо илмҳои филологӣ

муқобил мегузоранд. Асосгузори ин ҷараён А.Шлейхер мебошад, ки андешахоҷашро дар асарҳои «Шарҳи систематикӣ забонҳои Аврупо» («Языки Европы в систематическом освещении», 1850), «Дар бораи морфологияи забон» («О морфологии языка», 1859), «Назарияи Дарвин ва илми забоншиносӣ» («Теория Дарвина и наука о языке») ибраз кардааст. Инчунин, М.К.Рапп ва М.Мюллер ғояҳои ин ҷараёнро инкишоф меоданд.

Ҷараёни психологизм дар забоншиносӣ маҷмӯи ҷараёнҳо ва мактабҳои мебошад, ки забонро ҳамчун ҳолати психологӣ медонад. Ин ҷараён бар мабноси забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ дар солҳои 50-уми асри XIX ба вуҷуд омадааст. Асосгузори он Х.Штейнтал ва намоёндаи маъруфи он дар Россия А.А.Потебня, аз мактаби забоншиносии Харьков, инчунин, ҷавонграмматикҳо (младограмматики), намоёндагони мактабҳои забоншиносии Қазон ва Москва мебошанд.

Асарҳои Г.Штейнтал «Принсипҳо ва муносибатҳои мутақобилаи грамматика, мантиқ ва психология» («Грамматика, логика и психология, их принципы и взаимоотношения», 1855), «Муқаддимаи психология ва забоншиносӣ» («Введение в психологию и языкознание», 1888), «Пайдоиши забон» («Происхождение языка», 1888) мебошанд. Штейнтал нуткро зухуроти равоӣ доништа, иштироки тафаккурро дар забон қатъиян рад мекунад: «Он ки баррасии забон ва қобилияти гуфтор пурра равоӣ аст, ҳамеша эътироф мешуд ва ба он фасли алоҳида дар китобҳои дарсӣ ҷудо карда шудааст. Забоншиносӣ тақя бар илми равоишиносӣ дорад» (64, 129).

Ҷараёни ҷавонграмматикҳо дар солҳои 70-и асри XIX дар Аврупо ба вуҷуд омадааст. Намоёндагони ин ҷараён дар Олмон А.Лескин, Г.Остхоф, К.Бругман, Б.Делбрюк, Г.Паул, И.Шмидт, К.Вернер мебошанд. Ҷавонграмматикҳо забонро ҳодисаи фардӣ-психологӣ медонистанд.

Мақтабҳои забоншиносии Қазон ва Маскав. Дар охири асри XIX ду мақтаби забоншиносӣ ташкил мешавад, ки суннатҳои илмӣ онҳо ҳанӯз ҳам побарҷост. Сарвари мақтаби забоншиносии аввалро Филипп Фёдорович Фортунатов (1848-1914) ба уҳда дошт. Ф.Ф.Фортунатов хусусияти ҷамъиятӣ доштани забон ва алоқаи онро бо таърихи ҷомеа қайд мекунад.

Ба мақтаби забоншиносии Ф.Ф.Фортунатов бисёр шахсиятҳои маъруфи илми забоншиносӣ шомил буданд, аз ҷумла: А.А.Шахматов, Г.К.Улянов, В.Н.Щепкин, М.М.Покровский, Д.Н.Ушаков, М.Н.Петерсон.

Асосгузори мақтаби забоншиносии Қазон Иван Александрович Бодуэн де Куртене (1845-1929) мебошад, ки ба фаъолияти равонии забон ва ҷанбаҳои фонетикии он диққат меод. Пайравони ӯ аз Қазон ва Петербург, ки он ҷо фаъолият кардааст, Н.В.Крушевский, В.А.Богородитский, С.К.Булич, Б.Я.Владимирсев, А.П.Ларин, Б.А.Ларин мебошанд.

Ҷараёни сотсиологӣ бар мабноси таълимоти Фердинанд де Соссюр ва категорияҳои сотсиологӣ ба вучуд омадааст. Намоёндагони маъруфи ин ҷараён Антуан Майе, Жозеф Вандриес ва Эмил Бенвенист мебошанд.

Забоншиносии шаклгаро. Дар солҳои 20-30-юми асри XX бо мақсади сохтани усулҳои шарҳи ҷиддии синхронии забони муосир забоншиносии шаклгаро (структурная лингвистика) ба вучуд меояд. Забоншиносии шаклгаро дар заминаи таълимоти И.А. Бодуэн де Куртене, Ф.Ф. Фортунатов, О.Есперсен, Э.Сепир, Л.Блумфилд ва Ф. де Соссюр ба вучуд омадааст. Ҳамин ки забоншиносӣ структуралист шавад, он ба илми объективӣ мубаддал мешавад. Дар зери мафҳуми структурализм ҷараёнҳои гуногун дар забоншиносӣ, ки дар даврони миёни ду ҷанги ҷаҳонӣ ба вучуд омадаанд, дар назар дошта мешаванд. Аммо танҳо се ҷараён ба он хос мебошад: структурализми мақтаби забоншиносии

Прага, структурализми Л. Елмслев ва структурализми мактабҳои Америка, ки худро пайрави Л. Блумфилд медонанд.

Таълимоти забоншиносии швейтсариягӣ Фердинанд де Соссюр (1857-1913) ба пешрафти илми забоншиносӣ, махсусан дар соҳаи грамматикаи муқоисавӣ, таъсири амиқ гузошт. Пажӯҳиши ӯ дар овони 21 солҳои «Тадқиқот дар бораи аввалин маҷмӯи садонокҳо дар забонҳои ҳиндуаврупоӣ» мебошад, ки муаллиф дар он таносуби шумора ва хусусияти овозҳои садонок ва фонемаҳои сонории забонҳои ҳиндуаврупоиро таҳлил менамояд. Дигар асари Фердинанд де Соссюр, ки аз рӯи матнҳои лексияҳои ӯ таҳия шудааст, «Курси умумии забоншиносӣ» ном дорад. Дар таълимоти Соссюр объекти омӯзиши забоншиносӣ муайян гардида, гуфтор чунин шарҳ ёфтааст: «Гуфтор ҳодисаи фардии ирода ва шуур аст; дар ин ҳодиса мебошад фарқ кард: комбинатсияе, ки гӯянда коди (code) забонро бо мақсади баёни фикри худ ба қор мебарад; механизми психофизикӣ, ки имкон медиҳад ин комбинатсияҳоро воқеъ гардонад» (116, 52).

Ба андешаи де Соссюр ҷаъолияти гуфтор бояд предмети омӯзиши забон ва психология бошад: «Инак, омӯзиши ҷаъолияти нутқ ба ду гурӯҳ тақсим мешавад: яке аз онҳо, асосӣ, як чизи иҷтимоӣ новобаста аз индивид ва ин илм сирф психологӣ аст; дигаре дуҷумдараҷа, ҷанбаи инфиродии ҷаъолияти нутқ, бо назардошти овоз илми психофизикӣ аст» (116, 57).

Ба Соссюр муяссар гардид, ки пайравони мактаби ҳудашро ташкил кунад ва онҳо то имрӯз равиш ва усули ӯро инкишоф дода истодаанд (50).

Шинохт ва шарҳу таърифи «ҷумла» гуногуну мутафовит аст, бинобар ин овардани тамоми назарияҳо аз имкон берун аст. Мафҳуми ҷумла бештар бар пояи фаҳмишҳои шаклӣ, ё мантиқӣ ва ё психологӣ муайян шудааст. Мувофиқи таълимоти мантиқиён, ҷумла аз субъект, предикат ва бандак иборат аст. Ҳангоми ташҳиси ҷумла мантиқиён онро

ба се ҷузъ ҷудо мекунад ва схемаи муайянро ба даст меоранд, ки кори онҳоро осон мекунад. Забоншиносии маъруфи даниягӣ Отто Есперсен (1860-1943) дар асараш «Фалсафаи грамматика» («Философия грамматики») чунин тарзи ташхисро мавриди интиқод қарор медиҳад: «Аммо дар муносибат ба муҳокимаҳои онҳо ин схема сунъӣ ва қалбакӣ мебошад. Акнун ба ҷойи «сеаъзодор» маъмулан «дуаъзодор» мегӯянд: дар ҳар ҷумла ду ҷузъро ба назар мегиранд – мубтадо ва хабарро» (66, 355). Есперсен ҷумларо гуфтори комил мегӯяд: «Ҷумла гуфтори пурра ва мустақили гуфтор аст; пуррагӣ ва мустақилияти ҷумла дар он аст, ки метавонад дар алоҳидагӣ вучуд дошта бошад» (66, 357). Ба андешаи Есперсен, барои он ки гуфтор ҷумла шавад, «гуфтор бояд хабарро бирасонад, ки нафаре онро шунида тавонад» (66, 357).

Таърихи забоншиносии асри XX ба ду давра тақсим мешавад: давраи якум аз ибтидои асри XX ва давраи дуюм аз солҳои сиюми асри XX ба баъд. Дар сеяки аввали асри XX забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ чун забоншиносии хусусӣ арзи вучуд кардааст. Дар ин давра иддае аз забонҳои соҳиби грамматикаҳои меъёрӣ (нормативные грамматики) шуданд. Инчунин, дар як ва ё гурӯҳи кишварҳо, ки суннатҳои фарҳангии муштарак доранд, доираи нави ҷанҳои забоншиносӣ ташкил мешаванд ва ҳоло дар таърихи забоншиносӣ ба номи ин гуна ҷанҳои номи кишварро ҳам илова кардаанд, ба монанди: забоншиносии дискриптивии амрикоӣ, лингвогеографияи фаронсавӣ, неолингвистикаи италяний, сотсиолингвистикаи фаронсавӣ, лингвостилистикаи русӣ ва шӯравӣ. Дар асри XX дар илми забоншиносии муосир нукоти муҳталиф дар шиноخت ва шарҳи ҷумла ҷой дошт. Грамматика ҷумларо чун баёни фикр ба воситаи қалмаҳо медонад (51). Қисми дигари забоншиносон бар ин ақидаанд, ки «ҷумлаи грамматикӣ ягона ва баробар ба муҳокимаҳои мантиқӣ мебошад» (98, 77-78).

Аввалин маълумот дар бораи масъалаҳои илми синтаксис дар «Грамматика»-и Мелетий Смотрицкий ҷой дорад¹. Мелетий Смотрицкий дар асараш дар бораи ба ҳам омадани сифат бо исм, ҷонишин, феъл ва дигар ҳиссаҳои нутқ ва инчунин, мувофиқати исм бо падежҳои гуногун маълумот додааст. Ҳамин тавр, дар аввалин грамматикаи русӣ синтаксис ҳамчун илм дар бораи ибораҳо муаррифӣ шудааст.

Бо фосилаи як аср, ки дар ин муддат илми синтаксис чандон пеш нарафта буд, китоби «Грамматикаи россиягӣ»-и М.В.Ломоносов дар соли 1757 аз ҷоп баромад. Китоби мазкур танҳо дар бораи ибора буд. Дар асари «Дастури мухтасари суханварӣ» («Краткое руководство к красноречию») синтаксис ҳамчун илм дар бораи ҷумла баррасӣ мешавад. Ӯ ҷумларо ҷунин таъриф мекунад: «Идеяҳои мураккаб аз нигоҳи мантиқӣ муҳокима ва агар шифоҳӣ ё хаттӣ ибраз шаванд, он гоҳ онҳоро ҷумла меноманд. Онҳо ду ҷузъ доранд – мубтадо ва ҳабар. Аввалӣ чизеро ифода мекунад, ки мо дар атрофи он ҳукм меронем ва дуввумӣ он чизеро, ки муҳокимаи мубтадоро нишон медиҳад, яъне ҳабар ва бандак...» (77, 82). М.В.Ломоносов ҷойи саръазҳоро дар ҷумла муайян мекунад: «Ном, яъне номи мафҳум, бояд дар аввал қарор гирад ва пас аз он феъл шарҳи амали ҳамин мафҳумҳо. Масалан: «Абрҳо пӯшиданд» (77, 83).

М.В.Ломоносов дар бораи аъзои пайрав дар ҷумла чизе намегӯяд ва ба ҷойи онҳо ҳиссаҳои нутқро номбар мекунад. Вай дар бораи ҳоли замон ва ҳоли макон баъзе мулоҳизаҳояшро ибраз менамояд, аммо онҳоро на ҳамчун аъзои пайрав баррасӣ мекунад. Таълимоти М.В.Ломоносов дар рушди илми синтаксис нақши беназир дошт, зеро дар он на танҳо таъсири таълимоти грамматикҳои Юнон ва

1. Смотрицкий М. Грамматика словенская правильное, Синтагма.-1618, изд. Эвю.

Александрия ба назар мерасанд, балки хулосахое дар бораи мувофиқати калимаҳо оварда шудаанд. Таълимоти грамматикаии «Ломоносовӣ» то солҳои 30-юми асри XIX дар байни филологҳо мондагори буд. Шогирди М.В.Ломоносов – Н.Курганов дар зерини таълими грамматикаии «Ломоносовӣ» китоби ««Грамматикаи ҷомеи россиягӣ ё навиштори умумӣ» («Российская универсальная грамматика или всеобщее письмословие»)-ро менависад. Муаллифи ин асар шаклҳои алоқа ва сохтмони ҷумлаҳои сода ва мураккабро таҳқиқ мекунад. Нахустин бор дар асари мазкур сухан дар бораи ҷумлаҳои тасдиқӣ ва инкорӣ, саволӣ ва ғайра рафтааст, аммо ҳадафҳои грамматикаии Курганов сирф амалӣ буданд, на назариявӣ ва таълимӣ (118).

Дигар аз пайравони таълимоти Ломоносов муаллифи асари «Грамматикаи россиягӣ» («Российская грамматика») А.А.Барсов мебошад¹. Барсов мубтадиро субъект, хабарро предикат меномад, аммо аъзоҳои пайрав, ба андешаи ӯ, мустакилона вучуд надоранд ва онҳо ба ҳаёати аъзоҳои асосӣ дохил мешаванд. Барсов ҷумларо аз нигоҳи мантиқ чунин шарҳ медиҳад. Ба андешаи ӯ мубтадо ва хабар умуман истилоҳанд ва ҳар кадоми ин истилоҳҳоро, вақте аз як калима иборат бошанд, содаи тасвириёфта ва агар аз ду ва ё зиёда калимаҳо иборат бошанд, тасвириёфта меноманд. Ӯ ду навъи алоқа: алоқаи мувофиқат ва алоқаи тобеъро муайян мекунад, аммо алоқаи ҳамроҳӣ аз назараш дур мемонад (112).

Дар охири асри XVIII ва ибтидои асри XIX дар нақшаҳои таълимии макотиби олӣ тадриси курси умумии грамматикаи фалсафӣ ворид карда шуда буд. Дар ин дарсҳо қонунҳои умумии нутқи инсон таълим дода мешуданд ва масъалаҳои грамматикаро мекушиданд бо

1 . Асари мазкур ҳоло нашудааст ва дастанвиси он дар китобхонаи МГУ маҳфуз аст.

қонунҳои тафаккури инсон ба ҳам тавъам омӯзонанд. Аз ин рӯ, донишмандони ин давра ҳодисаҳои забонро таҳлили мантиқӣ-грамматикӣ мекарданд ва равиши мантиқӣ-грамматикӣ таҳқиқ дар осори зиёде аз донишмандон, аз ҷумла М.Рижский, И.Тимковский, Н.Орнатовский, Н.Кошанский, В.Г.Греч, Н.Перевлесский ба назар мерасанд (111, 482-3). Албатта, таълимоти ин донишмандон аз иштибоҳ ӯрӣ набуданд, аммо дар масъалаи шинохти ҷумла, дар онҳо ва, умуман, синтаксис, андешаҳои муфид ҷамъ шуданд, ки барои рушди минбаъдаи синтаксис заминаи мустаҳкам ва собитро ташкил дод. Н.И. Греч ҷумларо аз нигоҳи мантиқ мушаххас мекунад ва ҷумларо фикри ба востатаи калимаҳо баёншуда медонад. Греч аввалин шуда аъзои пайравро ҷудо карда, истилоҳи «аъзои пайрави ҷумла (второстепенные части предложения)»-ро меорад.

Дар асоси омехташавии грамматика ва мантиқ дар охири асри XVIII ва аввали асри XIX А.Х. Востоков дар китоби «Грамматикаи забони русӣ» («Русская грамматика») ба масъалаҳои синтаксис диққати махсус дода, ҷумларо ҷунин шарҳ медиҳад: «Гуфтор калимаҳои ба ҳам алоқаманд аст, ки фикреро баён мекунад. Аммо ҳангоме ки нутқ бо ифодаи як фикр маҳдуд мешавад, он гоҳ онро ҷумла меноманд» (56, 122). Мубтадо ва хабарро Востоков ҷунин шарҳ медиҳад: «Мубтадо номи ашё аст, ки сухан дар бораи он меравад. Хабар феъл аст, ё ҳамаи он чи ки дар атрофи мубтадо гуфта мешавад» (56, 124). Востоков хабарро асоси ҷумла медонад ва ба ғайр аз сараъзо вай калимаҳои пурқунанда ва муайянқунандаро ҷудо мекунад. Минбаъд дар таълимоти забоншиносон ҷумла, сараъзо ва аъзои пайрави он аз назари мантиқ таъриф мешуд ва синтаксис ҳамчун илм шакл мегирифт. Чунончи, И.И. Давидов мегӯяд, ки илми грамматика бар мабной илми мантиқ сохта шудааст ва шарҳи ҷумларо меорад: «Ҳамин тавр, ҷумла – ифодаи муҳокима ва замони баёни хулосабарори-

ро, ибораҳо ташкил медиҳанд. Мубтадо ва хабар ду аъзои асосии ҷумла мебошанд, ки байни ҳам табиатан алоқаманданд» (61, 34).

Асосгузори ҷараёни ҷавонграмматикҳо дар Россия Ф.Ф.Фортунатов ба ҷиҳати расмӣ забон аҳамият меод. Вай ба синтаксис ҳамчун илм дар бораи ибора баҳо меод. Ҷумла ва аъзои онро Фортунатов ба мулоҳизаҳои психологӣ нисбат меод: «Қисми дувуми муҳокимаҳои психологӣ дар муносибат ба қисми якуми онро метавон хабари психологӣ номид ва қисми аввали онро мубтадои психологӣ. Ин қисмҳо метавонанд дар гуфтор аз ҳам фарқ кунанд ва мубтадо ва хабари ҷумла шаванд» (122, 66). Кори назаррасе, ки Фортунатов қард, шарҳи дуруст ва амиқи ҷумлаҳои нопурра мебошад.

Александр Матвеевич Пешковский (1878-1933) – идомадиҳандаи кори Фортунатов, муаллифи асари барҷастаи грамматикаи забони русӣ – «Шарҳи илмӣ наҳви забони русӣ» («Русский синтаксис в научном освещении») мебошад (122). Пешковский навиҳои ҷумлаҳои содара омӯхта, онҳоро ба чунин гурӯҳҳо тақсиф намуда, шарҳи муфассали сохтори онҳоро медиҳад: «ҷумлаҳои феълии бешаҳс, ҷумлаҳои феълии номуайяншаҳс ва ҷумлаҳои умумишаҳс, ҷумлаҳои унвонӣ, ҷумлаҳои масдарӣ, ҷумлаҳои инкорӣ ва ҷумлаҳои нопурра» (97, 6). Ў ҷумлаҳои содара аз рӯи баёни мақсад ба хитобӣ, амрӣ ва саволӣ ҷудо қардааст.

Асари Пешковский дар синтаксиси забони русӣ беназир буда, он дар доираҳои илмӣ тақони ҷиддиеро ба вуҷуд овард, зеро аз нигоҳи ӯ «грамматика на ҳамчун фанни амалӣ, ки тарзи дуруст навиштану хонданро меомӯзонад, балки ҳамчун илм дар бораи шакл, яъне сохти забон шарҳ дода мешуд» (97, 7).

Пешковский ҷумларо баёни психологии муҳокима дониста, дар ҷумла муносибати субъект ва предикатро муайян қардааст.

Охирин намояндаи таълимоти грамматикаи мантиқӣ Фёдор Иванович Буслаев (1818-1897) мебошад. Ба андешаи Буслаев маълумотро дар бораи забон грамматика ва дар бораи тафаккур мантиқ медиҳад. Мантиқ мақсад ва грамматика восита мебошад. Ё ҳамаи қонунҳои забонро тобеи қонунҳои мантиқ карда, ҷумларо фикри бо калимаҳо ифодаёфта медонад. Буслаев мубтадо ва хабарро чунин муайян мекунад: «Предмете, ки мо муҳокима мекунем, мубтадо ном дорад (subjektum, subjekt). Он чи ки мо дар атрофи он (мубтадо) фикр ва муҳокима мекунем, хабар (praedikatum, praedikat) номида мешавад» (51, 275). Ё таркиби ҷумла, яъне сараъзо ва аъзои пайравро аз нигоҳи мантиқӣ ва грамматикӣ чудо мекунад. Аз нигоҳи мантиқӣ аъзои пайрав ва сараъзоҳо аз ҳам чудо намешаванд ва якҷоя мубтадои мантиқӣ ва хабари мантиқӣ хонда мешаванд (51, 276). Аз нигоҳи таҳлили грамматикӣ аъзои пайрав ва сараъзоҳо аз ҳам ҷудоянд.

Ба андешаи Ф.И.Буслаев, 1) таркиб ва ҳелҳои мухталифи ҷумла ва 2) калимаҳои ҷудогона, ки ба таркиби гуфтор дохил мешаванд ва ҷузъҳои онҳо махсуб меёбанд, бояд баррасӣ ва таҳлил карда шаванд (51, 269). Буслаев танҳо ду навъи алоқаро дар ҷумла ҷудо карда, мегӯяд, ки калимаҳои ҷудогона он вақт ҷумларо ташкил медиҳанд, ки ба воситаи 1) алоқаи мувофиқат ва 2) вобастагӣ бо ҳам оянд (51, 271). Буслаев аъзоҳои ҷумларо ба сарҷумла ва аъзои пайрав гурӯҳбандӣ мекунад: «Мубтадо ва хабар сараъзои ҷумла ном бурда мешаванд ва дигар калимаҳо, ки онҳоро ташреҳ ва пурра мекунанд, аъзои пайрав ном доранд» (51, 273). Аъзои пайрави ҷумларо ё 1) аз лиҳози қорбурди нахвӣ ва 2) аз лиҳози маънӣ баррасӣ мекунад. Аз лиҳози қорбурди нахвӣ робитаи аъзои пайрав бо сарҷумла ба воситаи алоқаи мувофиқат ва вобастагӣ сурат мегирад. Калимаҳое, ки ба воситаи алоқаи мувофиқат меоянд, муайянкунанда ва ба

воситаи алокаи вобастагӣ меоянд, пуркунанда мебошанд (51, 273).

Буслаев аъзои пайрави ҷумларо аз рӯи маъно таҳлил намуда, мебинад, ки «муайянкунандаҳо ба дигар калимаҳо на танҳо ба воситаи алокаи мувофиқат, балки ба воситаи алокаи тобеъ ба ҳам робита пайдо мекунанд» (51, 274).

Буслаев сабабҳои тағйир ёфтани таркиби ҷумларо мушаххас кардааст: «а) аз ихтисори ҷумлаи комил ба як аъзои ҷудогона; б) аз афтидани аъзоҳои ҷумла; в) аз муттаҳидшавии якчанд ҷумла ба як ҷумла» (51, 281).

Ба қалами забоншиноси маъруфи рус А.А.Потебня асарҳои «Забон ва тафаккур» («Мысль и язык», 1862), «Қайдҳо дар бораи грамматикаи забони русӣ» («Из записок по русской грамматике», 1874) тааллуқ доранд (98). Потебня ба масъалаи нутқ ва нақши он дар забон тавачҷуҳ намуда, мегӯяд: «Ҳаёти воқеӣ дар гуфтор амал мекунад. Калима ба як ҳодисаи фикр мувофиқат мекунад, на ба якчанд фикр, яъне ҳар вақте калима талаффуз шавад, танҳо як маъноро ифода мекунад. Дар воқеъ, танҳо гуфтор вучуд дорад» (98, 68). Потебня дар нисбат ба муҳаққиқони гузашта тафовути байни грамматика ва мантикро дарк ва муайян карда буд. Дар китоби «Қайдҳо дар бораи грамматикаи забони русӣ» ғасле бо номи «Грамматика и логика» дорад, ки дар он чунин омадааст: «Ҷумлаи грамматикӣ бо муҳокимаҳои мантиқӣ як ва баробар нест. Номи сараъзо дар грамматика ва мантиқ як хел аст, аммо маънои онҳо дар грамматика ва мантиқ гуногунанд. Аз ҷониби дигар, ҷумлаи сода метавонад ба зиёда аз як муҳокимаи мантиқӣ мувофиқ ояд. Категорияҳои грамматикӣ нисбат ба мантиқӣ зиёдтаранд» (98, 168).

А.А.Потебня нишони асосии ҷумларо дар мавҷудияти ҳиссаҳои нутқ медонад: «Нишонаи асосии ҷумла дар забонҳои мо он аст, ки ба ҷумла ҳиссаҳои нутқ дохил меша-

ванд, агар онҳо набошанд, ҷумла низ вучуд дошта наметавонад» (98, 71). Вай дар ҷумла ҷудо кардани худи материя ё мазмунӣ онро ва воситаи алоқаи онҳоро муҳим медонист. Потебня воситаи алоқаи мувофиқат ва воситаи алоқаи тобеъ, сараъзо ва аъзои пайравро дар ҷумлаҳо муайян кардааст.

Дар таълимоти забоншиносии минбаъда принципҳои омӯзиши грамматика аз нигоҳи мантиқ заиф гашт ва инро дар мисоли афкори А.А.Потебня метавон дид. Потебня ворид сохтани мафҳуми мантиқиро қатъиян рад месозад. Пас аз пажӯҳишҳои А.А.Потебня аён шуд, ки бо вучуди собит будани сохтори грамматикӣ забон ҷумла тағйир ва инкишоф меёбад.

Забоншинос Д.Н.Овсянко-Куликовский объекти асосии омӯзиши синтаксис ҷумларо медонад ва мегӯяд: «...Дар синтаксис дар мадди аввал таълимот дар бораи ҷумла ва ҳиссаҳои нутқ меистад, ки ба вазифаи аъзои ҷумла меоянд» (90, 5). Бинобар ақидаи Овсянко-Куликовский, ҷумла баёни муҳокимаи психологӣ мебошад ва онро чунин таъриф мекунад: «Ҷумла калима ё калимаҳои бонизом мувофиқатшудааст, ки бо ҳаракати махсуси андеша – «хабарият» (предиктивное) вобаста аст» (90, 5). Барои ташкили ҷумла ӯ чунин шартҳоро меорад: 1) мавҷудияти калимаҳо; 2) мавҷудияти амали предикативии фикр; 3) ташкили тартиби калимаҳо аз рӯи алоқаи мувофиқат ва тобеъ.

Пайрави Потебня Д.Н.Кудрявский муқобили чараёни мантиқӣ баромад мекунад ва ягонагиро миёни онҳо инкор мекунад. Кудрявский ақидаи на ҳамеша мувофиқат кардани субъект ва предикатро ба мубтадо ва хабар ҷонибдорӣ мекунад. Ҳиссаҳои нутқро Кудрявский ба асосӣ ва иловагӣ ҷудо кардааст. Ӯ андешаи Потебняро дар бораи бе феъл ё бе хабар вучуд надоштани ҷумларо рад карда, барои исботи фикраш ҷумлаҳои номиро намуна меорад (112).

И.А.Бодуэн де Куртенэ (1845-1929) дар давроне ба арсаи илм қадам монд, ки (солҳои 60-70-и асри XIX) дар риштаи филологияи кӯҳани илмҳои гуманитарӣ тафриқаи вазнин мегузашт.

Бодуэн де Куртенэ яке аз ташаббускорони ҷараёни структуралистӣ дар забоншиносӣ буд. Ғояҳои ӯ минбаъд дар ҷараён ва назарияҳои гуногуни структурализми муосир роҳ ёфта, боиси инкишоф ва баъзан таҳриф шудаанд.

Бодуэн де Куртенэ омӯзиши системаи забонро бо омӯзиши «сохтори фонетикии калима ва ҷумла», «сохтори морфологии калима ва ҷумла» вобаста медонад. Ӯ морфологияро «ҷон»-и системаи забон мегуфт (55, 117). Калима ҳамчун элементи ҷумла аз соҳаи сохтори морфологии вожаҳо ба соҳаи морфологии сохтори ҷумла мегузарад.

Ҷараёни дигар дар грамматика ҷумларо чун «калима ё гурӯҳи калимаҳои ба ҳам мувофиқаткарда, ки фикр ва интонатсияи тамомшударо мефаҳмонанд» мешиносад (96, 24). Муҳаққиқони ин ҷараён аъзои ҷумларо аз рӯйи хусусиятҳои морфологӣ мушаххас мекарданд ва категорияҳои синтаксисӣ ҳамчун аъзоҳои ҷумла шинохта мешуданд.

Як зумра муҳаққиқон, аз ҷумла В.В.Виноградов зидди «морфологизм» дар синтаксис баромада, мегӯяд, ки байни аъзои ҷумла алоқа мавҷуд буда ва ҳатто дар натиҷаи ин алоқа онҳо ба ҳам таъсир мерасонанд (112). Ба андешаи забоншиносони рус ҷумла категорияи грамматикӣ буда, он аз нигоҳи сохтори грамматикӣ, ки муносибати гӯяндаро ба мазмуни гуфтор нишон медиҳад, мушаххас мешавад. Дар китоби «Забони муосири русӣ. Наҳв» («Современный русский язык. Синтаксис») ҷумла чунин таъриф шудааст: «Ҷумла ин тартиби комили грамматикӣ, баёни фикри бо интонатсия анҷомёфтаи эҳсос ва иродаи одамон бо мақсади муошират мебошад» (112, 9).

Забоншиноси маъруфи охири асри XIX ва аввали асри XX А.А.Шахматов (1864-1920) хизмати намоёне дар илми грамматика кардааст. Асари нотамоми ӯ «Наҳви забони русӣ» («Синтаксис русского языка»), ки пас аз маргаш соли 1941 интишор ёфтааст, таълимот дар бораи ҷумла, сохтор ва навъҳои он мебошад. Шахматов ҷумларо чунин мешиносад: «Ҷумла воҳиди нутқ аст, ки барои гуянда ва шунаванда аз лиҳози грамматикӣ комил буда, барои баёни воҳиди тафаккур хизмат мерасонад» (129). Вай мегӯяд, ки байни коммуникатсия ва ҷумла алоқаи мустақим вучуд дорад ва ҷумла зухури коммуникатсия ба воситаи забон мебошад. Шахматов шарҳи муфасссали шаклҳои хабарро дар ҷумлаҳои яктаркиба ва дутаркибаи забони русӣ медиҳад.

«Наҳви забони русӣ»-и Шахматов то ҳол яке аз асарҳои комил ва амики шарҳи навъҳои ҷумлаи сода дар забони русӣ мебошад. Таълимоти Шахматов дар бораи ҷумлаҳои дутаркиба ва яктаркиба оро аз ақидаҳои норавшан ва мухталиф нест (129).

Шахматов бори аввал кӯшиши ёфтани системаро аз рӯйи маводи фаровони конструкцияҳои синтаксисии гуногуни дар асоси таҳлили грамматикӣ ва навъҳои гуногуни ҷумла бадастомадаро кардааст. Қисми зиёди андешаҳои ӯ дар соҳаи синтаксисии муносири рус ҳанӯз ҳам қимати худро гум накардаанд.

М.Н.Петерсон аз шарҳи мантиқӣ ва психологӣ категорияҳои забон пурра даст кашида, системаи синтаксисии худро дар асоси омӯзиши эмпирикий¹ зухуроти синтаксисии забони русӣ ба роҳ монда буд. Ба андешаи Петерсон, ҷумла дорои ду хусусият аст: 1) маънии тамомшуда ва 2) интонатсия чун нишонаи маънии тамомшуда. Ӯ интонатсияро воситаи асосии ташкили ҷумла мешуморид ва ба он таваҷҷуҳи зиёд мекард (96).

¹ Эмпирикий - вожаи юнонӣ – дорандаи таҷриба, ботачриба.

Пажӯҳишҳои забоншиносии мактаби Прага (солҳои 30 а. XX) ба инкишофи афкори забоншиносии ҷаҳон таъсири бузург расонд. Онҳо ҷумларо аз гуфтор фарқ карда мегуфтанд: «Фарқ кардани ҷаҳмиши ду истилоҳи ҷумларо мо манфиатовар медонем: 1) ҷумла чун зухуроти содатарини забон, ки бо ҳолати муайян вобаста аст ва 2) ҷумла ҳамчун шакли маъмулии грамматикӣ ин зухурот. Барои фарқ кардани истилоҳ ба мавриди аввал мо истилоҳи «гуфтор»-ро мувофиқи анъанаи қабулшуда ва истилоҳи махсуси «ҷумла»-ро барои шакли синтаксисии типӣ хоси забон истифода мебарем» (53, 165). Ба ғайр аз ин, онҳо ҷумларо чунин таъриф мекунанд: «Ҷумла гуфтори содатарини нутқ аст, ки ба воситаи он ғӯянда (ё нависанда) ба воқеияти моддӣ ё маънавӣ мутаассир шуда, ба шарофати он имкониятҳои грамматикӣ забон амалӣ шуда ва аз мавқеи субъективӣ (яъне аз нуқтаи назари ғӯянда ё нависанда) ба итмом-расида ҳисобида мешавад» (53, 166).

Шаклгароён (структуралистон) ҷаҳмиши забонро чун шакл (структура) ба миён гузоштанд, диққати забоншиносони шӯравиро ба он ҷалб карданд ва ин масъала аз ҷониби онҳо мусбат арзёбӣ гардид (44).

Аз забоншиносони асри XX Л.В.Щерба гарчанде асари ҷудогонае дар синтаксис надошта бошад ҳам, фикрҳои ҷолиберо дар ин ришта дар осораи баён намудааст. Аз ҷумла, ӯ гуфтааст, ки «гуфтореро ҷумла номидан мумкин аст, ки субъект ва предикат дошта бошад, яъне муҳокимаи мантиқӣ аст» (112, 500).

Андешаҳои ҷолиб доир ба ҷумла дар китоби В.А.Богородитский «Курси умумии грамматикаи русӣ» («Общий курс русской грамматики») зикр шудаанд (49). Ӯ ҷумларо чунин таъриф кардааст: «Ҳар як мувофиқати калимаҳоро (ва баъзан як калима), ки барои баёни фикри то ҳизмат мерасонанд ва аз лиҳози грамматикӣ ба низом да-

роварда шудаанд, ҷумла меноманд (112, 501). Богородитский ҷумларо аз дигар мавқеъ муайян мекунад. Ў мазмуни ҷумларо аз назари воқеияти объективӣ кушода, вижагии онро чунин нишон медиҳад: «1) ифодакунанда ё хабардиҳандаи ягон амалу ҳодиса аст; 2) мавҷудияти ягон далел ва зухуротро муқаррар мекунад» (112, 501).

В.А.Богородитский мафҳуми ҷумларо аз лиҳози психологӣ, синтаксисӣ ва мантиқӣ шарҳ дода, нақши ҳиссаҳои нутқро дар ташкили ҷумла қайд кардааст. Ў ҷумларо аз рӯйи мақсад мисли А.М. Пешковский ба гунаҳои зерин тасниф карда, тафовути оҳангро вобаста ба маънои онҳо нишон додааст: 1) ҳикогӣ, 2) хитобӣ, 3) таманной ва амрӣ.

Забоншиноси маъруфи рус В.В.Виноградов дар китоби «Грамматикаи забони русӣ» («Грамматика русского языка») ба синтаксис чун илм ва чун системаи забон назар мекунад. Ба андешаи Виноградов калима ҳам ҷузъи ибора ва ҳам аъзои ҷумла мебошад (55).

Китоби «Аъзои ҷумла ва ҳиссаҳои нутқ» («Члены предложения и части речи») -и И.И.Мешанинов ба масъалаҳои умумии синтаксис дахл дорад. Мешанинов синтаксисро чун таълимот дар бораи ҷумла медонист, аз ин рӯ вай ба сараъзо ва аъзои пайрави ҷумла диққат меод (80).

Ҳамин тавр, грамматика сохтори ҷумла, шаклҳои маъмулии ҷумлаи хоси ин ё он забони миллиро дар инкишофи таърихии он меомӯзад. «Ҷумла» дар грамматикаи муосири русӣ чунин таъриф ёфтааст: «Ҷумла воҳиди нутқ аст, ки аз рӯйи қавонини грамматикаи забони мазкур ба низом дароварда шуда, воситаи асосии ташаккул, баён ва хабар додани фикр аст. Дар ҷумла на танҳо дар бораи воқеият хабар дода мешавад, балки муносибати ғӯянда ба он баён мешавад» (104, 65).

Дар асри XX пажӯҳишҳои зиёде дар синтаксиси забон ба анҷом расонида шуданд, аммо ба андешаи донишман-

дони рус ханӯз ҳам бархе аз паҳлӯҳои таҳқиқи ҷумла нораваши мондаанд, ба монанди «дар бораи типологияи ҷумлаҳо аз рӯйи мақсади баён, дар бораи сохти ҷумлаҳои яктаркиба, дар бораи шакли воситаҳои ҷудо намудани аъзоҳои пайрав» (113, 507).

Аъзои ҷумла аз рӯйи вижагиҳои маъноӣ ва шаклӣ таъриф мешаванд, зеро таълимоти суннатӣ дар бораи аъзои ҷумла дар асоси ғояи сохтмони ҷумла ташкил шудааст, ки ҳамзамон шакл ва маънои онро муайян мекунад (114, 609).

Омӯзиши анвои ҷумла дар илми муосир забони русӣ ба он оварда расонд, ки ҷудо кардани ҷумлаҳои яктаркиба аз дутаркиба ба синтаксиси забони русӣ ворид шуд. Забоншиносони асри XX интонатсияро рукни муҳими сохтмони ҷумла медонистанд. Интонатсия воситаи грамматикӣ ташкили ҷумла аст ва яке аз вижагиҳои доимии хоси ҷумла мебошад (110; 111; 112; 114).

Забоншиносон омилҳои пайдоиши ҷумларо муайян кардаанд, ки инҳоянд: таркиби вожагонӣ, тартиби грамматикӣ ва он ки забон бо тафаккур бевосита алоқаманд аст. Дар китоби «Забони муосир русӣ» («Современный русский язык») таърифи ҷумла чунин омадааст: «Ҷумла ягонагии синтаксисӣ аст, ки маъно ва интонатсияи анҷомёфта дорад» (110, 14).

Илми забоншиносии муосир тамоми нишонаҳои ҷумларо муайян кардааст, ки аз ҷумлаи онҳо нишонаи категорияи предикативият, категорияи модалитет, шахс ва замон мебошад.

Дар ҳамаи ҷумлаҳо категорияи предикативият комилан ва ё қисман баён мешавад. Забоншинос А.Г.Руднев се омил мавҷудияти ҷумларо нишон додааст:

«1. Вижагии якум ва асосӣ ин аст, ки ҷумла аз рӯйи маъно, ифодаи вожаҳо ва интонатсия нисбатан фикри тамомшударо ифода мекунад.

2. Мавҷудияти аъзои асосӣ, чун ташкилкунандаи марказии сохтмони ҷумла.

3. Мавҷудияти алокаи (грамматикӣ ва маъноӣ) мутақобила байни тамоми вожаҳои ҷумла» (104, 14).

Хулоса, ҷумлаи сода чун категорияи грамматикӣ дорои вижагиҳои махсус аст, ки бо хусусиятҳои грамматикӣ, имкониятҳо ва шароити корбурд аз дигар ташкилаҳои наҳвӣ фарқ мекунад.

Боби II

НАЗАРЕ БА СОХТОРИ ҶУМЛА ДАР ЗАБОНИ ФОРСИИ БОСТОН ВА ТАҲАВВУЛИ НИЗОМИ НАҲВӢ ДАР ЗАБОНИ ФОРСИИ МИЁНА

2.1. Ташаккули ҷумлаи сода дар форсии бостон

2.1.1. Манбаъҳои таҳқиқи забонҳои авестӣ ва форсии бостон

Забон сурати ягона ва собит надорад, зеро забон зухуроти ҷамъиятӣ буда, дар баробари ҷомеа пайваста дар тағйирот ва таҳаввул мебошад. Тағйироте, ки дар забон рӯй медиҳанд, тасодуфӣ нестанд. Таҳаввул ва дигаргунии забон ба ду омил вобаста аст: омили берунӣ ва омили дохилӣ. Бино бар қавли муҳаққиқи эронӣ Меҳриӣ Боқирӣ, тамоюли «камқӯшӣ» боиси содатар шудани шакли иборот ва сохтмони дастурии забон мегардад (145, 21).

Бо назардошти вижагиҳои забонӣ қадимтарин осори бозмондаи забони тоҷикиро ба се давра – давраи бостон, миёна ва нав тақсим кардаанд. Аз ин рӯ, забони форсии дарӣ натиҷаи табиӣ ва сурати таҳаввулғфтаи забони форсии миёна ва форсии миёна сурати таҳаввулғфтаи забони форсии бостон мебошад.

Забон чун як амри табиӣ мушаххас дар ҷомеаи башарӣ таҳаввулу такомул меёбад ва ин амр ғалат шумурда намешавад, зеро вай рӯйдоди ногузири замонӣ аст.

Забони тоҷикӣ (форсӣ) дар тӯли таърихи худ чанд навбат таҳаввулоти куллиро аз сар гузаронидааст ва ин таҳаввулот боис шудааст, ки забони форсии бостон, ки забони таркибӣ (флективӣ) буд, тадриҷан ба забони таҳлилӣ (аналитикӣ) табдил ёбад. Забони таркибӣ вазифаҳои зиёд ва

хоси дастуриро иҷро мекунад, ки онҳо иборатанд аз мавҷудияти морфемаҳо (асоси маъноӣ), мавҷудияти фузия,¹ тағйирот дар реша бидуни меъёрҳои овозӣ, сарфи дастурии вожаҳо мутобиқи ҳолатҳо бо назардошти фонемаҳои махтуми вожаҳо, ҷинсият ва шумора. Агар қадимтарин сурати мактубии забони тоҷикиро бо забони даврони навин муқоиса кунем, мебинем, ки сурати талаффузи вожаҳо тағйир ёфта, ба ҷойи бархе аз вожаҳо калимаҳои дигар роиҷ шудаанд ва бархеи дигарашон тағйири маъно кардаанд. Аз ҷиҳати сохти калима низ дар забон тағйироте рух додааст. Масалан, исм дар ҳашт ҳолати мухталиф сарф мешавад, шумора аз танҳо, дугона (мусанно), ҷамъ ва се ҷинс – мардона, занона ва миёна (хунсо) иборат будааст. Дар забони давраи нав анҷомаҳои падежӣ, ҷинсият ва шумораи ҷамъи дугона аз байн рафтанд. Дар баробари тағйироти овозӣ ва сарфӣ қоидаҳои нахвӣ ва равобити ҳамнишинӣ дар дастгоҳи ин забон аз давраи бостон то давраи нав таҳаввул ёфта, дигаргун шудааст. Дигаргуншавии тартиби аҷзои ҷумла аз ҷумлаи ҷунин тағйирот мебошанд (91; 92; 93; 94; 107; 134; 141; 142; 153; 158; 159; 183; 184; 192).

Забони форсии бостон аз оғози нигориш то садаҳои чорум ва савуми пеш аз мелод мавҷуд буд, ки матни сабтшудаи «Авесто» ва навиштаҳои Дориюш дар Бесутун дар солҳои 521-520 пеш аз мелод ба хатти меҳӣ нахустин шохиди матнии ин забон мебошанд.

Забонҳои форсии бостон ва авестой, ки аз як нахустзабони эронии бостон ё ориёӣ паدید омадаанд, забонҳои давраи бостони забони форсӣ махсуб меёбанд. Забонҳои эронӣ дар натиҷаи муҳочирати қавмҳои ҳиндуэронӣ, ҳиндуориёӣҳои собиқ ва тарки сарзаминҳои модариашон пайдо шудаанд. Тибқи назари муҳаққиқон, хостгоҳи ҳин-

1 Фузия (fusio - лот. «ғудохтан») омилӣ морфонологии муҳоҳилаи тарафайни морфемаҳои ба ҳам робитадошта, ки дар натиҷаи он ҷудо намудани реша аз вандҳо мушкул мешавад

дуориёиҳо Эрони шарқӣ – Осиёи Марказӣ, Суғд, Хоразм ва Балх буд (143, 59).

Дар асоси ёдгориҳои қадимӣ, аз ҷумла забони «Авесто» ва форсии бостон, метавон заминаҳои дастурии ин ду забонро то ҳадде равшан кард. Аммо ин ду забон аз ҳам тафовути сохторӣ ва вожагонӣ доранд. Чунонки маълум аст, «форсии бостон дар асноди сиёсӣ ба кор рафтааст, ки дар замони ҳукумати шоҳаншоҳони ҳахоманишӣ ва бо фармони онҳо ба рӯйи санг навишта шудаанд» (143, 70). Ин аснод ба хатти меҳии ҳиҷоӣ навишта шудаанд ва онҳо «вижагиҳои овӣ ва сарфии онро мепӯшонанд ва мушкилсоз аст» (143, 70).

Забони авестой бар мабноси китоби «Авесто» номгузорӣ шудааст. «Авесто» асари муҳимест, ки қадимтарин русуми эронӣро ҳифз ва куҳантарин кеши эронӣ – Ведҳоро дар Ҳинд арза кардааст (153). Ойини зардуштӣ пеш аз ҳазор соли мелоди Масех равак гирифт ва ба сурати дини Куруш, Дориюш ва Хшоёршоҳ, подшоҳони Ҳахоманишӣ даромад, аммо пас аз ғасби Искандари Мақдунӣ нуфузи ин дин коста, китобҳои муқаддаси он аз даст рафт ва саранҷом пас аз ривочи ислом дар Эрон аз равак монд. Вожаи «Авесто» аз истилоҳи Avistāk гирифта шудааст, ки дар рӯзгори Сосонӣ ба кор мерафт, аммо маънии иштиқокии ин вожа маълум нест. Истилоҳи Занд, ба қавли мӯбадони порсӣ, ба маънии «дарк, тавзеҳ» меояд, яъне ин истилоҳ гуна ва тафсири «Авесто» ба паҳлавӣ мебошад. Забони «Авесто» забони яке аз манотиқи Эрони шарқӣ будааст. Аз ин забон танҳо асари «Авесто», китоби муқаддаси динии зардуштӣ, ёдгор мондааст.

Алифбои авестой бар мабноси хатти паҳлавӣ шакл гирифтааст. Танзими алифбои авестой аз давраи ҳукмронии Шопури дувум (309-379м.) тавассути мӯбадони зардуштӣ дар Порс сурат гирифтааст, аммо «барои забони мутуни авестой наметавон таърихи дақиқеро мушаххас кард ва

таъйини ҷойгоҳи ҷуғрофиёи он низ ғайриимкон аст» (184, 75).

Дар навиштаҳои дини зардуштӣ омадааст, ки дар гузашта «Авесто»-ро бо хатти заррин ба рӯи даҳ ҳазор пӯсти гов навишта, дар «дижнапишт» (китобхона) ниҳода буданд (184). Дар бораи гирд овардани матнҳои «Авесто» муҳаққиқ Сузон Гавирӣ чунин нигоштааст: «Дар давраи Балоши аввали Ашконӣ «Авесто»-ро аз рӯи матнҳои пароканда ва ривоятҳои сина ба сина гирд оварданд» (184, 52).

Навиштаҳои авестой аз назари вижагиҳои забоншиносӣ ба ду гӯиш тақсим мешаванд: гӯиши куҳан (Гоҳон) ва гӯиши мутааххир. Дар атрофи замони китобати маҷмӯаи муташаққил аз «Гоҳон» ё «Авесто»-и куҳан ва «Авесто»-и мутааххир фикрҳои мухталиф мавҷуд аст. Бархе аз муҳаққиқон тафовути онҳоро дар замон ва бархе дигар ду гӯиши мутааллиқ ба як забон доништаанд. Таърихи сурудани Гоҳон бо замони зиндагии Зардушт як аст, тақрибан 1500 то 800 сол то мелодро метавон барои он эҳтимол дод (184, 13).

Матнҳои «Авесто»-и мутааххир мутааллиқ ба давраҳои воқеъ дар байни оғози асри шашуми пеш аз мелод то поёни асри панҷуми пеш аз мелод ва таърихи «Гоҳон»-ро дар ҳудуди чаҳор аср пеш аз он, яъне ҳазор сол пеш аз мелод доништаанд (144, 76).

«Гӯиши»-и куҳан (Гоҳон) иборат аз сурудҳо буда, куҳантарин асари адабии эронӣ аст. Тахмин меравад, ки ин асари манзум суҳанони ҳуди Зардушт будааст. «Гоҳон» аз ҳафтадаҳ суруд, «Яснҳои ҳафт ҳот» ва се дуои машҳури зардуштӣ иборат аст. «Гоҳон» дар миёни «Яснҳо» ҷой доранд. «Забони «Гоҳон» бо забони дигар бахшҳои «Авесто» ва ҳатто дигар пораҳои «Ясна» дар оҳанги суҳан ва дар ҷумлабандӣ яксон нест ва ба се куҳантар аз онҳост» (184, 42).

Гӯиши мутааххири осори пайравони зардуштӣ дар

байни садаи шашуми пеш аз мелод то садаи савуми мелодӣ навишта шудааст (184).

«Авесто» боқимондае аз адабиёти бузург мебошад ва он чи гирд оварда шудааст, ҳатто аз як дастхате, ки мутуни он комил бошад, нест. Он чи боқӣ мондааст, маъмулан чунин тақсим мешавад:

«Яснҳо» («ситоиш», «ниёиш») шомили «Гоҳон» муҳимтарин бахшҳои «Авесто» буда, дорои 72 «ҳо» аст.

«Яштҳо» («ситоиш ва ниёиши яздонӣ») бисту як «карда» (бахш, фасл) ва ҳар «карда» чандин банд дорад. «Яштҳо» монанди «Гоҳон» манзуманд, вале вазни онҳо мутафовит аст. «Яштҳо» аз назари қидмат яксон нестанд (184, 60).

«Виспарад» сурудҳои кӯтоҳе дар ситоиши «ҳамаи бузургон», «ҳамаи радон», покон, порсиён буда, ҳамаи офариниши неки аҳуроиро дар бар мегирад. Фаслҳои «Виспарад»-ро монанди фаслҳои «Яштҳо» «карда» мехонанд.

«Вандидод» ё «Видевдот» номи бахше аз китоби «Авесто» ба маънии «дод ё қонуни девситез» аст.

«Хуртак Апастак» (Авестои хурд) китобе аст иборат аз ниёишҳои рӯзонаи зардуштиён.

Инҳо бахшҳои асосии «Авесто» мебошанд ва аз лиҳози забонӣ умумият дошта, бо ин сабаб забони онҳоро авестой гуфтаанд.

Барнабе Бриссон (Barnabe Brisson) аввалин касе аст, ки шахсияти Зардушт ва матни «Авесто»-ро таҳрир карда, соли 1590 дар Париж натиҷаашро дар як китоб мунташир мекунад. Томас Хайд (Thomas Hyde) шарқшиноси англис дар соли 1700 китобе ба забони латинӣ дар ин бора чоп кард. Нахустин касе, ки матни «Авесто»-ро ба яке аз забонҳои Аврупо баргардон кардааст, олими фаронсавӣ Анкетил Дюперрон (Anquetill du Perron, 1731-1805) мебошад, ки дар соли 1771 дар ду ҷилд бо номи «Занд Авесто» дар Париж онро интишор дод.

Дар соли 1826 забоншиноси даниягӣ Расмус Раск хешовандии забони «Авесто»-ро бо санскрит мушаххас кард. Франсис Бопп дар соли 1833 китоби «Дастури татбиқӣ»-и худро мунташир кард ва дар заминаи он дигар забонҳои ҳиндуаврупоӣ бо забони авестой аз ҷониби муҳаққиқон муқоиса шуданд.

Ховаршиносони аврупоии асрҳои XIX-XX, ки дар роҳи пажӯҳиши «Авесто», дар навбати худ, корҳои пурарзиш анҷом додаанд, инҳо мебошанд: Е.Бурнуф (E.Burnouf), Ҷ.Дармстетер (J.Darmesteter), А.Ме́йе (A.Meillet), К.Бортоломе (Ch. Bartholmae), Д.Ҳалес (D.Harles), Менант (Menant), Вест (West), Ҳауг (Haeg), Чексон (A.Jackson), Хенинг (H.Hening), Анклесария (Anklesaria), Тавадия (Tavadia), С.Н.Соколов ва дигарон (91; 142; 175; 178; 200; 221; 223; 226; 230). Олимони Эрон дертар дар асри XX ба пажӯҳиши «Авесто» пардохтаанд ва хидматҳои Иброҳими Пурдовуд (1264-1347х.ш.) муаллифи китоби «Адабиёти Маздоясно», Рошид Муҳассили Муҳаммадқай – муаллифи китоби «Даромаде бар дастури забони авестой», Ҳошими Разӣ – муаллифи китоби «Дастури забони авестой», Сузон Гавирӣ – муаллифи китоби «Забон ва ҳатти авестой» шоистаи ёдоварӣ ва эътибор мебошанд (154; 167; 168; 184). Дар Тоҷикистон соли 2001 матни Авесто бо кӯшиши Муаззами Диловар ба ҳатти кирилӣ дар асоси матни тарҷумаи Чалили Дӯстхоҳ рӯйи чоп омад.

Форсии бостон гунае аз забони ба ҳатти меҳӣ дар сангнавиштаҳои шоҳони Ҳахоманишӣ (садаҳои 6-4 п.м.) аст, ки аз забонҳои ҷануби ғарбии Эрон махсуб меёбад. Дар сарзамини ҳукумати Ҳахоманишиҳо забони идорӣ ва давлатӣ забони оромӣ будааст. Ин забонро, ки осоре аз он дар катибаҳо бар ҷой мондаанд, «забони подшоҳ» ва ҳатти меҳиро «ҳатти салтанатӣ» мегӯянд, зеро ин забон корбурди рӯзмарра надоштааст.

Осори бозмонда аз замони шоҳони Ҳахоманишӣ ғоли-

бан якзабона (забони форсии бостон), баъзан дузабона (забони форсии бостон ва эломӣ ё бобулӣ), бештар сезабона (форсии бостон-эломӣ-бобулӣ) ва ба нудрат чаҳорзабона (бо иловаи забони мисрии бостон ба хатти иероглифӣ) мебошанд. Ин осори нигоришёфта марбут ба Порс (тахти Чамшед, нақши Рустам, Посоргод), Элом (Кохи Шуш) ва Мод (Бесутун, кохи Ҳигматона) ҳастанд (142). Муҳимтарин ва муфассалтарин аз манобеи форсии бостон сангнавиштаҳои меҳии замони шоҳони Ҳахоманишӣ аз давраи Дориюши аввал ба баъд аст. Мутаассифона, пайкараи комиле, ки тамоми навиштаи форсии бостонро дар бар бигирад, мавҷуд нест.

Хатти меҳӣ дар аввалҳои қарни XVII диққати чаҳонгардони ғарбиро ҷалб карда буд. Дар соли 1711 бо кӯшиши Чен Шардини (Jean Chardin) фаронсавӣ як катибаи форсии бостон ба таври комил мунташир шуд. Соли 1788 Карстин Нюбури (Carsten Niebhur) даниягӣ рамзкушоӣ ва рӯйнавиштаҳои дақиқи катибаҳои сезабонаи тахти Чамшедро ба анҷом расонида, он кори анҷомдодаашро аз ҷоп баровард. Ӯ нахустин бор се низомии хаттии дар ин матн мавҷуда ва аз ҷап ба рост навиштани онро кашф кард. Батадриҷ эроншиносони Ғарб асрори ин хатро кашф карданд. Аз ҷумла, О.Г.Тихсен (Olav Gerhard Tychsen) аз Олмон соли 1758 нишонаи ҷудокунандаи байни калимаҳо ва се хатти зикршудаи катибаҳоро, ки ба се забони мутафавит дахлдоранд, маълум кард. Фридрих Мюнтери даниягӣ аввалин шуда матни катибаеро марбут ба даврони Ҳахоманишӣ дониста, забони форсии бостонро наздик ба забони авестой гуфтааст. Хидмати эроншиносони аврупоӣ Г.Гротефенд (Grotefend), Расмус Кристиан Раск (Rasmus Christian Rask), Евгений Бурнуф (Eugene Burnoef), Кристиан Лассен (Christian Lassen) низ дар таҳқиқи осори форсии бостон кам нест, лекин саҳми Ҳенри Кресвик Роулинсон (Henry Creswicke Rawlinson) дар рамзкушоии матнҳои форсии бо-

стон беназир аст. Номбурда натиҷаҳои тадқиқоти худро соли 1846 ба анҷом расонда, ҷоп кард.

Тайи ин чанд садсола аз ҷониби эроншиносон тамоми паҳлӯҳои забони форсии бостон таҳқиқ ва омӯхта шудааст (91; 93; 107; 134; 136; 145; 183; 182; 192).

Шоҳоне, ки катибаҳои форсии бостонро аз худ ба ёдгор мондаанд, инҳоянд: Куруши кабир, Дориюши аввал, Хшоёршо, Ардашери аввал (солҳои ҳукмронӣ: 465-425 п.м.), Дориюши дуюм (солҳои ҳукмронӣ: 424-405 п.м.), Ардашери дувум ва Ардашери сеюм. Осори форсии бостон дар лавҳҳои заррин, симин, сангӣ ва гилӣ, дар танаи кӯҳҳо, деворҳои сангӣ, сутунҳо ва пояҳои он, зинаҳо сарпанчараҳои коҳҳо, муҳрҳо ва дигар зарфҳо боқӣ мондаанд.

Муҳимтарин ва муфассалтарин мутуни осори форсии бостон инҳоянд:

1. Катибаи сезабона аз давраи Ҳахоманишиён сангнавишта бар кӯҳи Бесутун аст, ки дар бораи зафари Дориюши аввал бар Гуамотаи муғ хабар медиҳад. Ин катиба ба се забон – форсии бостон, эломӣ ва акадӣ дар панҷ сутуни иборат аз 92, 98, 96 ва 36 – сатрӣ ҳақ шудааст.

2. Катибаи Тачар дар катибаи шашсатрӣ ҳақ шуда, дар яке аз коҳҳои тахти Ҷамшед мавҷуд аст.

3. Катибаи лавҳи симин ва лавҳи заррин дар Оподоно ба забони форсии бостон дар даҳ сатр, катибае ба эломӣ дар ҳафт сатр ва катибае ба акадӣ дар ҳашт сатр ҳақ шудааст.

4. Катиба дар девори ҷанубии тахти Ҷамшед иборат аз 24 сатр ба забони форсии бостон ҳақ шудааст.

5. Ду катиба дар кӯҳи Алванд, ки ба се забон – форсии бостон, эломӣ ва акадӣ ҳақ шудаанд.

Муҳаққиқи эронӣ Боғбедӣ дар бораи забони катибаҳои замони ҳахоманишӣ чунин мегӯяд: «Гунаи забонии ба корфта ...гунаи адабии дарборӣ ва намоишӣ аз форсии бостон буда ва ба равшанӣ метавон таъсири забонҳои оромӣ ва модиро дар он мушоҳида кард» (143, 48). Ба ақидаи ин

муаллиф, «дар бораи маншаи хатти меҳӣ ихтилофи назар вучуд дорад» (143, 49). Муҳаққикон И.М.Дяконов, Р.Гиршман, Р.Т.Ҳаллук фарзияҳои бар мабноси кадом хат пайдо шудани ин хат ва замони зуҳури онро бо назари мухталиф иброн доштаанд. Аммо ин нукта мусаллам аст, ки хатти меҳии форсии бостон махсуси нигориши катибаҳои салтанатӣ будааст, ки дар боби корбурди ом дошта-ни он низ эроншиносон назарҳои гуногун доранд (143).

2.1.2. Асосҳои таркибии забони авестӣ

Забони форсӣ дар давраи бостон таркибӣ (флексивӣ) буда, вожаҳо аз асос ва флексия (тағйир ёфтани охири вожа дар натиҷаи сарф ё тасрифи он) ва баъзан аз асосҳои холис ва флексияи тағйирнаёбанда иборатанд. Асосҳо ба реша ва вандҳо ҷудо карда мешуданд (132). Алоқаи байни калимаҳо дар ҷумла ба воситаи сарфи вожаҳо аз рӯи ҳолат, ҷинс, шумора сурат мегирифт, яъне «таркиби суварии вожаҳо нақши дастурии онҳоро мушаххас менамуд» (145, 68).

Хатти авестӣ истилоҳан диндабира ё диндабирӣ (хатти китоби динӣ) хонда мешавад. Хатти алифбой бо панҷоҳу як нишона аст ва аз рост ба чап навишта мешавад.

Ҳарфҳои ин хат ба якдигар пайваست намешаванд ва вожаҳо аз ҳам бо нукта ҷудо карда мешаванд. Дар он тамоми нозуқиҳои овозии ин забон ба назар гирифта шудаанд. Аз ин рӯ, то ба имрӯз хатти мазкур яке аз комилтарин хатҳои ҷаҳон ба шумор меравад. Ин хат танҳо барои китобати матнҳои «Авесто» корбаст мешудааст ва баъдҳо матнҳои «Позанд» низ бо ин хат навишта шудаанд.

Забони авестӣ ҳамгуниҳое ҳам бо забонҳои эронии шарқӣ ва ҳам бо забонҳои эронии ғарбӣ дорад, «аммо ишороти ҷуғрофӣ дар «Авесто» маҳдуд ба манотиқи шарқии фалоти Эрон аст» (143, 79).

Дар забони авестой, ки флексияи бой дорад, алокаи байни калимаҳо аз рӯи хусусиятҳои морфологӣ муқаррар мегардад. Аз ин рӯ, зикри бархе аз вижагиҳои овозӣ ва морфологии ин забонро, ки сохтмони ҷумларо ташкил медиҳанд, зарур донистем.

Эроншиносон дар забони авестой 7 садонок (4-кӯтоҳ, 3-дароз), 6 дифтонг, 34 ҳамсадоро муайян кардаанд (115; 153; 184). Вожаҳои авестоиро аз рӯи вижагиҳои сарфиашон ба исм, сифат, ҷонишин (ҷонишинҳои шахсӣ чинс надоранд), шумора ва феъл тасниф намудаанд. Дар забони авестой исм, сифат, исми мафъул ва сифати мафъул ва дигар аҷзои суҳан бо афзудани реша ба суҳан сохта мешаванд. Мисол: *hūxta* ба маънии «гуфтори нек», аз пешванди *hū* ба маънии «нек» ва *uxta* сифати мафъули аз решаи *uk* ба маънии «суҳан гуфтан» аст. Нишонаи *k* пеш аз *t* бадал ба *x* шудааст. *Vanam* «дарахт» дар ҳолати рой, шакли танҳо, чинси занона аз решаи *vanā* – «бун» сохта шудааст.

Mazdāi – «маздо», яъне хирадманд, шакли танҳо, чинси мардона, ҳолати барой аз *mazdah*.

Āite аз *ay* феъли шахси сеюми танҳо ба маънии ҳаракат кардан ва пешванди *ā* ба маънии «омадан ба сӯи» сохта шудааст.

Забони авестой монанди дигар забонҳои ҳиндуаврупоӣ се чинс, се шумора, ва ҳашт ҳолат (падеж) дошт. (115, 44; 134, 23). Нигаред ба ҷадвали зер:

№	Ҳолат (падеж)	Чинс	Шумора
1.	Ниходӣ (nominative / именительный / фо-илӣ)	Мардона	Танҳо ё муфрад (singular)
2.	Рой (accusative / винительный / мафъулӣ)	Занона	Дугона ё мусанно (dual)

3.	Бой (instrumental / инструментальный / мафъули маъа)	миёна (хунсо)	Чамъ (plural)
4.	Барой (dative / дательный / мафъули лах)		
5.	Изофй ё вобастагй (genitive / родительный)		
6.	Азй (ablative / отложительный / мафъули анху)		
7.	Дарй (locative / местный / мафъули фикҳи),		
8.	Нидой (vocative / звательный/)		

Исм ва сифат дар забони авестой дорои чинси дастурӣ ҳастанд, яъне исмҳо ва сифатҳо ё чинси мардона, ё занона ва ё миёна мебошанд. Чунончи, вожаҳои *pad* (пой) – чинси мардона, *ar* (об) – чинси занона, *zrd* (дил) – чинси миёна мебошанд. Чинси дастурӣ бо чинсҳои табиӣ на ҳамеша мутобиқат дорад. Чунончи, вожаи *huuar* «хуршед» чинси миёна, дар олмонӣ *die Sonne* – чинси занона ва дар русӣ *солнце* – чинси миёна ва дар юнонӣ *hēlios* – чинси мардона мебошад. Забони тоҷикӣ имрӯз содатар шуда, чинсият ва шумораи дугонаро аз даст додааст. Анҷомаҳои (поёнаҳои) ҳолатҳо вобаста ба ҳарфи хатмшудаи решаи калима тағйир меёбанд. Чунончи, дар мисолҳои зер вобаста ба калимаҳои махтум бо садонокҳо анҷомаҳои ҳолатҳо мутафовитанд:

Калимаи **yasna** – «чашн, ситоиш, ниёиш» чинси мардона ва калимаи **daēnā** «дин, вичдон» чинси занона. Муқоиса шавад:

Ҳолат	Шумораи танҳо	Шумораи дугона	Шумораи чамъ
1. Фоилӣ	yasn-ō/daēn-a	yasn-a/ daēn-e	yasn-a/ daēn-ā
2. Рой	yasn-əm/daēn-əm	yasn-a/ daēn-e	yasn-a/ daēn-ā
3. Бой	yasn-a/daēn-aya	yasn-aēibya/daēn-ābya	yasn-āiš/daēn-ābīš
4. Барой	yasn-āī/daēn-ayāī	yasn-aēibya/daēn-ābya	yasn-aēibyō/daēn-ābyō
5. Азӣ	yasn-āt/daēn-ayāt	yasn-aēibya/daēn-ābya	yasn-aēibyō/daēn-ābyō
6. Изофӣ	yasn-ahe/daēn-ayā	yasn-ayā/daēn-ayā	yasn-anəm/anəm
7. Дарӣ	yasn-a/daēn-aya	yasn-ayō/-----	yasn-aēšu/daēn-āhu
8. Нидой	yasn-a/daēn-e	yasn-a/daēn-e	yasn-a/daēn-ā

Анҷомаҳои ҳолатҳои калимаи gairī «кӯҳ»чинси мардона, ки бо садоноки **i**-и кӯтоҳ ва калимаи ašaonī – «дуруст, рост» чинси занона, ки бо садоноки **ī**-и дароз тамом мешавад, аз ҳам фарқ доранд. Вожаҳои махтум ба садоноки **i** ва **ī** мисли ҷадвали зер сарф мешаванд. Муқоиса шавад:

Ҳолат	Танҳо	Дугона	Чамъ
1. Фоилӣ	gair-iš/ašaon-i	gair-i/ ašaon-i	gar-ayō/ašaon-iš
2. Рой	gair-īm/ašaon-īm	gair-i/ ašaon-i	gair-iš/ašaon-iš

3.Бой	gair-I/ ašaon- ya	gair-ibya/ ašaon-ibya	----- / ašaon- ibiš
4.Барой	gar-æe/ ašaon- yāi	gair-ibya/ ašaon-ibya	gair-ibyō/ ašaon-ibyō
5.Азӣ	gar-ōit/ ašaon- yaṭ	gair-ibya/ ašaon-ibya	gair-ibyō/ ašaon-ibyō
6.Изофӣ	gar-ōiš/ ašaon- yā	-----/-----	gair-inām/ ašaon-inām
7.Дарӣ	gar-a/ ašaon- aya	-----/-----	-----/ ašaon- išu
8.Нидой	gair-e/ ašaon-i	gair-i / ašaon- i	-----/-----

Суратҳои қавӣ ва заиф дар калимаҳо аз рӯи тағйирот дар садонокҳои (кӯтоҳ ва дароз) реша ё аз тариқи ҳазфи он, ҳамчунин ба василаи мавҷуд будан ё набудани ҳамсадоҳои димоғӣ ташхис дода мешаванд. Масалан, ба сарфи қавитарин реша дар забони авестой нигаред: Калимаи **vak**– **сухан** чинси мардона ва занона, калимаи **āp** – об чинси занона:

Ҳолат	Шакли танҳо		Шакли дугона		Шакли чамъ	
1.Фоили	vāhš	āfš	vājžib iiā-ca	āpa/ā pe	vaca/v ācō	apō/ap as-ca
2.Рой	vācim /vācə m	āpəm/ap əm-ca	----- -	-----	vacas- ca/vāc ō	apō/ap as-ca/
3.Бой	vaca	apā-ca	-----	-----	-----	-----
4.Барой	-----	-----	-----	-----	vājži- biiō	Aiwii ō
5. Азӣ	-----	apaṭ/apā aṭ-ca	-----	-----	vājži- biiō	-----

6.Изофй	vacō	āpō / apas- ca/āpō	-----	-----	Vacām	Apām
7.Дарй	aipīia	-----	-----	----- --	-----	-----

Сарфи сифатҳои сода бо анҷомаҳои ҳолатҳо сурат мегирад. Барои ташкили сифати ҷинси занона сифатҳои ҷинси мардона ва миёна, ки бо садоноки **a** тамом мешаванд, дар сарфи ҷинси занона поёнаи **ā** ва **ī** мегиранд, чун **sūra** – сифати ҷинси мардона ба маънии «нерӯманд», **sūrā** – ҷинси занона; **aspa** – «асп» (аспи нарина) **aspā** – «аспа» (аспи модина); **rava** (ҷинси мардона ва миёна), **revī** – «соф» (ҷинси занона). Сифатҳои ҷинси мардона ва миёна, ки бо садоноки **u** ва ҳамсадоҳо анҷом меёбанд, дар ҷинси занона поёнаи **ī** мегиранд. Монанди **ašavan** (ҷинси мардона ва миёна), **ašaoṇī** – «дуруст, рост» (ҷинси занона). Сифатҳои, ки бо **aṇt**, **vaṇt**, **maṇt** хатм мешаванд, бештар маънои соҳибият дошта, як хел анҷома мегиранд, чун **bərəzaṇt** – «бузург», **pourumaṇt** – «зиёд», анбӯх, **amauaṇt** – «тавонманд», **fšuiiaṇt** – «чӯпон». Сифат дар «Авесто» монанди исм сарф мешавад.

Барои сохтани сифатҳои дараҷаи муқоисавӣ ва олий ду роҳ вучуд дорад: 1. Бо пасвандҳои **–tara**, **–təma**; 2. Бо пасвандҳои **–išta**, **–yah** (сифатҳои ҷинси мардона). Барои сифатҳои ҷинси занона пасвандҳои **–təma**, **–tarā**, **–yūhī**, **–išta** корбаст мешаванд. Дар «Авесто» барои сохтани дараҷаҳои муқоисавӣ ва олии сифат чунин пасвандҳо истифода мешаванд:

– пасванд **–tara**, **–īiaḥ** барои сохтани дараҷаи муқоисавии сифатҳои ҷинси мардона ва миёна ва пасванди **–təma**, **–išta** барои сифати олии ҷинси мардона: **aka-tara** «бад», **mazišta** «бузург», **amavant-amavastara** – **amavastəma** «нерӯманд» (153; 184).

– пасвандҳои **–iiahī**, **–tarā** барои сохтани чинсҳои занонаи дараҷаи муқоисавӣ ва пасвандҳои **–ištā**, **–təmā** барои дараҷаи олии сифати чинси занона истифода мешаванд.

Ҷонишинҳо дар забони авестӣ ба ду гурӯҳ тасниф мешаванд: 1) ҷонишинҳое, ки чинсиятро далолат мекунанд, чун ҷонишинҳои ишоратӣ, нисбӣ, саволӣ, номуайяний; 2) ҷонишинҳое, ки чинсиятро ифода намекунанд, чун ҷонишинҳои шахсӣ-соҳибии шахси яқум ва дуҷум (барои ифодаи шахси сеҷум ҷонишинҳои ишоратӣ истифода мешаванд). Ҷонишинҳои гурӯҳи яқум чинс, шумора ва ҳолат доранд. Ҷонишинҳои шахси яқум ва дуҷуми танҳо дар забони авестӣ чинси сарфӣ надоранд, боқимонда ҷонишинҳои ин гурӯҳ дар асоси чинси дастурӣ сарф мешаванд. Сарфи ҷонишини шахси аввали танҳо «ман» чунин сурат мегирад:

Ҳолат	ш.1-уми танҳо	ш.2-юми танҳо	ш.3 танҳо	ш.1-уми ҷамъ	ш.2-юми ҷамъ	ш.3. ҷамъ
1. Фоили	azūm- ман	tū/tūm- ту	hē- šē- y	vaēm- мо	yūžəm- шумо	---- онҳо
2.Роӣ	mā/mā м-маро	θwam/ θwā- туро	Hi m- yро	nō/ahma –мор	Vō – шуморо	hiš- онҳо ро
3.Боӣ	---/бо ман	θwā- бо ту	--- бо y	---/бо мо	---- бо шумо	----- бо онҳо
4.Барой	mauoya /mē- барои ман	tē/taibii ā- ба- рои ту	hē- /šē- ба- рои y	nō/ahma ibyā- барои мо	yūšmoii ō xšmāuuō īia/vō- барои шумо	---- /баро и онҳо

5. Азй	maṭ– аз ман	θwaṭ–аз ту	---- аз ŷ	ahmaṭ– аз мо	yūšmat– аз шумо	----аз онҳо
6.Из офй	mē/man а– мо- ли ман	tē/tava –моли ту	hē, šē- мо ли ŷ	nō/ahmā kəm– моли мо	vō/ yūšmākə m– моли шумо	----- моли онҳо

Барои ҷамъи дугона ҷонишинҳои **hē-/šē-** «он ду» (ҳолати фоилӣ), **hī** – «он дуру» (ҳолати рой) корбурд шудаанд. Ҷонишинҳои саволии **ya** – «кадом», **ka** – «чӣ касе», ҷонишинҳои ишоратии **ta**, **aēšā**, **aēm** – «ин», **ava** – «он», ҷонишини муштаракӣ **vīspa** – «ҳама» дар асоси ҷинси дастурӣ аз рӯқи ҳолатҳо корбурда мешаванд. Барои ифодаи соҳибият ҷонишинҳои **ma** – «моли ман», **θwa** – «моли ту» ва **huua** – «моли ŷ» аз рӯи шахсу шумора ва ҷинс ба кор бурда мешаванд.

Шумораҳои миқдорӣ ва тартибӣ дар забони авестой бо ҳарф навишта мешаванд, чун **aēva** – «як», **dva** – «ду», **θri** – «се», **čaθwar** – «чаҳор», **dasa** – «дах». Ададҳо аз рӯи ҷинсият мувофиқи ҳолатҳо сарфи дастурӣ мешаванд. Решаи ададҳо дар шумораҳои тартибӣ тағйир меёбад ё баъзан барои ифодаи ин шумораҳо вожаҳои дигар истифода мешаванд: **fratəma-paoirya** – «нахустин», **bitya** – «дудигар», **θritya** – «седигар», **tūiaya** – «чаҳорум», **dasəma** – «дахум». Бо тағйироти овозӣ дар решаи шумораҳо ва афзудани пешванди **ā-** ва пасвандҳо калимаҳои ифодакунандаи аъдод маънои нав ба худ касб меkunанд. Чунончи: **hakərət** «як бор», **biš** «ду бор», **θriš** «се бор», **čaθruš** «чаҳор бор», **aθbitim** «дувумин бор», **bižvaṭ** «ду баробар», **vīsaitivā** «бист баробар».

Феълҳои забони авестой аз асоси замони ҳозира (praesens), аорист (aoristōs) ва замони гузашта (perfekt) ташкил мешаванд (94). Аз асоси презенс ду шакли индика-

тив (сиғаи хабарӣ) замони ҳозира ва имперфект (гузаштаи анҷомнаёфта) ташкил мешавад. Асосҳои аорист аз ҷиҳати сохтмон ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд, решагӣ, ки дар он асосро танҳо реша ташкил медиҳад ва сигматикӣ, ки дар он асос аз реша бо иловаи аломати **-š-**и сохта мешавад. Шакли аорист аз асосҳои аористӣ дубора анҷома гирифта бо аугмент меоянд. Асосҳои перфект аз воситаҳои гуногуни редуplikатсия (такроршавӣ) сохта мешаванд (94, 334). Аз ин асосҳо ба воситаи пасвандҳои сиғаи хабарӣ, шартӣ ва хоҳишмандӣ, эҳтимолӣ сохта мешаванд (115). Дар «Авесто» ҳамаи шаклҳои замон, сиға ва тарз (монда ва гузаранда, ғоилӣ ва мағбулӣ) ҷой доштанд.

Асоси замони ҳозираи феъл ду навъ дорад: асосҳои фонемаи **а**-дор ва асосҳои бе фонемаи **а**.

Асосҳои фонемаи **а**-дор ба чунин гурӯҳҳо тасниф мешавад:

1. Бо афзудани фонемаи **а** решаи қавии феъл сохта мешавад.¹ Аз асоси **bar** «бар» – **bara** «бурдан» – **bar-ā-mi** «мебарам» ва **bar-ā-mahi** «мебарем» сохта мешавад, ки дар натиҷаи он ба ҷойи садоноки **kūtoḥ** (**a**) садоноки дарозии **ā** меояд.

2. Бо афзудани фонема решаи заифи феъл сохта мешавад, чун **aēš** – **чустучӯ** кардан.

3. Бо афзудани **iie** ба решаи **θrā** асоси феъли замони ҳозираи **θraīie** – **ҳимоят кардан** сохта мешавад.

4. Бо афзудани **aiia** ба решаи **tap** феъли замони ҳозираи **tap-aiia** – **гарм кардан** сохта мешавад.

Дар забонҳои эронии бостон феълҳо ду навъ бандак доранд: бандакҳои навъи аввал (**primary ending**) ва бандакҳои навъи дуюм (**secondary ending**). Бандакҳои гурӯҳи аввал бо феълҳои замони оянда ва сиғаи шартӣ ҳамроҳ меоянд.

1. Дар забони авестой решаи феъл се шакл дорад: 1) решаи заиф, ки дар таркибаш фонемаи **а** надорад; 2) решаи қавӣ, ки дар таркибаш фонемаи **а** дорад; 3) решаи қавитар, ки фонемаи **ā** дорад.

Навъҳои дуҷуми бандакҳо бо феълҳои замони гузаштаи давомдор ва замони гузаштаи дур ва дар сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ корбаст шудаанд.

Бандакҳои гурӯҳи аввал инҳоянд:

	Шумораи танҳо Гузаранда/монда	Шумораи дугона Гузаранда/монда	Шумораи чамъ Гузаранда/монда
Шахси I	-mi/-e	-vahī/----	-mahi/-maide
Шахси II	-hi(-še)	-----/-----	-θa/θwe
Шахси III	-ti	-tō, θō/āθe	-ṇt̄y/ṇti

Бандакҳои нави дуҷум:

	Шумораи танҳо Гузаранда/монда	Шумораи дугона Гузаранда/монда	Шумораи чамъ Гузаранда/монда
Шахси I	-m/-i(-a)	-va/----	-ma/-maide, -maidī
Шахси II	-s(š)/-ṇha(-ša)	-----/-----	/-ta/ -θwem
Шахси III	-t/-ta	ātəm/-təm	-n/-ṇta

Барои феълҳои амрӣ ва феълҳои наклӣ гунаи дигари бандакҳои нави дуҷум мавҷуданд. Феъли замони ҳозираи сифаи хабарии «бурдан» чунин тасриф мешавад:

	Танҳо	Дугона	Чамъ
Шахси I	bar-ā-mi (мебарам)	-----	bar-ā-mahi (мебарем)
Шахси II	bar-a-hi (ме- барӣ)	-----	bar-a-θa (ме- баред)
Шахси III	bar-a-iti (ме- барад)	bar-a-tō, bar-a- θō (ду нафар мебаранд)	bar-ə-ṭti (ме- баранд)

2. Феълҳои perfekt аз феълҳои гузаранда ва монда, сиғаҳои хабарӣ, амрӣ, шартӣ-хоҳишмандӣ иборатанд. Ин феълҳо ба воситаи ба асос пайваст шудани бандакҳои хос сохта мешаванд. Чунончи: Stā – «истодан», hi-št-a – «истодааст».

3. Феълҳои замони гузашта бо бандакҳои навъи дуюм тасриф мешаванд. Феълҳои замони гузашта бо афзудани фонемаи **s** ба асос сохта мешаванд ва дар «Авесто» ба гунаи **h-(s-)**, **ha-** (**sa-**), **-iš**, **hiš** омадаанд. Ин навъ феълҳоро аорист мегӯянд. Дигар гурӯҳи феълҳои замони гузашта бе фонемаи **s** бо се роҳ сохта мешаванд: а) асоси феъл худ бе пасвандҳо замони гузаштаро далолат мекунад, чун **dā** – **додан**. б) ба воситаи афзудани фонемаи **a**, **vid-** «донистан» **vid-a-ṭ** – шахси сеюми танҳои замони гузашта, феъли гузаранда сохта мешавад; в) бо роҳи музоаф кардани реша ва афзудани садоноки **a** ба реша сохта мешавад: **vac-** **гуфтан**, **va-oc-a** шакли замони гузаштаи он мебошад.

Феълҳои замони ҳозира бо бандакҳои навъи аввал тасриф шуда, дорои сиғаи хабарӣ, тарзҳои фоилӣ ва мафъулӣ мебошанд. Ин феълҳо бо афзудани нишонаи – **hii**, **šii** ба решаи қавии феъл ва пас аз он садоноки тематикии **a** меоянд: **sao-šii-a-nt** – **раҳо хоҳад кард**.

Дар «Авесто» калимаҳои ғайри қобили сарф низ мавҷуд аст. Аз ҷумлаи ин гуна калимаҳо зарф, пешояндҳо, пайвандакҳо, ҳиссача ва нидо мебошанд. Аз ҷумла:

Зарф: **parəntare** – «берун», **ava/avā** – «поин», **parō** – «пеш».

Пайвандакҳо **yada**– «вакте ки», **ča** «ва», **ča...ča** – «хам...хам», **tū** – «аммо», **vā** – «ё», «**arap**».

Чонишинҳои саволӣ: **kadā** – «кай», **kupra** – «кучо»

Ҳиссача: **naēda, noit mā** – «не»

Нидо: **āi** «эй», **ušta**– «дуруд»

Пешояндҳо бо калимаҳое, ки ҳолати ғайрифоилиро ифода мекунанд, меоянд. Пешояндҳо вобаста ба семантикаи исм ва феъл тобишҳои маъноии гуногун доранд ва дар забони авестой барои ифодаи маъноҳои гуногун пешояндҳои мутафовит бо бархе аз анҷомаҳои ҳолатҳо қорбаст мешуданд. Дар забони тоҷикии муосир барои ифодаи маъноҳои дар зер омада танҳо пешояндҳои **ба** ва **бо** истифода мешаванд:

aibī – «ба сӯйи, ба рӯйи», **apa** – «ба дур», **aoi/aui**– «ба рӯйи», **ā** «ба ин тараф», **upa**– «ба сӯйи», **paiti** – «ба», **hapaṛa**– «бо, ҳамроҳ бо», **maṭ** – «бо», **hapa** – «ҳамроҳ бо».

Пасвандҳо низ дар забони авестой вобаста ба ҷинс қор фармуда мешаванд. Пасвандҳо барои номҳои мардона ва миёна: –tr: **saup** –tr – «диҳанда», –un: **arta**–un– «пайрави Арта», –vat/–vant: **ama**–vat– «пурзӯр», –mat/ –mant: **xratu**–mat– «хирадманд»; барои ҷинси миёна – tra: **vas**–tra– «либос»; барои ҷинси занона –ā: **dainā** «дин». Суффикси –ā шакли муаннаси вожаҳои музакқарро месозад: **aspa**– «аспи нар», **asp**–ā – «аспи мода», **suga**– «марди зӯр», **sug**–ā – «зани зӯр». Пасванди –ī ба охири исмҳои мардона омада, ҷинси занона месозад **kan**–ī «духтар», **bun**–ī «замин». Дар эронии бостон сифат ва мавсуф аз лиҳози ҷинси мардона, занона, миёна ва шумораи танҳо, дугона ва чамъ будан ва ҳолатҳои ҳаштгона мутобиқат мекунанд. Калимаҳои сохтае, ки пасвандҳои –**man**, –**an** доранд, ба ҳиссаҳои гуногуни нутқ мансубанд. Чунончи:

xšapaṇ – исм занона – «шаб»;

marətan – «мурданӣ, миранда», чинси мардона;

ašauuan – сифат ба маънии «парҳезкор»;

asan – «санг», чинси мардона;

aršan – «нар, мард», чинси мардона;

θrizafan – сифати аждаҳо ба маънии «седаҳона».

Пешояндҳои забони авестой мисли зарф ба андозае маъноӣ мустақил доранд, чун *avi* – «дар назди, ба назди», *hača* – «аз», *pati/paiti* – «дар», *antar* – «дар», *ava* – «дар», *adari* «дар зерӣ», *hada* – «бо», *apai* – «баъд аз». Баъзан ва-зифаи пешояндҳоро анҷомаҳои падежӣ иҷро мекунанд.

Дар забони авестой ҷойи калимаҳо озод аст ва алоқаи байни калимаҳо ба василаи вижагиҳои сохторӣ мушаххас мешавад (184). Пайвандакҳои пайвасткунандаи *ča*, *uta* «ва» василаи алоқа ҳам барои калимаҳо ва ҳам барои ҷумлаҳо мебошанд. Пайвандакҳои тобеъкунандаи (*ya*, *yas*, *yat*) *yada* – «ҳангоме ки», *yavatā* – «модом ки, зимни он ки», *yaθa* – «ҳамон гуна», *yazi*, *yadi*, *yadā* – «агар» василаи алоқа дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ мебошанд.

2.1.3. Асосҳои таркибии забони форсии бостон

Хатти меҳӣ дар асоси осори катибай шинохта шудааст ва дигар андозае ба ҷуз аз осори ғайрикатибай мавҷуд нест. Алифбои меҳӣ форсии бостон аз чап ба рост навишта шуда, он аз 36 аломат, се садонок *a*, *i*, *u* ва 33 аломати ҳичой (ҳамсадоҳо бо садонокҳои *a*, *i*, *u*) аз он 22 ҳамсадо бо садоноки *a*, 4 ҳамсадо бо садоноки *i*, 7 ҳамсадо бо садоноки *u* ва 5 хузвориш (ҳетерограмма) иборат аст ва аз содатарини хатҳо ба шумор меояд. Зада *ē*, ба қавли Д.Саймиддинов, зарбаро дар забони форсии бостон ва авестой бар асоси забони латинӣ таъйид намуданд, ки мувофиқи он ҷойи задаи калима дар ҳичои дувум аз охир қарор дорад ва агар ҳичои дувум кӯтоҳ бошад, он дар ҳичои сеюм қарор мегирад.

Дар катибаҳои форсии бостон байни вожаҳо ду аломати махсус гузошта мешавад. Забони форсии бостон мисли забони авестой се чинсият, се шумора ва ҳашт ҳолат дорад. Сохтори вожаҳо аз воҳидҳои реша, пешояндҳову пасвандҳо ва анҷомаҳо ташкил шудааст. Асосҳо аз номӣ ва феълӣ иборат буда, аз рӯйи сохтор ба асосҳои решагӣ, асосҳои бо пешванду пасванд сохташуда, асосҳои аз ду ва зиёда реша сохташуда тақсим мешаванд.

Дар форсии бостон мисли забони авестой ҳашт ҳолати сарфӣ мавҷуд аст, аммо дар ин забон ҳолати барой (dative) маҳв шуда, нақши он ба ҳолати изофӣ (genitive) интиқол меёбад. Инчунин, чанд ҳолати сарфӣ аз байн меравад ва аз ин роҳ яксонии шартии зоҳирӣ коҳиш ёфтааст. Сарфи бархе аз номҳо бо анҷомаҳои сарфии боқимонда дар форсии бостон чунин аст:

Дар исмҳои фоили танҳои решаҳои махтум ба *i*, *u* анҷомаи *-š* меояд, ба монанди: *šiyātiš* «шодӣ», *maguš* «муғ», *tanūš* «тан». Ҳолати нидоии муфрад дар калимаҳои *martiyā* – «Эй мард», *marirā* – «Эй ҷавон» дида мешавад. Дар ҳолати роии (accusative) муфрад анҷомаи *-m*, *-am* меояд: *martiyam* – «мардро», *nāham* – «биниро», *asmānam* – «осмонро». Барои ифодаи ҳолати изофии (genitive) муфрад анҷомаи *-as*, дар решаҳои махтум ба *i*, *ī*, *u* анҷомаи *-š* ва анҷомаи *-hyā* барои решаҳои **а**-дор омадааст: *piṭras* – «аз они падар», *skauṇaiš* – «аз они заиф», *martiyahyā* – «аз они мард». Дар ҳолати азии (ablative) муфрад решаи калима анҷомаи *ā* мегирад ва дар баъзе мавридҳо «сурати азии танҳо аз сурати изофии танҳо қобили тамоиз нест» (144, 133): *Pārsā* – «аз Порс», *taumāyā* – «аз хонадон», *Bābirauš* – «аз Бобил». Анҷомаи *ā* дар форсии бостон ҳолати боиро (instrumental) ифода мекунад: *kārā* «бо сипоҳ». Дар ҳолати дариӣ (locative) муфрад анҷомаи *i* бо анҷомаи *ā* метавонад густариш ёбад: *Pārsai* – «дар Порс», *ariyā* – «дар об», *gāṇavā* – «дар ҷое».

Дар забони форсии бостон шумораи дугона (мусанно) ҳифз шудааст: *ubā* – «ҳар ду», *gaušā* – «ду гӯш». Ҷонишинҳо дар забони форсии бостон чинси дастурӣ ва «низ шуморе аз беқоидагиҳои чашмгир миёни ҳолати ғоилӣ ва ғайриғоилӣ доранд» (142, 136).

Ҳолат	Танҳо	Ҷамъ
1. Ғоилӣ	<i>adam</i> «ман» / <i>tuvam</i> «ту»	<i>vayam</i> «мо»
2. Рой	<i>mām</i> «маро» / <i>ʔuvam</i> «туро» / <i>šim</i> «ӯро»	<i>diš</i> «онҳоро»
3. Барой	<i>manā</i> «ба ман» / <i>tai</i> / <i>šai</i>	
4. Азӣ	<i>ma</i> «аз ман»	
5. Изоғӣ	<i>manā</i> / <i>šai</i> «аз онӣ ӯ»	<i>amaxm</i> «аз онӣ мо»

Ҷонишинҳои шахсии *adam* – «ман» ва *tuvam* – «ту» дорои вижагиҳои хоси нахвӣ нестанд, суратҳои вобастагии онҳо дар тамоми корбурдҳо ба кор мераванд ва бо ҷонишинҳои ифодакунандаи соҳибият ҷойгузин нашудаанд. Ҷонишинҳои пайвасти *-dim* ва *-šim* ва шаклҳои гуногуни онҳо аз назари чинс тағйири шакл намедиханд. Тамоми ҷонишинҳои дигар бо ҳам ба унвони ҷонишин ё сифати ишора бидуни сохти дастурӣ ба кор мераванд: *hauv*, *ava-*, *işam*, *aita-*. Ҷонишинҳои ишоратии *ava-* «он» ва *aita-* «ин» маъмулан ба чизе ё касе ишора шуда бармегарданд.

Зарфҳои форсии бостон ба воситаи пешванду пасвандҳо, ҷонишинҳои ишоратӣ ва шаклҳои ҳолатҳо сохта мешаванд: *vasiū* «бисёр», *dargam* «дер», *pūgam* «акнун».

Пайвандакҳои *hūa* «он ки, ки», *hūā*, *tuā* «ки, кадоме ки» дар форсии бостон ҳам ба сурати ҳарфи таърифи муайян ва ҳам ба сурати ҷонишини шахси сеюм ба кор мераванд. Дар форсии бостон ҳуруфи таърифи муайян (article) вучуд надорад ва алоқаи байни ҳиссаҳои якхелаи нутқро пай-

вандакҳои энклитикӣ (беада) – **ĉa**– «ва», –**vā** «ё» ва пайвандакҳои пайвастандандаи **uta** «ва» таъмин мекунанд (91, 232). Пайвандакҳои **uta** қабл аз ҳар як исм такроран меояд ва бо ҷонишинҳои энклитикии шахсу шумораҳои гуногун якҷоя навишта мешавад (107). Дар ҷумлаҳои мураккаб низ ҳамин пайвандакҳои пайвастанданда истифода мешаванд ва пайвандакҳои энклитикӣ ба калимаи аввали ҷумла пайваст мешаванд.

Ба ҳайси пайвандакҳои тобеъ шаклҳои падежии ҷонишинҳои нисбӣ ва зарф истифода мешаванд (91, 232). Ҷонишинҳои **ya** ва **yat** чун ҷонишинҳои сермаъно истифода мешаванд. Пайвандакҳои тобеъкунанда дар форсии бостон мисли забони авестӣ аз ҷонишинҳои нисбӣ бо анҷомаҳои ҳолатҳо аз ин ҷонишинҳо шакл гирифтаанд. Бино бар қавли Д.Саймиддинов «теъдоди бештари пайвандакҳо аз асоси **ya**– (**yā**) бо замимаи пасвандҳо сохта шудаанд: **yātā** «то ин ки, хангоме ки»; **yādā**, **yadiy**– «агар»; **yaniy** – «чойе ки»; **hya**, **tya** – «ки» (107, 73).

Феъли форсии бостон мисли забонҳои эронии бостон се асос дорад: асоси замони ҳозира, асосҳои аорист ва асоси замони гузашта (107). Ҳолати феъл дар форсии бостон сохтҳои маълум, миёна ва маҷхулро дар бар мегирад. Сохти маълум дорои маънии маъмулии ҳолати маълум мебошад. Сохти миёна маъмулан дорои маънии воқеии ҳолати миёна ҳастанд: **Xšaçaṃ hauv agarbāyatā** – «Шоҳиро ӯ барои худ гирифт». Сохтҳои маҷхул ҳамагӣ дар ду гурӯҳ шакл мегиранд, онҳое, ки бо пасванди маҷхулсоз –**ya** сохта мешаванд ва дар маънии маҷхул ҳастанд ва онҳое, ки таркиб шудаанд аз вачҳи васфӣ бидуни феъли «будан»: **tya manā kartam** – «он, чӣ ба василаи ман карда (шуд)».

Сиғаи хабарӣ дар форсии бостон дорои қорбурдҳои маъмулӣ барои ишора ба замони ҳозира ва гузашта дар ҷумлаҳои қомил аст. Дар сиғаи шартӣ (қонъюнктив) ҳар гоҳ воқеъ шудани феъл мусаллам набошад ва ба замони

оянда, тасмимот ва орзуҳо марбут мешавад. Сиғаи хоҳишмандӣ (ё таманной, оптатив) дар форсии бостон корбурди гуногун дорад, чун дар ҷумлаҳои дархостҳо, таманноҳо. Сиғаи амрӣ (императив) дорои маънои фармон ва дархост буда, дар шахси 2-юми шумораи танҳо ва ҷамъ ва дар шахси 3-юми шумораи танҳо ва ҷамъ истифода мешавад. Сиғаи таъкидӣ (инъюнктив) дар форсии бостон ба ҳукми манфӣ ҳамроҳ бо **mā** корбурд дорад (107; 115).

Феъли замони ҳозира-ояндаи сиғаи хабарӣ барои ишора ба замони ҳоли воқеъ ба кор меравад, монанди *adam xšāyaθīya amīy-* «ман шоҳ ҳастам».

Феъли замони гузаштаи сиғаи хабарӣ дар форсии бостон барои баёни амали дар ҳоли пешрафтбуда ё қатъан ба анҷомрасида, ё такроршуда ёфта бошад, ба кор рафтааст: Чунончи, замони гузашта: *Avaθā hamaranam akumā* – «Он гоҳ ҷанг кардем» ва замони гузаштаи давомдор: *Avadā hamaranam akunauš* – «Он ҷо ҷанг кард».

Дар форсии бостон миёни феълҳои замони гузашта (мутлак) ва замони гузаштаи давомдор фарқияти сохторӣ дида намешавад ва маънии онҳоро метавон аз баррасии маънии ҷумла дарёфт.

Замони оянда дар форсии бостон бо сохтҳои амрӣ, шартӣ-хоҳишмандӣ ва эҳтимолӣ (воқеъ шудани амал мусаллам набошад, сиғаи эҳтимолӣ бо феълҳои модалӣ оварда мешавад) меояд.

Феълҳои ёридиҳанда дар матнҳои форсии бостон мавҷуданд, масалан:

Нуа *mādaišrva maθišta āhat*. – «Он ки дар миёни модҳо раҳбар буд.»

Ҳиссаҷаҳои инкорӣ дар форсии бостон иборатанд аз *naīy* «не» ва *mā* «ма, на».

Пайвандакҳои тобеъкунандаи вобастасозии форсии бостон инҳоянд: пайвандаки *yātā* «то» бо вожаи *citā* ҳамроҳ омада, пайвандакҳои «вақте ки, ҳангоме ки, ҳар гоҳ ки»-ро

ташкил медиҳад. Ин пайвандакҳо маъмулан ба замони гузашта рабт доранд ва бо замони гузаштаи давомдор ҳамроҳ мешаванд. Пайвандаки уаθā дорои маънии «чунон ки», уadātya бо иштибоҳи навишторӣ ба сурати уadāyā «чое ки», уadiy «агар», уāvā «то вақте ки», тya «ки» мебошад.

Мулоҳизаҳои боло дар атрофи сохти сарфии забони форсии бостон барои шинохти таркиби ҷумлаи ин забон зарур буданд. Агар таркиби сарфии ҷумла ва бахусус аҷзои сохтории он дуруст шинохта нашавад, маърифати ҷумлаи сода, ки ҷузъиёташ аз сарф бармеояд, имконият надорад. Аз сӯйи дигар, шарҳу баёни ҷумла ногузир моро ба тавзеҳи морфологӣ маҷбур мекунад ва барои пешгирии чунин ҳолат ҳам шарҳи мухтасари вазъи морфологии забони форсии бостон зарур буд.

2.1.4. Системи сохтории ҷумлаи забони форсии бостон ва забони авестӣ

2.1.4.1. Вазъҳои алоқа дар ҷумлаи забони форсии бостон ва забони авестӣ

Ҳосияти ҳар забон дар ҷузъиёти мутафовити он аз дигар забонҳост. Ҳамин сифатро забони форсии бостон низ дорад ва ин вигаҳии онро Кент чунин қайд кардааст: «Наҳви форсии бостон дорои вигаҳиҳои маъдуде аст, ки онро аз забонҳои дигари хешованд мутафовит месозад» (183, 275). Ҷумла воҳиди бузургтарини забон аст, ки аз гурӯҳи калимаҳои тавассути робитаҳои грамматикӣ бо ҳам алоқаманд иборат мебошад. Робитаҳои грамматикӣ бо маънои грамматикӣ дар форсии бостон тавассути ҳолатҳо аз роҳи анҷомаҳои ин ҳолатҳо сурат мегиранд. Ҳолатҳо бо алоқаматҳои махсуси анҷомаҳо ва бо замимаи пешояндҳову пасояндҳо шакл мегиранд.

Чумла дар форсии бостон бо ду роҳ сохта мешавад:

1. Бо роҳи истифодаи ҳолатҳо,
2. Бо роҳи истифодаи ҳолатҳо ва пешоянду пасояндҳо (107).

Алоқаи байни калимаҳо дар чумлаи форсии бостон аз роҳи сарфи калимаҳо бо ҳолатҳои зерин сурат мегирифт:

1. **Ҳолати фоилӣ (nominative)** дар забонҳои форсии бостон дар корбурдҳои зер мушоҳида мешавад:

а) Ба унвони фоилӣ ҷумладои чумла, ки ба таври сарех ва ҳам ба таври зимн баён мешавад:

Θātiy Dārayavauš xšāyaθiya. – Гӯяд **Дориюш** шох.¹

Mraoṭ Ahūrō mazdā spitamāi zarθuštrāi. – Гуфт Ахуромаз-до ба Зардушт (Авесто).²

Дар ин чумлаҳо исмҳои **Dārayavauš** ва **Ahūrō mazdā** дар ҳолати фоилӣ қарор доранд.

б) Дар чумла ҳолати фоилӣ дар таркиби хабари номӣ омадааст:

Adam Dārayavauš. – Ман Дориюш.

I martiya maguš āhat. – Марди муғ буд.

Adam pārša ahmiy. – Ман порсӣ ҳастам.

в) Ба унвони бадал³ ҷузъи истисноии чумла барои як ҳолати фоилӣ (276):

Adam Dārayavauš xšāyaθiya vazraka. – Ман Дориюш, – шоҳи бузург.

г) Ба унвони як сохти умумӣ ҷойгузини ҳолати вобас-тагӣ ҷузъи мафъулии сарех:

1 Намунаҳои матни катибаҳои форсии бостон аз китобҳои зерин оварда шуданд: 1. کنت ر. فارسی باستان. - تهران، ۱۳۸۴. - ۷۱۱ ص. 2. Саймидинов Д. Форсии бостон. - Душанбе: Пайванд, 2007. - 190с.

2 Намунаҳои матни «Авесто» аз китоби зерин оварда шуданд:
رايشلت ه. رهيافتی به گاهان زرتشت و متنهای نو اووستای. تهران: ققنوس ۱۳۸۴. - ۷۳۸ ص

3 Исм ҷузъи сифат ҷузъи гурӯҳе аз онҳо, ки баъд аз исми дигар бидуни касраи изофа меояд, яке аз хусусиятҳои онро баён мекунад ҷузъи шарҳ медиҳад.

Нуа mām Artxšaça xšāyaθiya akunauš. – Маро Ардашер шоҳ кард.

2. Исми форсии бостон дар **ҳолати нидой** (vocative) дар баён ва хитоб мустақим ба кор меравад.

Martiyā – Эй мард!

Mazdā ahurā. – Эй Маздо ахуро!

3. **Ҳолати мафъули сарех (accusative)** ё рой дар форсии бостон дар корбурдҳои зер ёфт мешавад:

а) Мафъули сарех бо феъли гузаранда барои баёни пуркунандаи бевосита:

Manā bājim abaratā– Маро боҷ доданд.

Nəmahyāmaui išūidyāmahī **θwā**. – Туро намоз ва сипос мегузорем (Авесто).

б) Ба унвони пуркунандаи бевосита пеш аз хабари ҷумла омадааст:

Vīspem sa maθrəm spəntəm yazamaide. – Ҳамаи каломи муқаддасро меситоем (Авесто).

в) Ба унвони мафъули сарех пешоварандаи фоили як банди мафъулӣ:

Mātyamām xšnāsātiy tya adam naiy Bardiya amiy – Мабо-до мардум **маро** бишносанд, ки ман Бардиё нестам.

Yūzi dim nōit yaožda θənte... – Агар ўро маҷбур ба татҳир накунам (Авесто).

г) Ба унвони мафъули дугона:

Naiy **škaurim** naiy tunuvatam zūra akunavam– На **ба заиф** на **ба тавоно** зулм накардам.

ғ) Ба унвони хабар барои пуркунандаи бевоситаи хабар:

Нуа Dārayavaum xšāyaθiyam akunauš. – Ки Дориюшро шоҳ кард.

Āaṭ him jaiḍyaṭ. – Сипас ўро хостор шуд (Авесто).

Him – шахси сеюми танҳо дар ҳолати рой.

д) Барои баёни муддат, замон монанди зарфи dargam:

Dargam jīvā– Зиндагиат дароз бод.

е) Барои баёни замони номуайян:

Xšaravā raucapativā ava akunavayatā. – Чи шаб, чи рӯз ҳамон карда шуд.

ё) Барои баёни тасрех, монанди nāmā:

Marguš nāmā dahyāuš. – Сарзамини Марв ном.

4. Ҳолати вобастагӣ (genitive) ё изофа дар форсии бостон чунин корбурд дорад:

а) Мансубияти як исм ба исми дигар:

Manā badaka «бандаи ман», ruθra ahurahe «Эй фарзанди Ахуро».

б) Фоилӣ: hya Auramazdāhā framānā – «фармони Ахуромаздо», dvišvat-ām tbišvatam «хусумати душман».

в) Мафъулӣ: Auramazdātaiy jatā biyā. – Ахуромаздо нобудкунандаи ту бод.

Dayā rougu spaxštīm tbišyantam. – Қудрати дидани душманро ба мо ато кун (Авесто).

г) Тавзей (тақсим шудан), баёнкунандаи як камияти комил: viyaxnahya māhyā XIV raucabiš θakatā āha – 14 рӯз аз моҳи веҳан гузашт.

ғ) Баёни мутаммими (комилкунанда) замонӣ: hamahyāyā θarda – «дар ҳамон як сол».

д) Барои бадал ба ҳолати вобастагӣ: **dārayavahauš xšāyaθiyahyā** – «шоҳ Дориюш».

Дар забони форсии бостон ва авестой ҳолати вобастагӣ ё genitive барои ифодаи ҳолати бароӣ ё dative омада, чунин корбаст дошт:

е) Ба унвони сохти бароӣ дар вазифаи мафъули ғайрисарех: kārāhyā naiy azdā abava– «барои мардум маълум нашуд»;

At fravaxšyā aθ hē uš ahyā vahištəm. –Ман аз беҳтаринҳо барои ин ҷаҳон сухан хоҳам гуфт (Авесто).

ё) Ба унвони сохти бароии (dative) ирҷоъ: Нуа šiyātim adā martiyahyā – «ки шодиро барои мардум офарид».

ж) Барои маънии дарӣ (locative): hamahya ayān... hamayā vā xšarō. – «Дар ҳамон рӯз ё дар ҳамон шаб» (Авесто).

5. Ҳолати дарӣ (locative) дар форсии бостон чунин корбурд дорад:

а) Баёни макони номуайян бидуни ҳарфи пешоянд: xšāyθiya pārsaīy – «шоҳ дар Порс».

Adam hūvjaīy xšāyθiya ahmiy. – Ман дар Хузистон шоҳ ҳастам.

Adam xšāyθiya ahmiy Bābīraur. – Ман дар Бобул шоҳ ҳастам.

Бо пешоянди дар: Ni antarə zəm asmanəmča druǰā maniθd hazdyāt. – Дуруч дар миёни замину осмон дар миёни ду мену ҷой мегирад (Авесто).

б) Баёни макон бо ҳуруфи пешоянди yāta: abara yātā bābīrauv – «то Бобул бурданд».

в) Баёни тасреҳ: nāma – «ба номи».

г) Баъзан ҳолати дарӣ ҳамроҳ бо hačā ҷойгузини ҳолати азӣ мешавад, то макони мабдаъ ва самтро нишон диҳад: hačā bābīrauv – «аз Бобул».

6. Ҳолати боӣ (instrumental) дар корбурдҳои зерин дида мешавад:

а) Пешоянди **hadā** – «бо» барои ифодаи ҳамроҳӣ дар ҳолати боӣ омадааст: pasāva hauv vidarna **hadā** kākā ašiyava – «пас аз он ки он Видарна бо сипоҳ равона шуд».

б) Нишони вижа ва робита: Patišam akiyā āhat. – Ба ило-ва ориёӣ буд.

Барои мафҳуми тасниии боӣ дар «Авесто» меояд: zastaēībya – «бо ду даст», ašībya – «бо ду чашм».

в) Барои нишон додани пайванд ва иртибот pari-ay «эҳтиром гузоштан» меояд: Imā dahyāva tyānā manā dātā arariyāya – Ин кишварҳое, ки ба қонуни ман эҳтиром гузоштаанд.

г) Ба танҳои барои нишон додани қобилият ва баёни тасреҳ:

Vašnā auramazdāha adam[^] xšāyθiya amiy – Ба хости Ахуромаздо ман шоҳ ҳастам.

ғ) Барои ишора ба макон: *Vardanam anuv ufrātuvā*– Шаҳре дар канори Фурот.

д) Вожаи **sakaibiš** дар ҳолати бой бо *hačā* барои ишора ба макон: *hačā sakaibiš*– «аз сакоиҳо».

е) Бо хуруфи пешоянд: *hadā, anuv, -patiy, hacā: yāta cūšāyā* – «то шуш»

ё) Бо хуруфи пешоянди *abiū* барои ифодаи самт, сӯй.

Adam frāišayam dādaršiš nāma pārsa...abiū avam. – Ман порсие ба ном Додарширо ба сӯйи *ū* фиристодам.

7. Ҳолати азӣ (ablative) ба маънои аз ҷо бардоштан, дур кардан, нуктаи оғоз, маншаъ ва дар форсии бостон ва «Авесто» дар корбурдҳои зер зоҳир мешавад:

а) Бо пешоянди *hačā* барои тасаввуроти «аз»-и гуногун:

Āaṭ frašusaṭ zaraθuštra, arədvī sūra anāhita hača daθusaṭ mazdā. – Эй Зардушт! Ардави сура Аноҳито аз сӯйи офаридгори маздо барехезад.

б) *Pasāva adam kāram pārsam frāišyam abiū vištasparam hača ragāya.* – Пас ман сипохро фиристодам ба Виштосп аз Рага.

Ғоҳе аз лиҳози маънӣ ҳолати азӣ вобаста ба ҳолати изофӣ аст. Дар ҷумлаи зер вожаи *manañhō* «андеша» ҳам ҳолати азӣ ва ҳам ҳолати изофиро ифода мекунад:

At uyš daēva akāt manañhō stā čīθrəm. – Акнун ту, эй дев, аз дудмони андешаи палидӣ (Авесто).

Дар як ҷумла метавонад якчанд ҳолати гуногун биёяд. Чунончи, дар ҷумлаи зер ҳолати рой (шайъ) ва дарӣ (макон) омадаанд:

Viθiyā imā stūnā adam akunavam. – Дар кох ин сутунхоро ман сохтам.

8) Ҳолати барой (dative) хоси забони авестой буда, дар забони форсии бостон ҷой надорад. Дар ҷумлаи зер ҷонишини шахси якуми ҷамъ дар ҳолати барой омадааст:

Tam yazata yō ašava Zaraθuštrō Airyene vaējahi – Ёро бисутуд Зардушти ашаван дар Эронвич (Авесто).

Ҳолати барои бештар барои ифодаи пуркунандаи бавосита меояд:

Kahmāi māθwarōždūm. – Ки **барои** *ū* маро офаридӣ.

Алокаи мувофиқат дар ҷумлаи форсии бостон ба воситаи анҷомаҳои шахсу шумораи феълҳо сурат мегирад. Дар алокаи мувофиқат калимаҳо аз рӯи шахсу шумора ба ҳамдигар баробар меоянд.

Ašəm vohū vahištəm astī. – Ростӣ бехтарин аст (Авесто).

Pasāva adam kāram frāišayam Bābirum. – Пас ман си-похро ба Бобул фиристодам.

Дар ин ҷумлаҳо мувофиқати комили хабар бо мубтадо ба назар мерасад. Чунончи, дар ҷумлаи мазкур *adam* – ҷонишини шахси якуми танҳои «ман» ҳолати ғоилӣ ва хабари *frāišayam* аз *frāstā* – «фиристодан» феъли шахси якуми танҳо мебошад. Гоҳе барои ифодаи шумораи дугона (тасния) суратҳои ҷамъ ба кор меравад. Дар ҷумлаи зер *Bāzava auruša* шумораи дугонаи ғоилӣ ва *aspō stavyiš* ҷамъи ғоилӣ мебошад:

Bāzava auruša aspō stavyiš. – Бозувони сапед ситабртар аз пойҳои асп.

Кори пайвандакҳо, пешоянду пасояндҳо таъйини нақши калимот дар ҷумла ва эҷоди иртибот байни ин аҷзоъ аст (179).

Пайвандакҳо калимаҳо ва ҷумлаҳоро ба ҳам алоқаманд карда, дар ифодаи муносибатҳои гуногуни байни онҳо хизмат мерасонанд. Пайвандакҳои пайвасткунанда дар забони форсии бостон иборатанд аз **utā «ва»**, пайчаспҳои **čā «ва, ҳам»**, **vā «ё»**, *utā* ва *čā*, ки вожаҳо ва фарокардҳои комилро ба якдигар марбут месозанд. Намуна:

Pita puθrasča – «падар ва писар» (Авесто)

Yō gaθwam...jainti vā vayeiti vā храосеити *vā...* – Ки зане ҳарза хоҳад зад, *ё* хоҳад ронд *ё* хоҳад тарсонд *ё...* (Авесто).

Uta nmānəm uta visəm uta zantūm. – Ва хонавода ва хешованд ва тоифа (Авесто).

Дар катибаҳои форсии бостон вожаи махсусе барои ифодаи пайвандаки «аммо» вучуд надорад. Аммо ба ҳар ҳол *utā* ба унвони хунсоқунандаи ҳарфи нафӣ (инкор) пеш аз худ амал мекунад ва бо калима ҳамроҳ меояд (153).

Kāra Pārsa utā Māda. – Сипоҳи Порс ва Мод.

Баъзан пайвандаки пайваस्तқунандаи *utā* бо нахустин вожаи ҷумла ё фарокард ё иборати худ мечаспад *utā-taiy uāwā taumā ahatiy*– ва то ҳангоме ки туро тавоноӣ аст.

Пайвандаки ҷа ҳамеша ба вожаҳо пайванд меҳӯрад ва «ҳангоме ки дар як фарозмон чанд порчае барои намоён кардан ва ба ҳам пайвастагӣ додани вожаҳои он дар дунболаи як-як вожаҳо ҷо мегирад, маънии вои атфро медиҳад ва низ барои ҷудо кардани вожаҳо аз ҳам дар дунболаи вожа ба кор меравад» (208, 491). Ба монанди:

Dahmahe ǰa ǰarš aǰaonō damǰm-ǰa vaǰuhīm āfritīm fraešpāmahī antarə-ǰa zam antarə-ǰa asmanəm. – Марди доно Ашав, офаридагони даҳмонро меҳонем андар замин ва андар осмон (Авесто).

Пешояндҳо дар забони форсии бостон воситаи грамматикӣ алоқаи байни калимаҳо мешуданд. Саҳми пешояндҳо дар ташкили робита дар ҷумлаи форсии бостон кам нест. Дар забони форсии бостон хелҳои мухталифи пешояндҳо мавҷуд буд, ки маъноҳои гуногунро ифода мекарданд. Ҳуруфи пешоянд ва ҳуруфи пасоянд дар форсии бостон бо забони авестӣ шабоҳат доранд. Пешояндҳои забони авестӣ *ati*, *aθiy* «ба», *anuv*, *aha-*, *abiy* «ба, ба сӯи», *ava-*, *ud-*, *urā* «таҳти», *urathiy* «болои», *tara* «аз миёни», *pariy* «дар бораи», *pasā*, *fra-*, *yātā*, *rādiy*, *hačā* «аз», *hadā* «бо». Пешояндҳои матнҳои катибаҳои форсии бостон аз инҳо иборатанд: *ā* «ба», *abi* «ба, ба сӯи, ба ҷониби, ба назди», *antar* «андар, дар», *anuv* «ба ҷойи, бар асоси», *aθiy* «ба», *hačā* «аз» ва ғайра. Дар форсии бостон пасоянди – *rādi* ва пешоянди *pariy* дар вазифаи пасоянд истифода шудаанд.

Дар матни зер аз «Авесто» барои ифодаи пешоянди «ба» якчанд калимаи ифодакунандаи самт, сӯй омадаанд: **āiḍi** «ба василаи», **raiti** «ба сӯйи», **ava jasa** «ба наздики».

Āiḍi raiti ava jasa, aredvī sure Anāhite, haṣa avaṭbyō stərəbyō aoi zaṃ Ahuraḍātām! – Эй Ардависура Анохита, аз фарози ситорагон ба сӯйи замини Ахура офарида биштоб! (Авесто)

Дар осори катибай пешояндҳои **hadā** «бо», **abiy** «ба сӯйи» василаи робитаи калимаҳои мустақил шудаанд:

Pasāva hadā kārā adam ašiyavam abiy Sakām. – Пас бо сипоҳ ба сӯйи сақонҳо шудам.

Дар форсии бостон қисме аз пешояндҳо бо ҳолатҳо дар робита қарор доранд. Чунончи, дар ин матн пешоянди **haṣā** «аз» бо ҷонишини шахси якуми танҳо дар ҳолати азӣ ё **Abl.** қарор доранд:

Pasāva haṣāma atarsa Ūvçiyā. – Пас Хузиҳо аз ман тарсиданд.

Гоҳе пешоянд ва сурати ҳолат такрори ҳамон маънӣ аст: а **rāxtarāt haṣa paēmāt** «аз ноҳияи шимолӣ». Дар ин ҷо пешоянди **haṣa** ва калимаҳои зикршуда маънои оғозин ё азиро ифода мекунанд. Баъзан алоқаи байни вожаҳо бо пешоянд сурат мегирад, бо вучуди он ки сурати ҳолат аҳамияти сонавӣ (дуюмдараҷа) дорад: **haṣa ušasta hōndva** «аз шарқи Ҳиндустон». Дар ифодаи зерин калимаҳо дар ҳолати бӣ қарор доранд ва маънои оғозинро пешоянди **haṣa** ифода кардааст. Дар ин ҷо қоидаи барои ҳолат хос, ки зери таъсири пешоянд мондааст, риоя нашудааст.

Дар ҷумлаҳои форсии бостон пайвандакҳо то ҳадде зиёд ба кор мераванд, ки онҳо ба унвони «хуруфи таъриф» дар нақши тавсифӣ ва дар ҳолати гуногун ба кор мераванд ва дар форсии миёна густариш ёфтанд ва саранҷом сохтҳои изофиро падид овардаанд (144, 145).

2.1.4.2. Чойи аъзои чумла дар забонҳои форсии бостон ва авестой

Тартиби калимаҳо дар чумла дар забони авестой ва форсии бостон озод аст (115, 107). Чойгоҳи вожа бар хилофи сохтори маъмулии чумлаи имрӯз комилан озод аст (183). Хонларӣ андешаи муҳаққиқони забони форсии бостонро тақвият дода, мегӯяд: «Низоми аҷзои чумла дар порсии бостон тобеи қоидаи собит ва воҳиде нест, зеро ки сурати сарфии калимот мақом ва робитаи онҳоро дар чумла муайян мекунад ва пасу пеш будани аҷзо дар ин амр таъсире надорад» (159, 180). Аммо бештар он иборат аст аз ғоилмафъул-феъл. Дар ин бора Хусрави Фаршедвард мегӯяд: «Усулан тартиби ҳоси аҷзои чумла дар форсӣ аз нишонаҳои сохтмони чумла аст ва тартиби аҷзои чумлаҳои басити одии феълӣ ба таври кулӣ чунин аст: «Муснадунилайҳ+вобастаи феъл+феъл ё гурӯҳи феълӣ» (179, 116). Барои мушаххас намудани чойи аъзои чумла матни зеринро бо шарҳи маъноӣ вожа ва сохти сарфии онҳо меорем:

Vīspe tē Ahurō mazdā huuarō vañuhiš dāmañ ašaoniš yazamaide. – Ҳамаи офаридагони нек ва поки тупро, Ахуромаздои меҳрубон, меситоем (Авесто).

Vīspe – ҷонишини муштарак ба маънии «ҳама», «ҳар» дар ҳолати рой ё Accusative, шакли ҷамъ, ҷинси миёна; tē – ҷонишини ишоратии «ин»; Ahurō – исми мардона «суруп, Худовандгор»; mazdā – сифат ба маънии «хирадманд» ҷинси мардона, шахси танҳо, дар ҳолати ғоилӣ; huuarō – сифат ба маънии «меҳрубон», ҷинси мардона, шакли танҳо, мураккаб аз hu – «нек» ва ārañ «кор»; vañuhiš– сифат ба маънии «нек, хуб», ҷинси занона, шакли ҷамъ, дар ҳолати рой; dāmañ – исми миёна «офарида» дар ҳолати рой, шакли ҷамъ; ašaoniš– сифат ба маънии «парҳезгор» ҷинси занона, шакли ҷамъ. Дар ҳолати ғоилӣ; yazamaide – феъли гузарида, замони ҳозира «меситоем».

1. Мубтадо

Аз файласуфони Юнони қадим ба баъд таркиби каломро иборат аз исм, феъл ва ҳарфи рабт медонистанд ва ин нукта то ҳол побарҷост, яъне «мубтадо ва хабар аъзоҳои асосӣ ва ташкилдихандаи ҷумла буда, аломатҳои асосии грамматикӣ ҷумла маҳз дар онҳо акс меёбад» (58, 227). Мавқеи мубтадо дар ҷумлаи бостон чунин аст:

а) **Мубтадо дар аввали ҷумла.** Ҷойи мубтадо дар ҷумла мувофиқи вазифаи нахвиаш, ки амали хабар ба он нигаронида шудааст, маъмулан дар аввали ҷумла аст. Чунончи:

Hauv xšāyaθiṽa abava Pārsaiy. – Ў дар Порс шоҳ шуд.

Ба вазифаи мубтадо ҷонишини шахси сеюми танҳо дар ҳолати фоилӣ ё Nom. hauv «ӯ» омадааст.

Auramazdā manā upastām baratuv. – Аҳурамаздо ба ман ёрӣ кард.

Мубтадои ҷумла вожаи «Auramazdā» дар ҳолати фоилӣ ё Nom. қарор дорад.

Исми ҷамъ дар форсии бостон маънии маъмулии худро дорад, аммо баъзан сохти муфрад метавонад маънии ҷамъро баён кунад, ба монанди:

Aniyahyā asam frānāyām māniyām – Барои бақия асп(хое) таҳия кардам.

б) Мубтадо баъзан дар мобайни ҷумла меояд:

Mām Auramazdā pātuv. – Маро Аҳурамаздо бипоёд.

Мумкин аст, ки феъл пеш аз фоил барои таъкид биёяд:

Θātiy Dārayavauš xšāyaθiṽa – Гӯяд Дориюш шоҳ.

2. Хабар

Ба вазифаи хабар дар забони авестой бештар феъл омада, он дар ҷумла мавқеъҳои гуногун дорад.

а) **Хабар дар аввали ҷумла.**

Pərəsaŋ Zaraθuštrō Ahurəm mazdām. – Пурсид Зардушт аз Аҳурамаздо (Авесто).

Ҷумлаи аввал дар осори катибаи форсии бостон дар

ҳамин шакл борҳо омадааст. Хабар дар аввали ҷумла омада, мубтадо (Ардависура – рӯди бузурги Эрони бостон) дар охири ҷумла омадааст.

Noiṭ ahmāi daθaṭ taṭ avaṭ āyartəm **Arədvī sūra Anāhita**. – Комёбӣ набахшид ўро Ардависураи Аноҳито (Авесто).

Феъли «будан» барои шиддат бахшидан дар аввали ҷумла меояд, ба монанди *naīy āha martiya* – «набуд марде».

б) Хабар дар мобайни ҷумла ҳам меояд:

Təm yazata yō daδvā Ahurā mazdā Airylene vaējahi. – Ўро бисутуд Аҳурамаздо дар Эронвич (Авесто).

Феъли **yazata** ба вазифаи хабар омада аз асоси *yaz* «сутудан» ва бандаки навъи дуҷуми шахси сеҷуми танҳо –*ta* сохта шудааст.

в) Хабар маъмулан дар охири ҷумла меояд:

Auramazdām ayadaīy. – Аҳурамаздоро мепарастидам.

Хабарҳое, ки бо феълҳои таркибии номӣ ифода гардидаанд, марбут ба мафъули як феъли кунӣ, маъмулан аз пайи пуркунанда ё мафъул меоянд, монанди:

Drauga diš hamičiyā akunauš. – Дурӯғ онҳоро нофармон кард.

Баъзан пеш аз мафъул низ меоянд:

Ha(r)uvahyāy (ā Buy)ā mar(tiyam) mām avar (navatā) – Дар тамоми ин **сарзамин** маро чун мард бартар баргузинад (Авесто).

3.Пуркунанда

Дар ҷумла ду ё чанд фоил ё мафъул вучуд дошта бошад, фоил ё мафъули дувум ва баъдӣ маъмулан пас аз феъл меояд:

Avam adam frāišayam Arminam. – Ўро ман фиристодам ба Арманистон.

Мафъул ё пуркунанда баъзан дар ҷумлаи форсии бостон дар аввали ҷумла барои таъкид меояд:

U-š wād-iz ayār bawēd – Ўро бод ҳам ҳамроҳӣ мекард.

Ava adam patipadam akunavam – Онро ман ба ҷойи худ баргардонам.

Пуркунандаи бавосита мумкин аст пеш ё пас аз пуркунандаи бевосита ё пас аз феъл қарор гирад:

Auramazdā xšačam manā frābara – Ахуромаздо **шоҳиро ба ман** ато кард.

Hyā adadā šiyātim martiyahyā. – Касе, ки дод шодиро ба мардум.

Ana **maṃ yasna** yazaēša. – Ба ростӣ маро бо ин ситоиш биситой (**Авесто**).

Бархе аз чумлаҳои сода ду ва зиёда пуркунанда доранд. Дар чумлаи зерин вазифаи пуркунандаро ҷонишини шахси дуҷуми танҳои θwā – «ба ту» ҳолати бӣ ё Ins. ва пешоянди paiti «ба» дар робита бо калимаҳои мустақил анҷом додаанд.

Ahyā **θwā** āθrō vərəzēna raouruyē **paiti jasāmaide** θwā θwā mainyā spēništā. – Нахуст ба миёнҷии куниши Озар ва ба дастёрии Сипандменуи ту ба ту наздик мешавем (**Авесто**).

Ahmya zaoθre barəsmanaēča ratavō mainyava āyese yešti. – Бо завр ва баресман хостори ситоиши радони менавиам (**Авесто**).

Дар ин чумла исмҳои **zaoθr**, **barəsmanaēča** ба василаи анҷомаи ҳолати бӣ ё Ins. ҷа ба вазифаи пуркунанда омадаанд. Zaoθre– чизе, ки дар он ниёиши вижаи динӣ дамида шуда, пешкаш гардад; barəsman– шоҳаҳои тари баста-шудаи анор, ки дар равиши Ясна ва Вандидод ба кор бурда мешавад.

4. Муайянкунанда

Муайянкунанда, ки барои шарҳи муайяншаванда, яъне барои тавзеҳи хусусият ва соҳибият ба кор меравад, дар чумла баъд аз муайяншаванда меояд:

Vašnā Auramazdāha Vištāspa avam kāram tyam hamičiyam

ada vasiy. – Ба хости Аҳурамаздо Виштосп он сипохи **нофармонро** бисёр зад.

Муайянкунанда дар ҷумлаи мазкур вожаи hamīçiyam – «нофармон» сифат дар ҳолати роӣ ё Асс. мебошад.

Tam yazaata taxmō Tusō raθaēštārō barəšaēšu paiti aspanam. – Тӯси паҳлавони ҷанговар бар пушти асп ўро бисутуд.

Шарҳи вожаҳои ҷумлаи мазкур чунин аст: tam – ҷонишини ишоратии «ин» дар ҳолати роӣ ё Асс.; yazata – «сутудан», феъли гузарандаи шахси дуҷуми танҳо; taxmō – «нерӯманд, паҳлавон»; tusō – «Тус» исми хос, дар ҳолати изофӣ ё Gen.; raθaēštārō – «ҷанговар», дар ҳолати изофӣ; barəšaēšu – «пушт» шакли ҷамъ, ҳолати дарӣ ё Loc; aspanam – «асп», шакли ҷамъ, ҳолати изофӣ ё Gen.

Дар «Авесто» муайянкунандаи чида дар таркиби ҷумла мавҷуд аст. Чунончи, дар матни зерин аз Яштҳо сифатҳои spaēta – «сафед», bərəzanta – «бузург», hamagaodəhō (hama пешванд ба маънии «ҳама, як» ва gaodəhō «ранг») – «якранг», hamanafaēni «якнажод» омадаанд:

Yeñhe čaθwāru vaštārā spaēta vispa hamagaodəhō hamanāfaēni bərəzanta... – Ўст бо ҷаҳор аспӣ бузурги сафед, якранг ва якнажод...(Авесто).

Муайянкунанда бо муайяншаванда аз ҷиҳати шахсу шумора ва ҳолат мувофиқат мекард. Муайянкунанда дар ҷумлаи форсии бостон бештар дар ҳолати препозитивӣ қарор дошт ва ин мавқеъ дар бархе аз ҷонишинҳо ва шумораҳое, ки ба вазифаи муайянкунанда меоянд, то имрӯз нигоҳ дошта шудаанд.

Vištāspahyā pitā Aršāma. – **Падари Виштосп** Аршом.

Iyam Bābiruš. – Ин бобулӣ (аст).

Iyam – ҷонишини ишоратии «ин» ҳолати фоили муфрази музаккар, Bābiruš – ҳолати фоилӣ.

Қойи аъзоҳои дигари ҷумла озод аст, яъне онҳо метавонанд дар аввал ё дар миёни фоил ва феъл ва ё дар охири

ҷумла қарор гиранд. Ба монанди ибора ва калимаҳои ҳаҷа *paruviyata* – «аз қадим», *vašna Auramazdā* – «ба хости Ахуромаздо» – дар 63 маврид аз 77 бор дар аввали ҷумла омадааст, *rasāva* «сипас» дар 77 маврид аз 82 маротиба дар аввали ҷумла омадааст.

5. Ҳол

Ҳол аз рӯйи вазифаи худ, ки аломати амал, тарз ва ша-роиту вазъияти воқеъ гардидани амалу аломат ва ҳолатро мефаҳмонад, пеш аз хабар меояд:

Kārašim hača daršam atarsa. – «Мардум аз ӯ сахт метарсиданд».

Дар ин ҷумла вожаи *daršam* – «сахт», шакли Асс. ҳол мебошад.

Xšačam tya Bābirauv hauv agarbāyatā. – «Шоҳиро ӯ дар Бобул гирифт».

Вожаи *Bābirauv* ба василаи ҳолати дарӣ ё Лос. макнро далолат мекунад.

Барои таъкид ҳол мисли хабар метавонад дар аввали ҷумла ояд:

Dāyā mē āsu x^vāθrēm āsu θrāitīm! – «Зуд маро кушоиш бибахш! Зуд маро паноҳ бибахш!» (Авесто).

Дар матни «Авесто» ҳоли тарзи амал, ҳоли макон ва ҳоли миқдору дараҷа чида шуда омадаанд.

Təm yazata aspāyaodō Zairi.vairiš rašne ārō Dāityayā satəm aspanam... – «Зарир размкунон бар пушти асп дар қаронаи оби Дойитиё сад асп...» (Авесто).

Tigra nāmā didā Arminiyaīy avadā. – Тигро ном диже дар Арманистон, он ҷо...

Вожаи *Arminiyaīy* дар ҳолати дарӣ ё Ins. ба вазифаи ҳоли макон омадааст. Дар таркиби ҷумлаи забони форсии бостон ба ғайр аз сараъзо ва аъзои пайрав калима ва ибораҳои дигар, ба монанди аъзои истисноии ҷумла, воҳидҳои тавзеҳӣ ва мухотаб, ки вазифаҳои гуногуни

наҳвӣ доранд, ҷой доранд. Чунончи, дар матни зер аз «Авесто» аъзои истисноии тавзеҳии «ситораи ройманди фарриҳманд» бар тавзеҳи исми Тиштар омадааст:

Tištṛīm stārem raēvantəm x^varənañuhantem yazamaide. – Тиштар, ситораи ройманди фарриҳмандро, меситоем (Авесто).

Дар матнҳои Авесто мухотаб ё мунодӣ, ки ба василаи иловаи анҷомаи ҳолати нидой ё Vocative ба исм сохта мешавад, қорбасти фаровон дорад. Хитобаҳои Spitama Zaraθuštra – «Эй Спитамени Зардушт!», Amešā spenta – «Эй Амшоспандон!», Ahura mazda – «Эй Аҳурамаздо!» дар дохили ҷумла бо ирҷоъ баҳри талабу ситоиш омадаанд.

Дар форсии бостон баъд аз исмҳои ашхос ва макон вожаи nāmā меояд: Aršādā nāmā – «Аршода ном». Дар баъзе аз ҷумлаҳо баъд аз чунин иборот вожаи āha – «буд» омада, як ҷумлаи қомилро ташкил додааст.

Дар ҷумлаҳои, ки шачараи номҳои Ардашер омадааст, вожаи писар – **puša** пас аз ҳар номи ин шачара омадааст.

Сохти бе тасалсул (бе қилсила, бе пайдарпай – Ф.Ш.) иборат аст аз қорбурди як унсури дастурӣ дар соҳте, ки таваҷҷуҳи он дар бақияи ҷумла маълум набошад. Ин падида дар форсӣ дар иртибот бо ибораҳои барсохта бо nāmā, бо шачараҳо ва фароқардҳои мавсулӣ ба назар мерасад (183).

Дар аввали ҷумлаҳо қалимаи «сипас» дар форсии бостон **pasāva** ва дар забони авестой **āat** қорбасти зиёд дорад.

Ибораҳои «шоҳи шоҳон», «ба хости Аҳурамаздо» ва «мефармояд шоҳ» дар осори форсии бостон зиёд ба назар мерасанд ва Боғбедӣ сабаби қорбасти онҳоро дар таъсири забонҳои бобулӣ ва урартуйӣ ва роҳ ёфтани он ба воситаи забони модӣ ба форсии бостон медонад. Инчунин, қорбурди ҷумлаҳои кӯтоҳ ва тақрори вожаҳои аслии қатибаҳо ро ба сабки нигориши оромӣ монанд мекунад (143).

Баъзан вожаҳо дар форсии бостон хориҷ аз қорҷӯби

ҷумла қарор доранд, ки ин ҳолатро «ҳолати саргардон» меноманд. Аз ҷумла:

Martiya haya āg(a)riya āha – avam ubṛtam abram – Марде, ки фармонбардор буда, ўро подош додам.

2.1.4.3. Гунаҳои ҷумлаи сода дар забонҳои форсии бостон ва авестӣ

Мавҷудияти мубтадо (исм) ва хабарро (феъл ё калима) муҳаққиқони замони антиқа ва муҳаққиқони асрҳои миёнаи Шарқ шартӣ асосии мавҷудияти сохтори ҷумла медонанд. Ҷумлаи содаи иборат аз сараъзо – мубтадо ва хабар, яъне ҷумлаи хуллас, дар забони форсии бостон ва «Авесто» ба нудрат ёфт мешавад ва он ҳам дар ҷумлаҳои аз қабили:

ʔātiy Dārayavauš xšāyaθiya – Шох Дориш гӯяд.

Mraot Ahurō mazdā – Ахурамаздо посух дод. Pərəsaθ Zaraθuštrō – Пурсид Зардушт (Авесто).

Ҷумлаҳои бе хабари феълӣ аз қадимтарин замонҳо, яъне аз аҳди бостон дар забони форсӣ собиқа доранд. Ҷумлаҳои содаи яктаркибаи номӣ дар «Авесто» бештар дар шакли ҷумлаҳои хитобӣ воমেҳӯранд.

Nəmō Ahurāi mazdāi. – Дуруд бар Ахурамаздо! (Авесто)

Дар осори катибаи форсии бостон ҷумлаи яктаркибаи номӣ бештар барои муаррифии шохон ба шакли хитоба омадааст, ба монанди:

Adam Dārayavauš xšāyaθiya vazraka xšāyaθiya xšāyaθiyānām... – Ман, Дориюш – шоҳи бузург, шоҳи шохон...

Adam Kūrūš xšāyaθiya Naḫāmanišiya. – Ман Куруш – шоҳи Ҳахоманишӣ.

Хитобаҳо дар Готҳо ва Яштҳо, ки ба риштаи назм кашида шудаанд, бештар ҷумлаҳои яктаркибаи номианд:

Mraot Ahurō mazdā spitamāi Zarathuštrāi aēva tē zāvarə aojasča frmrava ərəzvō spitama.	Гуфт Ахурамаздо Спитамо- ни Зардуштро: Эдун туро дар бораи зӯру нерӯ, фарру ёриву пуштибонӣ (Яштҳо)
---	--

Табиист, ки ҷумлаҳои яктаркибаи феълӣ нисбат ба ҷумлаҳои яктаркибаи номӣ дар осори форсии бостон зиёдтаранд, зеро дар чунин ҷумлаҳо амали фоил ба мафъул гузашта, дар натиҷа хабар бо пуркунанда меояд:

Tištrimča yazamaide. – Тиштарро меситоем (Авесто).

Ана yasna ayarəm ũri.xšarəpənt. – Бо ин ситоиш ойини маро баргузор (Авесто).

Aça vasiy Viyahnahya māhyā VII raučabiš ũakātā. – Аз моҳи Вияхна 7 рӯз гузашта буд.

Ҷумлаи содаи дутаркибаи тафсилӣ ҷумлаи маъмулӣ дар осори форсии бостон маҳсуб меёбад:

Hauv xšāyaŕiia abava Bābirauv. – Ў дар Бобул шоҳ шуд.

Āat yimāi vaēdaēm paiti. – Пас эшон ба Ҷам лоба карданд (Авесто).

Ҷумлаи форсии бостон аз ҷиҳати мақсад ва оҳанг аз гунаҳои ҳикоягӣ, саволӣ, хитобӣ (амрӣ, нидо, таманно) иборат аст. Дар ҷумлаҳои хитобӣ аз баёни матлаби гӯянда аён мегардад, ки ҷумла ҷумлаи амрӣ, нидо ё таманно аст. Муқоиса шавад:

– Ҷумлаи таманноӣ:

Nəntō Miθrāi vouru gaoyaotēe hazaŕrō gaosāi baēvarə čašmaine! – Дуруд бар Мехри фарохчарогоҳи ҳазоргӯши даҳҳазорчашм! (Авесто).

– Ҷумлаи амрӣ:

Rāŕhahe aŕhuθwəča ratuθwəča. – Ту ҷаҳониёнро аҳу ва рату бош! (Авесто)

Surunuyā nō yasanahe! Xšunuyā nō yasanahe! – Ба ситоиши мо гӯш бидеҳ! Ситоиши моро бипазир (Авесто).

– Ҷумлаи хитобӣ ё мунодӣ, ки матлаби он ручӯъ аст:

Zaradūštra ašāum! Yīma sṛīra vivañhana – Эй Зардушти ашаван! Эй Чами хурчехр, писари Вайвангхаон! (Авесто).

Дар чумлаҳои саволии осори форсии бостон матлаби гӯянда ба тариқи пурсиш ифода ёфта, бештар аз рӯйи маъно ва мазмун риторикӣ мебошанд.

Yam θrityam kva aētamciṭ xšapanəm havō urva vañhaiti? – Дар дувумин шаб равонаш дар кучо ором гирад?! (Авесто).

Чумлаҳои саволии хоса, ки аз рӯйи матлаб ҷавобро тақозо мекунанд дар муколама омадаанд:

Kuḍa hiš azəm kərənavāni? Asanəm avi frašusāni zam avi ni.urvisyāni? Āat mraot Ahurō mazdā: Mā avi asmanəm frašusa! Mā avi zaṃ ni.urvise! Iḍa mē tūm ham.čarañuha antarə.arəḍəm nmānahe sṛīrahe xšaθrō.kərətahe! – Бо шумо чӣ кунам? Ба осмон фаро равам? Ба замин фуру равам? Он гоҳ Ахурамаздо гуфт: Ба осмон фаро марав! Ба замин фуру марав! Ҳамин ҷо дар саройи хусравонаи ман бимон! (Авесто).

Чумлаҳои нопурра, ки бештар дар таркиби ҷумлаи мураккаб меоянд, дар ин қитъаи шеърӣ форсии бостон¹ омадаанд:

Baga wazarkah Ahuramazdāh hyah imām būmim adāt hyah awam asmānam adāt hyah martyam adāt Hyah šyātim adāt martyahyā.	Худои бузург аст Ахура- маздо, ки ин бумро дод, ки он осмонро дод, ки мардум- ро дод, ки шодиро дод мар- думро.
---	---

Мухтассоти сохтори ҷумлаи забони форсии бостон ва «Авесто»-ро чунин натиҷагирӣ кардан мумкин аст:

1. Корбурди чумлаҳои кӯтоҳ ва такрори вожаҳои аслии ҷумла, ки дар бисёре аз катибаҳо дида мешаванд, сабки нигориши оромро ба ёд меоварад.

1. Матни зер чандин бор дар катибаҳои шоҳони Ҳахоманишӣ омадааст.

2. Назми вожаҳо дар ҷумла ба андозаи кофӣ озод аст, ки яке аз вижагиҳои забонҳои флексияи бойдошта мебошад.

3. Алокаи байни калимаҳо ба василаи вижагиҳои сохторӣ, яъне аз рӯи вижагиҳои морфологӣ, мушаххас мешавад.

4. Калимаҳо дар ҷумла хориҷ аз ҷаҳорҷӯби ҷумла қарор доранд.

5. Василай алокаи байни калимаҳо дар ҷумла ҳолатҳо мебошанд: дар забони форсии бостон 7 ҳолат ва дар забони авестой 8 ҳолат.

6. Хелҳои зиёди пешояндҳо барои ифодаи маъноҳои якхела ва мухталиф қорбаст шудаанд.

7. Аҷзҳои мутаҷонииси ҷумла ба василаи пайвандакҳои ҷа «ва», vā «ё», uta¹ «ва» алоқаманд мешаванд.

8. Хабар дар аввал, мобайн (хусусан, дар «Авесто») ва охири ҷумла меояд.

9. Ҷумлаҳои муътариза ё калимаҳои тавзеҳӣ, ки барои нишон додани номҳои афрод ва номҳои ҷуғрофӣ меоянд, қорбурди зиёд доранд.

Форсии бостон аз давраи Ардашери аввал ба баъд ба-тадриҷ таҳаввул ёфта, заминаи пайдоиш барои забони форсии миёна фароҳам омад.

2.2. Таҳаввули низоми наҳвӣ дар забони форсии миёна (пахлавии сосонӣ)

Гунаи таҳаввулёфтаи форсии бостон забони форсии миёна аст, ки дар давраи Сосониён (аз асри 3 то асри 7 мелодӣ) забони расмии Эрон буд. Таҳаввуле, ки аз форсии бостон ба форсии миёна сурат гирифт, дар қиёс ба таҳаввуле, ки дар давраи гузариш аз форсии миёна ба форсии

1 Пайвандаки пайваस्तкунандаи «ва» дар форсии бостон UTA, дар форсии миёна Uç ва дар форсии нав U мебошад.

нав анҷом гирифт, назаррастар аст. Ин таҳаввул ҳам дар сохти овозҳо ва ҳам дар таркиби сарфу наҳв ба амал омадааст (141). Таърихан забонҳои эронӣ зудтар ва бештар аз дигар забонҳои ҳиндуаврупоӣ дучори тағйиру таҳаввули сохторӣ шудаанд. Мухимтарин тағйире, ки дар сохтмони забонҳои эронии миёна нисбат ба марҳилаи қаблӣ ҳосил шудааст, табдили онҳо аз сурати таркибӣ ба таҳлилӣ мебошад. Дар забони форсии бостон ва авестой ном бар ҳасби ҳолати ҳаштгонаи наҳвӣ сарф мешавад ва дар он се шумора ва се чинс мавҷуд буд. Дар забони форсии миёна аз он ҳама сохтҳои гуногуни ном чуз ду сохти танҳо ва чамъ чизе дигар боқӣ намондааст. Ин таҳаввул бештар дар натиҷаи ҳазфи садонокҳо ва ҳичоҳои охири калима ба вучуд омада ва бар асари он сохтори сарфии калимаҳо яксон шудаанд (159). Дар боби шумора бошад, сохти дугона аз байн рафтааст. Тарзи монда низ аз байн рафта, сиғаи таъкидӣ ҷойи худро ба сиғаи амрӣ додааст. Ҷонишинҳо низ сурати шумораи дугона ва чинсиятро аз даст додаанд.

Форсии миёна пас аз ғурӯпошии шоханшоҳии Ҳахоманишӣ шурӯъ шуда, бо марҳилаи куҳантарин шавоҳиди форсии нав анҷом меёбад. Аз асри савуми пеш аз мелод то садаҳои ҳаштум ва нӯҳуми мелодӣ форсии миёна ҳамчун забони зинда дар истифода будааст. Аммо ба сифати забони мурда дар истифодаи мазҳабӣ то асрҳои нӯҳум ва даҳуми мелодӣ аз ҷониби зардуштиёни Эрон қорбурд дошта, ҳатто то садаи сздаҳуми мелодӣ монавиёни воҳаи Турфони Туркистони Чин низ онро ба қор мебурдаанд. Ба қавли муаллифони китоби «Забони паҳлавӣ»: «Порсиёни Ҳинд низ бо мероси адабии форсии миёнаи худ то ҳаdde ошноӣ доштаанд, то ин ки дар садаи XVIII мелодӣ донишмандони аврупоӣ ба баррасӣ ва шинохти илмӣ ин забон ноил шуданд» (141, 14).

Ин нуктаро Маликушшуаро Баҳор ҷонибдорӣ намуда, мегӯяд: «...То қарни шашум ва ҳафтум ҳанӯз зардуштиён

дар Эрон ба корҳои динӣ ва илмӣ ва адабӣ машғул буданд. Ва дар ҳамон авҷот ҳам аз Ҳиндустону Гучарот толибони илми маздоясной барои ба даст овардани нусхаҳои кутуб ва фаро гирифтани суннат ва ривоёти маздоясной ба Эрон меомаданд. Хулоса, аз муғул ба баъд адабиёти маздоясно дар Эрон тавре нобуд шуд, ки мебоистӣ барои фаро гирифтани одоб ва таҳсили илм ба Ҳиндустон рафта, аз бародарони муҳоҷири худ касби маълумот намоянд» (142, 147-148).

2.2.1. Забони форсии миёна ва баҳси истилоҳоти он

Дар атрофи номи забони форсии миёна ва паҳлавӣ бар ҳайси истилоҳ дар миёни муҳаққиқон ақидаҳои мухталифе мавҷуданд. Ин ихтилофи назар ба таърихи пайдоиш ва мавқеи истифодабарии истилоҳҳо вобаста аст. Забони форсии миёна, ки ба номи паҳлавӣ ва паҳлавиӣ сосонӣ низ маъруф аст, дар миёни муҳаққиқон сабаби иброи фикру ақидаҳои мухталиф шудааст. Вожаи паҳлавӣ аз шакли *pahlav* (پهلَو) маншаъ гирифта, маънои он «он чӣ аз он паҳлав мебошад» ва «забони паҳлав» аст (215). Ин вожа аз калимаи форсии бостони *Paṭava* (پَرْتَو) маншаъ гирифта, маънии сарзамин ва қавмеро ифода мекунад, ки дар замони Ҳахоманишиён маъруф будааст ва ин сарзамин имрӯз Хуросон номида мешавад ва дар шимоли шарқии Эрон қарор дорад. Эроншинос Тавадия бар ин ақида аст, ки вожаи **парсава** дар сарзамини шимоли шарқии Эрони имрӯза ба паҳлав ва дар ҷануби Эрон ин вожа ба сурати **парсава** даромадааст¹. Аз ин мавқеи назар, дар мавриди номи паҳлавӣ ӯ ба чунин натиҷа мерасад: «Забони маъмулии зар-

1. Дар фарҳангҳо вожаи «порс»-ро аз *Pārsa* ба маънии кишвари Порс ва вожаи Порт ва Паҳлавро, ки номи яке аз иёлотҳои Ҳахоманишӣ аст, аз *Paṭava* медонанд, ки гунаи дигаре аз *Pārsa* буда, ҳар ду вожа маънои «пахлӯ ва канор»-ро ифода мекунанд.

душтиёни он замон, яъне паҳлавик, забони сарзамини Паҳлав нест, балки фақат забони сарзамини Порс аст» (150, 2). Бо ин мулоҳизаҳо истифодаи чуғрофӣ ва забонӣ аз ҳам фарқ доранд.

Ҳасан Ризои Боғбедӣ дар китоби «Таърихи забонҳои эронӣ» дар бораи ифодаи вожаи паҳлавӣ менависад: «Паҳлавӣ дар асл номи забони роиҷ дар устони Порт буда, ки имрӯз портӣ номида мешавад. Дар давраи Сосонӣ забони устони Портро *rahlawīg* «паҳлавиг» (дар мутуни монавӣ «паҳлавониг») ва забони расмии шоҳаншоҳии сосониरो *rārsīg* «порсиг» меномиданд, зеро хостгоҳ ва маркази он устони Порс буд. Аз садаи савуми ҳичрӣ, яъне нухуми мелодӣ ба баъд истилоҳи порсӣ ё форсӣ танҳо ба форсии дарӣ нисбат дода мешуд ва истилоҳи паҳлавиро барои забони дар матнҳои зардуштӣ бакоррафта, ки дар воқеъ бозмондаи забони роиҷ дар рӯзгори Сосониён (порсиг) буд, ба кор мебурданд. Ба иборати дигар, вожаи паҳлавиг, ки дар рӯзгори Сосониён танҳо ба забони портӣ нисбат дода мешуд, дар давраи исломӣ ба сурати паҳлавӣ (ё фаҳлавӣ) ба номи барои забони Сосониён, ки ҳудашон онро порсиг меномиданд, бадал шуд» (143, 135).

Яке аз донишмандони забони порсӣ дар Ҳинд Нирюсанг (то асри XII м. умр ба сар бурдааст) аз забони паҳлавӣ ва порсӣ ёдовар шудааст (150). Дар замони Сосониён порсик танҳо номи ин забон аст, на сарзамин. Ҷорӣ шудани хатти арабӣ натавонист ба ин забон тағйире дарорад ва танҳо номи он забони порсӣ ё сурати арабии он форсӣ хонда мешуд. Дар замони аввали ислом вожаи паҳлавӣ ҳамчун забони «куҳнатар», «пештар» ё «эронӣ» корбурд мешуд. Фирдавсӣ вожаи паҳлавиро истифода кардааст:

Набишта ман ин номаи паҳлавӣ

Ба пеши ту орам, магар нағнавӣ.

(Шоҳнома, байти 166)

Муҳаққиқ Тавадია чунин ҳаде мезанад, ки «гумон мера-

вад, ки «номаи паҳлавӣ» монанди «номаи бостон» маънои «китоби куҳан ва қадимӣ»-ро дошта бошад» (184, 5). Зоҳиран, паҳлавӣ забони фаҳла ва маҷолиси шоҳон аст. Номи паҳлавӣ ва паҳлавонӣ барои нишон додани ҷаҳор воқеият омадааст:

1. Аз рӯи этимология ин вожа ба забони ҷорӣ далолат мекунад.

2. Дар замони исломӣ вожаи «паҳлавӣ» дар бештар маврид ба маънии забони форсии миёнаи адабӣ қорбурд мешуд.

Ҷағрофидони машҳур Истаҳрӣ (330 х.қ.) мегӯяд: «Забони паҳлавӣ, ба рӯзгори ҷорӣ мукотибот бо он луғат будӣ – онро ба тафсир ҳоҷат буд» (156, 75). Фирдавсӣ низ дар бораи китоби «Қалила ва Димна», ки дар замони шоҳии Хусравӣ Анӯшервони Сосонӣ нигошта шудааст, менависад:

Яке дафтаре дидам аз хусравӣ,
Ба хатте, ки варо хонӣ паҳлавӣ.

3. Вожаи паҳлавӣ ва муарраби он фаҳлавиро Шамси Қайси Розӣ ба шеърӣ гузариш далолат медиҳад: «Забони ӯ ба луғати дарӣ наздиктар аз фаҳлавӣ аст» (15, 124).

4. Гоҳе калимаи паҳлавӣ дар шеърӣ ҷорӣ танҳо ба маънии ҷорӣ ба қор меравад. Ҷунонӣ, Абдуллоҳмонӣ Ҷомӣ дар бораи «Маҷнавии маънаӣ» мегӯяд:

«Маҷнавии маънаӣ»-и Маҷлавӣ
Ҳаст «Қуръон» бар забони **паҳлавӣ** (150, 6).

Ба андешаи Таваддӣ, «забони паҳлавӣ» дар ин байт маънои «куҳантар, пешин»-ро дорад ё ба маънои дигарӣ он, яъне ориёӣ ва эронӣ омадааст: «Истилоҳи куҳантар ва дақиқтар аз вожаи «паҳлавӣ» барои ҷорӣ миёна» ҳанӯз ҷоёе дида нашудааст, аммо ин фарз, ки истилоҳи «ҷорӣ» ё «ҷорӣ» дурусттар бошад, бештар ҷағрофтанӣ аст (150, 6).

Ибни Мукаффаъ сарзамини паҳларо ба сурати минтақаи шомили Исфаҳон, Рай, Ҳамадон, Моҳнаҳованд ва Озарбойҷон тавсиф намудааст. Лазар ин минтақаро ҳамон Модӣ қадим донистааст. Бинобар қавли Лазар, «пахлавӣ» ба маънии забони паҳла, портӣ ё паҳлавии ашконӣ аст, албатта, дар сурате ки ҳанӯз дар он минтақа ба унвони забони адабии шиғоҳӣ ба зиндагӣ идома меодааст... (185, 102).

Дар «Мифтоҳ-ул-улум»-и Саккокии Хоразмӣ омадааст: «Яке аз забонҳои эронӣ «пахлавӣ» аст, ки подшоҳон дар маҷолиси худ бо он суҳан мегуфтаанд. Ин луғат ба паҳла мансуб аст ва паҳла номест, ки бар панҷ шаҳр итлоқ мешуда: Исфаҳон, Рай, Ҳамадон, Моҳнаҳованд, Озарбойҷон» (142, 19).

Бархе аз муҳаққиқони муосир «порсиг»-ро дар мавриди «пахлавии сосонӣ» ба қор мебаранд ва ин истилоҳро дар муқобили паҳлавии ашконӣ овардаанд.

Шарҳи қорбурди дурусти истилоҳҳои форсӣ ва паҳлавӣ дар китоби «Забони паҳлавӣ» омадааст, ки муаллифони он дар мавриди истифодаи дурусти он истилоҳҳо чунин менависанд: «Форсии миёнаро ба унвони мушаххасаи забонӣ бояд аз номгузории куҳантар (аз ҷумла паҳлавӣ) ҷудо кард, чаро ки ин ном барои донишмандони аврупоӣ дар оғоз ва дар ҳадде густарда, нишондиҳандаи форсии миёнаи зардуштӣ ва ба сурати pahlavīk то ҳадде барои нишон додани портӣ ба қор рафтааст» (141, 13).

Мусаллам аст, ки забони форсии миёна дар осори гуногуни адабӣ ва илмиву пажӯҳишӣ зерин унвони «пахлавӣ», «пахлавии сосонӣ», «порсиг», «фаҳлавӣ», «адаби паҳлавонӣ», «форсии миёна» ёд шудааст ва бе шакку тардид пешинаи забони порсии дарӣ мебошад ва мо ҳамаи ин истилоҳҳои забони ниёгонамонро, ки дар давраҳои мухталиф ба он итлоқ шудаанд, қабул дорем ва мепазирем, зеро ин истилоҳҳо ҳамон мафҳуми забони форсии миёнаро ифода мекунанд.

2.2.2. Манбаъҳои таҳқиқи забони форсии миёна

Дар бораи манбаъҳои мавҷуди паҳлавӣ ё осори ба аҳли илм дастраси ин забон дар асарҳои «Таърихи адабиёт дар Эрон»-и З.Сафо, «Таърихи адабиёти Эрони пеш аз ислом»-и А.Тафаззулӣ, «Сабкшиносӣ»-и М.Баҳор, «Забони паҳлавӣ»-и Ж.Омӯзгор ва А.Тафаззулӣ, «Роҳнамои забонҳои бостони Эрон»-и М.Абулқосимӣ, «Адабиёти паҳлавӣ»-и Д.Саймиддинов ахбори муфасссал мавҷуд аст (134; 142; 141; 174; 151). Мо муҳимтарини ин осорро, ки дар таълифи ин бахш ҳамчун манбаи таҳқиқ истифода шудаанд, мухтасаран ёдовар мешавем.

Забони оромӣ аз замони Ҳахоманишиҳо ба унвони воситаи робита дар иёлотӣ чандзабона буд, вале бо мурури замон аз истифода дур монд ва дар миёнаи даврони Ашконӣ нигориши забонҳои эронӣ бо хатти оромӣ сураат гирифт. Хатти форсии миёна ё хатти сосонӣ ду сураат дошт:

1) хатти катибаҳо – хатте, ки дар сангнавиштаҳо ва сиккаҳо ба кор мерафт;

2) хатти тахрирӣ, ки нома ва китобро бо он хат менавиштанд.

Муаррихони исломӣ ҳафт навъи хатти форсии миёнаро зикр кардаанд: рамдафира, гаштадафира, нимгаштадафира, фарвардадафира, диндафира, васфдафира (159, 243).

Аз садаи сеюм ва ҷаҳоруми мелодӣ аз Монӣ ва шогирдонаш шумораи зиёди омӯзаҳои мазҳабӣ ва сурудҳо боқӣ мондаанд. Монӣ хаттеро падида овард, ки вижагиҳои забони асри сеюми мелодиро бисёр беҳтар аз хатти паҳлавӣ нишон медод. Аз осори Монӣ ва пайравони ӯ пораҳои пароканда ба забони форсии миёна ва суғдӣ боқӣ мондааст.

Пас аз ғурупошии шоҳаншоҳии Сосонӣ зардуштиён ба нигориши матнҳои динии худ ба хатти авестой (позанд) ва хатти арабиасоси порсӣ пардохтанд.

Сангнавиштаҳо ба забони форсии миёна аз садаи сеюм

то ёздаҳуми мелодӣ бар ҷой мондаанд. Бузургтарин ва муҳимтарини онҳо марбут ба нимаи дуҷуми асри сеюми мелодӣ аст. Бештари онҳо сангнавиштаҳои подшоҳӣ мебошанд ва тарҷумаи юнонию портиро низ ҳамроҳ доранд. Сангнавиштаҳои Шопури аввал (241-272м.) ва Нерсӣ (293-303м.), сангнавиштаи мӯбади Картир аз ҷумлаи онҳо мебошанд.

Осори форсии миёна, паҳлавии зардуштӣ ва масеҳӣ ҳаҷми бузургтарини матнҳои он замонро ташкил додаанд. Муҳаққиқон осори бозмондаи форсии миёнаро ба чаҳор даста тақсим кардаанд: форсии миёнаи катибай, форсии миёнаи зардуштӣ, форсии миёнаи масеҳӣ ва форсии миёнаи монавӣ ё турфонӣ (134; 143; 192). Осори мазкур ба чаҳор навъи хат навишта шудаанд: хатти катибай, хатти китобӣ (муттасил ё шикаста), хатти забурӣ ва хатти монавӣ.

Муҳаққиқ Д. Саймиддинов анвои хатти осори форсии миёнаро чунин тасниф кардааст:

«1) хатти паҳлавӣ ва навъҳои он – катибаҳои паҳлавӣ; набиштаҳои рӯи сиккаҳо, муҳрҳо, сафолнавиштаҳо, набиштаҳои рӯи фулузот, пӯстнавиштаҳо ва папируско; осори паҳлавии китобӣ; алифбои забури паҳлавӣ; 2) алифбои монавӣ иктибос аз хатти суриёний, ки ба он осори форсии миёна аз Турфон (Туркистони Чин) навишта шудааст; 3) позанд – овознавишти матнҳои паҳлавӣ дар алифбои авестой; 4) порсӣ – баргардон ва ҳарфнавишти пораҳои ҷудогонаи матнҳои паҳлавӣ дар алифбои форсии арабӣ» (108, 13).

Аз осори форсии миёна то ба имрӯз фулузнавиштаҳо, пӯстнавиштаҳо, муҳрҳои сосонӣ, сиккаҳои сосонӣ, китобҳо ба ёдгор мондаанд. Ин ҷо ёддошти чанде аз китобҳои муфассал ва маъруфи ин давраро зарур донистем.

Дар асри X бисёре аз эронӣён бо забони форсии миёна ошноӣ доштанд ва дар ҳамин давра бархе аз кутуби паҳлавӣ, ба монанди «Аёткори зарирон» ва «Корномаи

Ардашери Бобакон», достони Бахроми Гӯр ва «Пандномаи Бузургмеҳри Бахткон» ва «Гузориши шатранг» ва амсоли инҳо ба форсӣ тарҷума шуда, ҷузви шохномаҳо қарор дода шудаанд ва ин раванд то асри XIII идома ёфт. Осори дар асрҳои VII-VIII-IX ба забони паҳлавӣ навишташуда, тарҷума ва тафсири насқҳои «Авасто» ва китобҳои дар масъалаҳои ахлоқӣ, динӣ, таърихӣ, адабӣ ва ҷуғрофиро ташкил медиҳанд (106; 140; 174). Муҳимтарин намунаи ин китобу рисолаҳо инҳо мебошанд:

1. Фарҳанги Oīm-ewāk фарҳанги хурде аст, ки дар он вожаҳои авестой бо муодили паҳлавии онҳо зикр шудаанд. Фарҳанги Pahlawīg шарҳи паҳлавии хузворишхоро дар бар мегирад. Инҳо намунаҳои фарҳанги паҳлавӣ мебошанд, ки барои омӯзиши ин забон арзиши зиёди забонию фарҳангӣ доранд.
2. «Динқарт» муҳимтарин ва муфассалтарин асар ба забони паҳлавӣ буда, дар нух ҷилд навишта шуда, ду ҷилди аввали он то ба замони мо нарасидааст. Маҷмӯи калимоти ин китобро Вест (W. West) тақрибан 169000 доништааст. «Динқарт» маҷмӯаи бузурге аз иттилооти динӣ, ақоид ва ривоёти таърихии дини маздаяснӣ буда, арзиши зиёди забонию фарҳангӣ дорад.
3. «Бундаҳишн» дувумин китоби муҳим ва муфассал ба забони паҳлавӣ аст, ки дар масъалаҳои динӣ, таърихӣ ва ҷуғрофӣ он баҳс мекунад.
4. «Додистони диниг» низ асари динии зардуштӣ буда, тақрибан 28600 вожа дорад ва яке аз китобҳои муътабар ва бузурги асри IX мелодӣ мебошад.
5. «Ардавирофнома» (Ардовирозномаг) китоби муҳими мазҳабии маздаяснӣ буда, 8800 вожаро дар бар мегирад.
6. «Шиканд гумоник визор» яке аз китобҳои муҳими зардуштиён буда, ба муқобили дини масеҳӣ ва ислом навишта шудааст.

7. «Зотспарам» аз се қисм ва 19000 вожа иборат аст.
8. «Шоист нишоист», ки ҳудуди 13700 калима дошта, дар он вазифаҳои маросими динӣ ва мазҳабии зардуштӣ шарҳ ёфтаанд.
9. «Шатристонҳои Эрон» муҳимтарин китоби ҷуғрофӣ ва таърихӣ буда, ҳудуди 880 вожаро дар бар гирифтааст.
10. «Модигони чатранг ё чатрангномаг» асарест дар боби пайдо шудани шатранҷ ва иборат аст аз 1880 вожа.
11. «Модигони гучастаг аболиш» асарест дар боби мувоҳисаи байни Аболиши Зандиқ ва Отур Фаранбағ, ки дар соли 825 сурат гирифтааст. Ин асар ҳудуди 1200 вожа дорад.
12. «Андаржи Отур Потимор Спандон» (Озарбод писари Меҳроspанд) гуфторҳо андар дини зардуштӣ буда, иборат аз 1730 калима аст.
13. Қисмати муҳими осори ин давраро андарзномаҳои мансуб ба бузургон, ҳакимон, шоҳон ва рӯхониён ташкил додаанд, ки асарҳои зерин аз ҷумлаи онҳоянд: Китоби шашуми Динкарт, Андарзҳои Озарбоди Меҳроspандон, Ёдгори Бузургмеҳр, Ушнари доно, Доноён ба Маздояснон, Дастурон ба беҳдинон, Менуи хирад.
14. Аз осори форсии миёна ду намунаи мунозира низ боқӣ мондааст: Ёуишти Фриён ва Ахт, Дарахти Асуриг ва буз.

Осори бозмондаи форсии миёна мутаалиқ ба замони сулолаи Сосониён Ардашер (224-241), Шопури I (241-272), Нерсӣ (293-303), Шопури II (309-379), Шопури III (383-388) аст.

Аз асри XVIII ба баъд осори форсии миёна мавриди омӯзишу пажӯҳиши муҳаққикон қарор гирифт. Аввалин омӯзиш ва интишори ин осор аз ҷониби олими фаронсавӣ Анкетил Дюперрон сурат гирифт. Ӯ дар соли 1771 тарҷумаи «Авесто» ва матни «Бундаҳишн»-ро ҷоп кард. Силвестр де Саси (de Sacy, 1753) ном ва мансабҳои

шоҳони Сосониро рамзкушой кард. Сиккаҳои эрониро В.Оуслей (W.Ouseley) ва О.Тихсен (O.Tychsen) рамзкушой карданд. Бозёфтҳои осори давраи миёнаро, ки дар аввали асри XX пайдо шудаанд, Э.Хертсфелд (Herzfeld 1924) аксбардорӣ ва чоп кардааст. Таҳқиқоти доманадори эроншиносон Вест (West 1870), Мюллер (Muller 1892), Нюберг (Nyberg 1945) – муаллифи китоби «Дастурномаи паҳлавӣ» (1964), Унвал (Unvala 1952), Маккензи (MacKenzie 1978), Бар (Barr 1933), (Henning 1963), Бойс (Boyce 1960), Ж.Лазар (Lazard) – муаллифи китоби «Шаклгирии забони форсӣ», Ҷ.С.Тавадия – муаллифи китоби «Забон ва адабиёти паҳлавӣ», К.Брунер – муаллифи китоби «Наҳв дар забони эронии миёнаи ғарбӣ» (Ню-Йорк, 1977), В.С.Расторгуева – муаллифи китоби «Забони форсии миёна» (1966)-ро қайд кардан бамаврид аст (92; 93; 99; 108). Эроншинос Е.К.Молчанова дар асоси пажӯҳиши наҳви забони форсии миёна соли 1966 рисолаи номзадиро зери унвони «Масъалаҳои асосии наҳви забони форсии миёна» дифоъ намуд (83).

Муҳаққиқони эронӣ дар асри XX ба омӯзиши забони форсии миёна пардохтанд. Муҳаққиқон Дин Муҳаммад, Аҳмади Тафаззулӣ, Жолаи Омӯзгор, Саиди Урён, Муҳсини Абулқосимӣ, Баҳроми Фараҳвашӣ, Ҳасанризои Боғбедӣ, Фаридуни Чунайдӣ, Муҳаммадмахдӣ Муаззини Чомӣ, Саидҳасан Осафи Огоҳ, Меҳрии Боқирӣ аз олимони маъруфи забони форсии миёнаанд, ки дар пажӯҳишу омӯзиши забони ниёкони худ саҳми арзандае гузоштаанд (134; 143; 144; 145; 148; 156).

Пажӯҳандагони ватанӣ, ки дар таълифи осор, асосҳои дастурии забони форсии миёна ва дар таълиму тадриси ин забон камари ҳиммат бастаанд, устоди марҳум Ардашер Каримов ва профессор Додихудо Саймиддинов мебошанд (72; 106; 108).

2.2.3. Асосҳои таркибии забони форсии миёна

Нуктаи муҳим ва назаррас дар таърихи таҳаввули забони форсӣ дигаргуниҳои падидомада дар дастгоҳи сарфиву наҳвӣ мебошад. Забони форсии бостон аз рӯйи осори маҳфуз дорои яке аз печидатарин дасгоҳҳо буда, гуногунии сохтори наҳвӣ онро комилан ба сурати забони таркибӣ (флективӣ) ва хеле душвор овардааст. Холо он ки забони форсии нав яке аз содатарин ва таҳлилитарин (аналитикӣ) забони хонаводаи забонҳои ҳиндуаврупой мебошад (94; 145). Гузаштани дастгоҳи флективиӣ забони форсии бостон ба дастгоҳи аналитикии забони форсии миёна аз таҳаввулоти ҷиддии сохтории забони форсӣ дар ин давра дарак медиҳад. Саволе пеш меояд, ки ин таҳаввулоти ҷиддӣ чӣ гуна ва дар чӣ марҳилае рӯй додааст? Чунин таҳаввул мебоист дар тӯли солиёни дароз чараён мегирифт. Ба ақидаи донишмандон, дар охири давраи бостон дар катибаҳои охири Ҳахоманишӣ «асвоти поёнии решаҳо ағлаб дар сохти вожа дигаргунӣ эҷод намекунанд ва тақрибан имтиёзи ҷинси калимот низ назири имтиёзи решаҳо аз байн рафтааст» (145, 166). Аз гуфтаҳои Боқирӣ бармеояд, ки дигар ба реша ва ҷинс имтиёз дода намешуд. Ин нишонаи оғози ранги дигар гирифтани сохтори забон буд.

Охирин намунаи осори форсии бостон ба давраи шоҳони Ҳахоманишӣ ба миёнаҳои қарни чаҳоруми пеш аз мелод рост меояд ва то аввалин намунаи осори форсии миёнаи нимаи дувуми қарни аввали пеш аз мелод аз ин сохтори қадима ҷизе боқӣ намондааст. Давраи тасаллути юнониён бар Эрон ва дар тӯли ҳукумати Сулукиён то замони рӯйи қор омадани Ашкониён, забони форсӣ чӣ дигаргунӣ ва таҳаввулотеро аз сар гузаронид, ба ғӯшаи норӯшани таърих мондааст. Аз ин рӯ, дигаргунӣ ва таҳаввули забон дар ин марҳала, қариб дар се асри фосилаи замони, дар ғӯшаи ториқӣ мондааст ва ин се асрро муҳаққиқон «ҳалқаи

гумшуда» ва «даврони торик номидаанд». Мусаллам аст, ки намунаҳои охирин осори забони форсии бостон сохтори флексивӣ ва аввалин осори форсии миёна ба сохтори аналитикӣ мансуб буд. Барои муайян намудани дигаргуниҳои баамаломата дар забони форсии миёна мебояд нақши дастурии калимаҳоро дар забони форсии бостон ва миёна мушаххас намуд. Забони форсии миёна дар қиёс ба форсии бостон содатар буд. Дар ин бора Боқирӣ мегӯяд: «Ба яқин яке аз далоили содагии дастгоҳи забони форсӣ ва табилии он аз сурати таркибӣ ба сурати таҳлилӣ таҳаввулот ва дигаргуниҳои савтии он аст» (145, 166).

Хатти паҳлавӣ аз 14 ҳарф ва ду дифтонг иборат аст. Садонокҳои дарозӣ ā, ī, ū аз эронии бостон дар эронии миёна боқӣ монданд, аммо дифтонгҳои ai, au дар эронии миёнаи ғарбӣ бадал ба ō ва ē шуда, дифтонгҳои āi, āu эронии бостон ба эронии миёнаи ғарбӣ нарасиданд. Садонокҳое, ки дар аввал ва миёни вожаҳои форсии бостон буданд, дар форсии миёна боқӣ монданд, аммо садонокҳое, ки дар охири вожаҳои форсии бостон ҷой доштанд, дар форсии миёна ҳазф шуданд. Барои муқоиса ба ин намунаҳо нигаред:

авестой	форсии бостон	форсии миёна
daēva	daiwa	dew
tanū	tanū	tan
asti	asti	ast

Ба ғайр аз ин, муҳаққиқон фарзияро дар бораи мавқеи зада дар забони форсии бостон пешниҳод мекунанд, ки мувофиқи он ҷойи зада дар ҳиҷои дуюм аз охири калима қарор дорад. Ин назария дар асоси муқоисаи забони бостон бо забони давраи нав ба вуҷуд омадааст, ки дар натиҷаи ҳазфи садонокҳои охири калима ҷойи зада дар ҳиҷои охир қарор гирифтааст, аммо назарияи мазкур на ба ҳамаи вожаҳо дахл дорад.

Дабирони оромизабони давраи Ҳахоманишӣ ҳангоми тарҷумаи номаҳо баъзе аз калимаҳоро менавиштанд ва ин калимаҳо (ҳузворишҳо) ба сурати аслии худ талаффуз намешуданд, балки муодили эронии онҳо дар ҳар забон талаффуз мешуд. Минбаъд дабирон ва котибони эронӣ талаффузи аслии ин ҳузворишҳоро намедонистанд ва танҳо шакли ин калимаҳоро дар хотир нигоҳ медоштанд. Асоси бисёре аз феълҳо, ҳамчунин бархе аз исмҳо, чонишинҳо, зарфҳо ва ҳарфҳои изофа ба сурати ҳузвориш навишта мешуданд. Аммо бандакҳои феълҳо ва нишонаҳои ҷамъ, сифату зарфу масдар ва ғайра ба шеваи форсии миёна бар онҳо афзуда мегардад. Масалан, асоси «шудан» **OZLWN** аст, ки бо афзудани масдари **𐭮𐭲𐭭** -**tn** ба сурати **𐭮𐭲𐭭𐭮𐭲𐭭** навишта ва **šudan** талаффуз мешавад (171).

Забони форсии миёна ба гурӯҳи забонҳои сохтмони аналитикӣ дохил мешавад. Системаи тасрифи флексивӣ, ки дар забони форсии бостон мавҷуд буд, дар забони форсии миёна комилан аз байн рафт. Аз ҳашт ҳолати забони форсии бостон дар забони форсии миёна танҳо ду ҳолат, фоилӣ (nominative) ё бевосита ва мафъулӣ (accusative) бавосита, боқӣ монданд. Бинобар ин аз давраи форсии миёна ба баъд барои шинохтани ҳолатҳои наҳвии як калима мебояд алоқаи онро дар дохили ҷумла бо дигар аҷзои ҷумла муайян кард. Аз ин рӯ, забони форсӣ дар давраи миёна ва нав забони таҳлилӣ маҳсуб мешавад. Ба сабаби аз байн рафтани анҷомаҳои ҳолатҳо, ҳиссаҳои номии нутқ сурати яксон ва воҳид гирифтанд. Исм, сифат ва чонишини шахси якуми танҳо дар шумораи танҳо дар ду ҳолат сарф мешавад: дар ҳолати фоилӣ ва мафъулӣ ё ғайрифоилӣ. Дар ҳолати фоилӣ исм бидуни анҷома ва пешванду пасвандҳо меояд, исм дар ҳолати фоилӣ нишонае надорад ва танҳо аз таҳлили алоқаи маъноии он дар занҷири гуфтор метавон онро муайян кард. Дар ҳолати мафъулӣ ғайр аз ҳолати изофӣ ва нидой дар

дигар ҳолатҳо пешоянду пасояндҳо истифода мешаванд. Исм дорои ду шумора – танҳо ва ҷамъ буд. Ҷойи ҷонишини шахси якуми танҳо дар ҳолати ғоилӣ (az)-ро ҷонишини шахси якуми танҳо дар ҳолати вобастагӣ (gen.) (man) мегирад. Ҳолати мағъулиро, инчунин, дар исмҳои мағъуми ҳешовандии маҳтум ба –ar дидан мумкин аст, ба монанди: pīdar – «падар», mādar – «модар», barādar – «бародар». Ҳолати ғоилии ин гуна исмҳо инҳоянд: pīd, mād, brād. Ҳолати мағъули ва ғоилӣ аз рӯи сохт ҷандон тафовут надоштанд, аммо аз рӯи вазифаҳои тафовути назаррас доштанд.

Ҳолати ғоилӣ анҷома намегирад ва вазифаҳои гуногуни нахвиро иҷро мекунад ва барои ифодаи мубтадо, пуркунандаи бевосита (мағъули сарех), муайянкунанда, хабар, ҳоли замон ва дар феълҳои мураккаб ҷузъи номро ифода мекунад.

Ҳолатҳои мағъули дар форсии бостон бо афзудани анҷомаҳо ба охири исм ифода меёфт. Дар форсии миёна ҳолати мағъулии вожаҳо аз рӯи алоқаи ҳамнишинии калимаҳо бар рӯи занҷири гуфтор ва сохти ҷумла мушаххас мешавад. Дар форсии миёна барои нишон додани ҳолати мағъули пасоянди –gāu меояд. Пасоянди мазкур аз rādiy- «ба хотири», «ба сабаби» дар ҳолати locative омада, сурати аслии gād буда, бо табдили d ба y gāu шудааст. Пасванди gāu дар забони форсии миёна ва нав дар ҳамин шакл маънии «ба сабаби», «назар ба»-ро ифода мекардааст ва бо мурури замон ҳарфи охири ин пасванд ҳазф гардидааст. Ҳолати мағъули сурати таҳаввулғофтаи ҳолати изофӣ ё вобастагӣ (genitive)-и забони авестой буда, бештар далолат бар моликият дорад.

Ҷонишинҳои энклитикӣ дар вазифаи субъект корбаст мешуданд, ки чунин тарзи корбаст ба пайдоиши замони гузаштаи феълҳои гузаранда аз сифати феълии пасив алоқаманд буд. Дар чунин ҷумлаҳо шахс ва шумораи субъ-

ектро чонишинҳои энклитикӣ ва шахсу шумораи мафъули бевоситаро бандакҳои феълӣ ифода мекарданд.

u-š dat ō aḏyārih-ē xuāb – Ва ба ёрии ӯ хобро офарид (30).

Kē zan rāy čiyon sālār ō šōy dād. – Касе, ки занро ба унвони солор ба шавҳар дод (33, 19).

Гарчи шаш ҳолати дигари забони форсии бостон ба забони форсии миёна нагузашт, аммо вазифаи ҳолатҳоро минбаъд калимаҳои ёридиҳанда, пешоянду пасоянд ва бандакҳои изофӣ иҷро мекарданд. Чунончи, ҳолати изофӣ (genetive) дар забони форсии бостон бо ду роҳ ифода мешуд: 1) бо роҳи анҷома гирифтани муайянкунанда; 2) бо роҳи иваз кардани ҷойи муайянкунанда бо муайяншаванда ва дар байни онҳо омадани ҷонишини нисбати ҳуа – «(он) ки, ки». Масалан: manā kāra – «аз он ман лашкар», kāra hua manā – «лашкар, ки аз он ман аст». Равиши дувумӣ мондагортар баромад ва идомаи ҳуа дар форсии миёна ī (hуа>уа>ē) бо ҳифзи маънои нисбат вучуд дошта, нақши изофат ба ин фонема воғузур шудааст:

Mard-ē kē duxt ī xwēš ayāb xwah ī xwēš pad zanīh andar abāyēd. – Марде, ки духтари хеш ё хоҳари хешро ба занӣ дароварад (33, 16).

Барои ифодаи ҳолати азӣ (ablative) дар форсии миёна сурати таҳаввулѐфтаи пешоянди hača (hača>hač>az)– аз меояд.

...Pādxšāy ka zan ī xwēš az zanīh be hilēd. – Маҷоз аст, ки зани хешро аз занӣ раҳо кунад (33, 22).

Барои ифодаи ҳолати боӣ (instrumental) дар форсии миёна сурати таҳаввулѐфтаи пешоянди upaka (upaka>apāk>abāg>abā>Bā) abā ба кор мерафт.

Čand Bār **abāg** anērān xufsēd. – Чанд бор бо ғайрибеҳдинон бихобад (33, 24).

Барои баёни ҳолати дарӣ (locative) дар форсии миёна пешоянди antar (antar>andar>dar)-и форсии бостон истифода мешуд:

Andar im stūrīh ī ōy zād. – Дар ин сутурӣ вай зода шуд (33, 23).

Барои баёни ҳолати бой ё бароӣ (dative) дар забони форсии миёна исм ҳамроҳ бо пешоянди *pat* «ба» меояд. Пешоянди **ба** сурати таҳаввулѣфтаи *pati*-и форсии бостон (*pati>pat>pad>pa>ba*) мебошад.

...**Pad** tan-ē abar nē griftan weh. – Ба танҳой баланд накардан бехтар аст (33, 16).

Pad was – stūrīh šāyēd. – Барои чанд сутуре шоиста аст (33, 16)

Дар форсии миёна мунодӣ бо чунин роҳҳо мушаххас мешудааст: 1) мунодӣ нишонае надоштааст; 2) пеш аз мунодӣ ҳарфи нидо оварда мешавад; 3) дар охири мунодӣ **ā** оварда мешуд.

Ташаккули пешоянду пасояндҳо вазифаҳои нахвии номхоро бидуни ҳолат таъмин мекард, ки дар натиҷа мавқеи ҳолатҳо хеле коҳиш ѐфта буд.

Инчунин, сохтори нахвии муайян, ки дар онҳо робитаи нахвии номҳо аз рӯи мавқеи онҳо дар ҷумла сурат мегирифт, сабаби заволи ҳолатҳо шуда буд.

Масалан, дар мавқеи мафъул-феъл (*ov*) нишонаи ҳолати роӣ ё аккумулятив коҳиш ѐфт.

Исмҳо дар забони форсии миёна ду шумора доштаанд: танҳо ва ҷамъ. Шумораи дугона (мусанно)-и дар форсии бостон вучуддошта ба форсии миёна нарасидааст. Барои нишон додани шумораи дугона дар форсии миёна адади *du* – «ду» истифода мешуд.

Аз миёни морфемаҳои ҷамъбандии форсии бостон танҳо ҷинси мардонаи ҳолати изофӣ – *ānām* боқӣ мондааст, ки ҳиҷои поёнии он – *ām* низ ҳазф шудааст. Барои сохтани шумораи ҷамъ дар забони форсии миёна ба исми танҳо пасванди ҷамъбандӣ пайваст мешавад. Исмҳо ва бархе аз ҷонишинҳо ба унвони нишонаи ҷамъ, ҳам барои мавҷудоти ҷондор ва ҳам барои мавҷудоти бечон, пасванди ҷамъбан-

дии –ān (īn, ūn) «он»-ро мегиранд. Пасванди мазкур аз шумори чамъи анчомаи –ānām ҳолати бароӣ (dative) маншаъ гирифта, дар забони форсии миёна суратҳои ҳолатро аз даст дода, танҳо шумораи чамъро ифода мекард. Ин пасванд нисбат ба пасванди –īhā (-иҳо) серистеъмолтар буд ва дар оғоз пасванди мазкур танҳо барои чамъбандии исмҳои бечон меомад. Ин пасванд дар навиштаҳои мутааххири форсии миёнаи зардуштӣ низ ба кор бурда шудааст. Дар китобҳои паҳлавии мутааххир илова бар он –īhā¹, ки қаблан пасванди зарфсоз буд, ғолибан барои бечонҳо ба кор мерафт.

Дар забони форсии миёна категорияи чинс вучуд надоштааст ва дар сурати лозим танҳо дар исмҳои ҷондор бо ду роҳ нишон дода мешудааст: 1) Калимаҳое, ки худ ба чинси занона ва мардона далолат мекунанд, чун: mādar – pīdar, duxt – pus. 2) Калимаҳое, ки барои ифодаи чинсият бо вожаҳои māyag «мода» – naг «нар», zan – mard меоянд.

Исмҳо, инчунин, бо артикли номуайянии постпозитивии ē/ēv, ки аз шумораи aiva «як»-и форсии бостон маншаъ мегирад, меоянд. Артикли ē дар забони форсии миёна дар ҷунин мавридҳо корбаст мешуд: 1) барои ифодаи шумораи як предмету ҳодисаҳо: Mard-ē az gētīg be šawēd. – «Марде аз дунё меравад» (Ривояти Озарфаранбағи Фаррухзодон); 2) барои ифодаи номуайянии чизе, махсусан дар ҷумла, агар аввалин бор омада бошад. Дар забони форсии миёна муайяншаванда артикли номуайяний мегирад: duxt-ē ī nō-sālag – духтари нухсолае; 3) ҳар гоҳ исми ғайримушаххас тавассути ҷумлаи пайрав мушаххас ва тавсиф шавад: Mardē kē duxt ī xwēš ayāb xwah ī xwēš pad zanīh andar ...Марде, ки бояд духтари хеш ё хохари хешро ба занӣ дароварад...(33)

Сифат дар забони форсии миёна дар нисбати сифати

1. Пасванди –īhā (-иҳо) дар форсии нав ба –ҳо таҳаввул меёбад.

форсии бостон на ҳолат дорад, на чинсу на шумора, яъне сифат низ мисли исм ҳама гуна тасрифро аз даст додааст.

Сифатҳо дар забони форсии миёна се дараҷа доранд: дараҷаи оддӣ, ки ба асос баробар аст, дараҷаи қиёсӣ ва дараҷаи олӣ. Сохтмони дараҷаҳои сифат дар забони форсии бостон ба ду равиш сурат мегирифт: 1) барои сохтани сифати дараҷаи қиёсӣ пасванди **-eah** ва барои сохтани дараҷаи олӣ пасванди **-īšta**, чун **vahyah** – «бехтар», **vahuišta** – «бехтарин» корбурд мешуд. Дар равиши дуюм сифати дараҷаи қиёсӣ ба воситаи пасванди **-taṛa** ва сифати дараҷаи олӣ ба воситаи пасванди **-tama** сохта мешавад. Равиши якум дар давраи гузаштан ба забони форсии миёна таҳаввул ёфта, пасвандҳои онҳо аз байн рафтанд, аммо мафҳуми муқоисавии онҳо боқӣ монд. Баъзе сифатҳои муқоисавӣ бозмондаи сифати форсии бостони маҳтум ба **-yah** ба воситаи флексияи дохилӣ сохта мешуданд. Масалан, сифати **vahu** дар форсии миёна ба ду маънӣ– «бех» ва «бехтар» истифода мешавад. Вожаҳои зерин муқоиса шаванд:

авестой	форсии бостон	форсии миёна
masyah	*maθyah	mēh
kasyah	*kaθyah	kēh

Пасвандҳои равиши дуюм низ таҳаввул ёфта, сурати **-tar** ва **-tum**-ро мегиранд **vazurgtar** – «бузургтар», **vazurgtum** – «бузургтарин», **xwaš-tom**– «хуштарин». Дараҷаи қиёсии сифат бо пасванди **-tar**– тар» (**wuzurgtar**– «бузургтар») сохта мешавад.

Сифати дараҷаи олӣ бо пасванди **-tum** сохта мешавад. Бархе аз сифатҳои олӣ низ аз шакли эронии бостон ба паҳлавӣ омадаанд. Аз ҷумла, бо пасванди **-ist (ēst)** ё **-īšt**, монанди **mahist** «мехтарин, бузургтарин», **kahist** «кехтарин, кӯчактарин», **frahist** «нахустин, пештарин», **wahišt** «беҳишт» (тахтулафзии бехтарин). Пасванди дараҷаи олӣ –

īšta низ аз байн рафта, дар бархе аз исмҳо бидуни тавачҷух ба сохти дастурии онҳо дар шакли īšt ва īst боқӣ мондааст. Масалан, дар ин калимаҳо: болишт, беҳишт, маҳист.

Инчунин, барои муқоиса дар ҷумла пешоянди ҳаё «аз», пайвандакҳои **kū** «аз ки» ва **čīyōn** «чун» истифода мешуданд.

Дар забони форсии миёна ду ҳолати ҷонишин истифода мешуд: ҳолати фоилӣ ва ғайрифоилӣ ё мафъулӣ.

Ҷонишинҳои шахсӣ-соҳибии забони форсии миёна инҳоянд:

Танҳо	Ҷамъ
фоилӣ / мафъулӣ	фоилӣ / мафъулӣ
I. Ман – an, az / man	I. Мо – amā (h) / amā(h)
II. Ту – tō / taw	II. Шумо – šmā (h) / šmā(h)(ašmāh)
III. Ӯ, вай – ōy / awē	III. Эшон – ōyšān / awēšān

Ҷонишини шахси якуми танҳо **an/az** (аз ҳолати фоилӣ (**nominative**) шахси якуми танҳои форсии бостон – **adam**, авестӣ – **azəm**) фақат вақте ба кор меравад, ки дар ҷумла дар ҳолати фоилӣ ё сарех қарор гирад. Агар ҷонишин дар ҳолати мафъулӣ ё изофа қарор дошта бошад, **man** – «ман» (ҳолати вобастагӣ) ба кор меравад. Ҷонишини **az** барои ифодаи фоили амал дар ҳамаи замонҳои феълҳои монда ва дар феълҳои замони ҳозира ва ояндаи гузаранда, дар матнҳои форсии миёна, ба нудрат дида мешавад ва он тадриҷан аз байн меравад. Ҷонишини мазкур дар паҳлавии мутааххир камистеъмол шуда, ба ҷойи он ҷонишини **man** истифода мешавад. Дар ҷумлаи забони форсии миёна калимаҳои ёридиҳанда дар алоқаи нахвӣ истифода мешуданд ва, махсусан, ин алоқа ба воситаи пешояндҳо, изофат ва пасоянди -gāδ–ро сураи мегирифт.

Барои ифодаи ҷонишини шахси сеюми танҳо ишо-

раҷонишини \bar{o} (\bar{y}) «он, вай» ва барои шумораи чамъ $\bar{o}\bar{s}\bar{a}n$ «онҳо, вайҳо» истифода мешуданд.

Бандакҷонишинҳо (энклитикҳо). Бандакҷонишинҳо ба калимаҳои пеш аз худ мепайвастанд ва бештар бо пайвандакҳои **u** – «ва», **kā** «вакте ки» **kā** – «чи, барои ин ки», **čē** – «чи, чунон ки», **hakar** – «агар», бо ҷонишинҳои **i** – «он», **kē** – «ки, кадом» дар шакли муттасил меомаданд, бо ин тартиб:

I. – ам – m	I. – амон – mān
II. –ат – t	II. – атон – tān
III. –аш – š	III. – ашон – šān

Муҳаққиқон бар он ақидаанд, ки «шаклҳои энклитикии ҷонишинҳои шахсӣ дар форсии бостон шаклҳои мафъули ҷонишинҳои шахсӣ будаанд» (109, 171). Аз ин рӯ, дар матн маънои мафъулиро низ ифода мекунанд Ҷонишинҳои энклитикии форсии бостон дар шахси якуми ҳолатҳои вобастагӣ (genetive) –**manā** – «аз он ман», дар ҳолати мафъули бевосита (accusative) –**mā** – «маро», дар авестӣ **hīm/dīm/it/dit**, дар шахси дуҷуми танҳо ҳолати вобастагӣ (genetive) –**taiy-** «ба ту» мебошанд. Бо вучуди аз байн рафтани ҳолатҳои ҷонишинҳои энклитикӣ дар матнҳои форсии миёна ҳолати фоилӣ, мафъулӣ ва вобастагиро ифода карда метавонанд. Маъмулан, ҷонишинҳои энклитикӣ на бо калимае, ки мансубанд, меоянд, балки бо калимаи аввали ҷумла меоянд.

Ҷонишинҳои энклитикӣ чунин мавридҳои қорбурд доранд: 1) барои баёни соҳибият; 2) вучуд доштани чизеро назди шахсе далолат мекунанд; 3) барои баёни тараф ва мухотаб; 4) барои баёни мафъули бевосита; 5) барои баёни фоили мантиқӣ дар феълҳои сохти пасив ва замони гузашта; 6) гоҳе ба унвони фоили мантиқӣ ва грамматикӣ дар сохти феълҳои активӣ монда дар ҳама замонҳо ва дар

феълҳои гузаранда дар замони ҳозира ва оянда меоянд; 7) барои баёни мафъули бавоситаи бо пешояндҳо меомада. Ҷонишини энклитикӣ бештар ба калимаи аввали ҷумла муттасил омада, мансубияти онҳо ба ин ё он вожа аз маъноӣ ҷумла бармеояд. Ҷонишинҳои энклитикӣ ҳам ба сурати энклитика ва ҳам ба сурати мустақил (дар ибораҳои изофӣ ва ҳам бо пешояндҳо) меоянд.

Дар забони форсии миёна чунин ишорачонишинҳо мавҷуд буданд: **ēn/ ē(t)** «ин», **ān/ōy** «он». Шакли ҷамъи ҷонишини **ōy** **ōšān** «онҳо» ва дар «Позанд» шакли ҷамъи ҷониншини **ē(t)**– (**<aita**) **ēšān**– «онҳо» мавҷуд аст. Ҷонишинҳои мазкур ҳолат надоранд ва дар матн пеш аз муайяншаванда меоянд. Ҷонишинҳои ишоратӣ мустақил буда, чунин вазифахоро дар ҷумла иҷро мекунад: 1) мубтадо; 2) пуркунандаи бевосита; 3) бо пешоянду пасояндҳо ба вазифаи пуркунандаи бавосита ва ҳол.

Ишорачонишинҳо дар ибораҳои изофӣ низ меоянд. Ин ҷонишинҳо дар сарҷумла пеш аз ҷумлаи пайрав меоянд. Ҷонишини ишоратӣ бо ҷонишини нисбат (**с**-нисбат) чунин вазифахоро иҷро мекунад: 1) барои ифодаи тааллуқ доштан; 2) пеш аз муайянкунанда; 3) бо сифат бидуни мавсуф (дар ин маврид ҷонишин василаи субстантиватсия шудани сифат мешавад); **ut kā ōy I druvand mīgēt** – «замоне ки **он бадкор** мемирад».

Ҷонишинҳои саволӣ дар забони форсии миёна инҳоянд: **kē** – «кӣ», **čē** – «чӣ», **katām** – «кадом», **čand** – «чанд». Аз инҳо ҷонишинҳои **kē** ва **čē** ҳам вазифаи суол ва ҳам вазифаи нисбатро иҷро мекунад. Ҷонишини **kē** чунин вазифаҳои нахвиرو иҷро мекунад: 1) вазифаи мубтадорро дар феълҳои маълум (актив.) иҷро мекунад ва ё ҷузъи хабарҳои номӣ мешавад; 2) фоили мантиқӣ дар феълҳои гузарандаи замони гузашта; 3) мафъул ё пуркунандаи бевосита; 4) ҷузъи номии хабар; 5) мафъули бавосита бо пешоянд. Ҷонишини **kē** – «ки» на танҳо барои ифодаи инсон,

балки барои ифодаи ҳайвонот ва ашё низ меояд: *ōu kē* – «он ки», *ōšān kē* – «онҳо ки».

Ҷонишинҳои ишоратӣ вазифаҳои зеринро дар анвои ҷумлаҳо иҷро мекунад: 1) муайянкунда барои ифодаи моликият; 2) пуркунанда; 3) дар таркиби хабари номӣ.

Ҷонишини «чӣ» ҳамчун суол чунин вазифаҳоро иҷро мекунад: мубтадо, мафъули бевосита, муайянкунандаҳое, ки бештар дар мавқеи препозитивӣ меоянд. Бо пасоянди *gāḍ – ṣē gāḍ* омада, маънои «барои чӣ»-ро баён мекунад.

Ҷонишини *katām* – «кадом» чунин вазифаҳоро анҷом медиҳад: 1) вазифаи муайянкунанда; 2) хабарӣ: *u-m dēn katām* – «дини ман кадом?». Ҷонишини *čand*– «чанд» дар чунин мавридҳо корбаст мешавад: 1) барои суол кардан; 2) ҳамчун ҷонишини номуайяний бо маънои «якчанд».

Ҷонишинҳои нафсӣ-таъкидӣ дар забони форсии миёна *xuat* – «худ» ва *x^vēštan* – «хеш» мебошанд. Ҷонишини *xuat* мустақил буда, дар матнҳои забони форсии миёна чунин вазифаҳоро иҷро мекардааст: 1) фоил; 2) мафъули бевосита; 3) хабар (предикат). Ҷонишини *x^vēš* вазифаи муайянкунандагӣ (атрибутивӣ) дорад ва бештар бо калимаҳо ба василаи изофат пайваست мешавад. Гоҳе ин ҷонишин пеш аз муайяншаванда меояд ва чунин вазифаҳоро иҷро мекунад: мустақил ва бо ҷонишини ишоратии *ān* маънои *āni x^vēšt*– «они хеш»-ро дорад. Ҷонишини *x^vēštan* «худ», «аз худ» аз ҷонишини *x^vēš* ва исми *tan* «тан» сохта шуда, дар ҷумла вазифаҳои гуногуни нахвиро иҷро мекунад: 1) фоил; 2) мафъули бевосита; 3) муайянкунандаи (маъмулан препозитивӣ) мустақил ва дар алоқамандӣ бо ҷонишини ишоратии *āni x^vēštan* – «они хештан».

Ҷонишинҳои номуайянии *har* – «ҳар», *hēč* – «ҳар кадом», *visp* – «ҳар кадом», *harvisp* – «ҳама», *ham* – «ҳар кадом», *hamāk* – «ҳар кас», *hamōkēn*– «ҳама». Ҷонишини «ҳар» танҳо ба вазифаи муайянкунанда пеш аз муайяншаванда меояд, чун «ҳар рӯз». Ҷонишини манфии *hēč* маънои

инкорй дошта, вазифаи муайянкунандаро иҷро намуда, пеш аз муайяншаванда меояд. Ҷонишини *hamāk* дар ҳолати препозитивӣ ва постпозитивӣ меояд. Ҷонишини нисбии *ī* дар забони форсии миёна чунин мавридҳои корбурд дорад: 1) пайвандаке, ки ҷумлаи пайрави муайянкунандаро бо сарҷумла алоқаманд мекунад; 2) чун изофа, муайяншавандаро бо муайянкунанда алоқаманд мекунад.

Шумора дар забони форсии миёна аз забони форсии нав чандон тафовут надорад. Фақат тафовут дар сохти бархе аз аъдод дида мешавад, монанди: *ēvak* – як, *vist* – бист. Шумораҳои тартибӣ пасванди *-um* мегиранд. Барои адади якум, дуум ва сеюм луғоти махсус вучуд дошт: *fradum* – «аввал», *dudīgar* – «дудигар», *sidīgar* – «сидигар».

Дар форсии миёна дар натиҷаи аз байн рафтани ҳичоҳои охири калимаҳо дастгоҳи наве барои сарфи феъл эҷод шудааст. Бандакҳои феълии гуногун, ки дар форсии бостон аз рӯи сиға ва тарз тағйир меёфтанд, ба сурати яксон даромада, асоси феъл, ки дар форсии бостон ягона буд, дар форсии миёна ду сурати ҷудогона (асоси замони ҳозира ва асоси замони гузашта) пайдо кард. Феъли забони форсии миёна бо доштани категорияҳои шахсу шумора, ифодаи замон, тарз ва тасриф аз дигар ҳиссаҳои нутқ тафовути кулӣ дорад. Бо вучуди ин дастгоҳи феъли форсии миёна дар нисбати феъли форсии бостон хеле сода шудааст. Феъли форсии бостон се шумора, се чинс, ду тарз (актив ва медиум) ва панҷ сиға (ахборӣ, шартӣ, амрӣ, хоҳишмандӣ ва таъкидӣ), замон (ҳозира, оянда ва гузашта) дошт. Дар феъли форсии миёна ҳичои охир ҳазф гардид ва омили дигаре падид омада, дастгоҳи наве барои феъл эҷод шудааст. Шумораи дугона ва сиғаи таъкидӣ аз байн рафта, ҷойи онро сиғаи амрӣ гирифтааст. Тарзи медиуми феъл матрук шудааст (145). Бандакҳои феълии форсии бостон, ки вобаста ба сиға ва тарз тағйир меёфтанд, сурати яксон пайдо карданд. Асоси феъли замони

ҳозира ва гузашта, ки дар форсии бостон як буд, дар форсии миёна ду сурати чудоғона ёфта буд. Гузашта аз ин, тасрифи феъл нисбат ба шакли гузаштаи он саҳт тағйир ёфт. Ба ғайр аз асоси замони ҳозираи феъл, ки мубаққӣ аз форсии бостон аст, асоси замони гузаштаи феъл, ки бар мабной сифати феълии замони гузаштаи форсии бостон пайдо шудааст, дар ин давра инкишоф меёбад. Соҳти аналитикии феълҳо, ки аз сифати феълӣ ва феълҳои ёвар ташкил шудаанд, густариш меёбанд. Сифатҳои феълӣ аз исму сифатҳо ба василаи пасванди *īhā* сохта шуда, ба тағйирот камтар дучор шудаанд. Сохтори флективии феълҳои форсии бостон дар забони форсии миёна аз байн меравад ва онҳо дар шакли сода зухур меёбанд (94; 107). Дар забони форсии миёна феълҳо бар пояи ду асос сохта мешаванд: асоси замони ҳозира ва асоси замони гузашта. Асосҳои замони ҳозира барои сохтани феълҳои замони ҳозира ва амрӣ ба кор мераванд. Чунонки маълум аст, дар забони форсии бостон ва авестой феълҳо шаклҳои мухталиф ва дараҷоти зиёде доштанд, бинобар ин феълҳои замони ҳозира дар забони форсии миёна гуногунанд. Асоси замони гузаштаи сифатҳои феълӣ ва масдар барои сохтани феълҳои замони гузашта ба кор мераванд. Асоси замони гузашта ё сифати феълӣ аз решаи заиф¹ бо афзудани ҷузъи сарфии форсии бостон, ки дар охираш пасванди *-ta* дошт, сохта шудааст. Тафовути сифати феълии форсии бостон аз асоси замони гузаштаи форсии миёна ихтилофоти овозӣ ва таҳаввулотӣ савтӣ буд (145). Таҳаввулоти муҳимтарин ҳазфи садоноки охири *«а»* мебошад. Муқоиса шавад: *-ita>it, ta>t*.

1 Дар забони форсӣ се навъи реша вучуд дорад: заиф, мутавассит ва қавӣ. Навъи реша аз рӯи садоноки он муайян мешавад. Агар дохили реша садоноки *ā* дошта бошад, садоноки қавӣ, агар садоноки *«а»* бошад, реша мутавассит ва агар ду садонок бошад, решаи заиф аст.

Реша	сифати феълии форсии бостон	форсии миёна	точикӣ
√ ja	jata	jata	зад
√ bū	buta	but	буд
√ ras	*rasīta	rasit	расид

Асоси замони гузашта аз асоси замони ҳозира бо иловаи ҳарфҳои «т» ё «д» ё «ид» фарқ мекунанд. Илова бар ин ихтилофоти дигаре низ байни онҳо мавҷуданд ва омили ин ихтилофотро Боқирӣ дар «ихтилофоти решаҳо, таҳаввулотҳои овоӣ, сохтҳои даҳгонаи моддаи музореъ» медонад (145). Аз рӯйи робитаи байни асосҳои замони ҳозира ва замони гузашта онҳоро ба чунин гурӯҳҳо тақсими кардан мумкин аст:

1. Асосҳои феълие, ки овозҳои охири онҳо аз ҳам фарқ мекунанд: *ras* – *rasīt* – «расидан», *xuagu* – *xuart* – «хӯрдан».

2. Асосҳои феълие, ки аз ҳам бо овозҳои охиринаи садоннок ва ҳамсадоҳояшон фарқ мекунанд. Намуна: *tač-tāxt* – «тохтан», *vitār-vitašt* – гузаштан, *jah-jast* – «ҷастан».

3. Баромади асосҳои феълии ин гурӯҳ як буда, аммо аз ҳам тафовути гуногун доранд: *bav-būt* – «будан», *šav-šut* – «шудан».

4. Асосҳои феълие, ки аз решаҳои гуногун маншаъ гирифтаанд: *ven-dīt* – «дидан», *āy* – *mat/āmat* – «омадан». Аз асосҳои замони ҳозираи бархе аз феълҳо ба василаи пасванди –ēn феълҳои бавосита (ичборӣ) сохта мешаванд. Асоси замони гузашта ба василаи пасванди –īt ва пасванди –an сохта мешавад. Масалан: *rasēn-rasēnitān-rasītan*. Пасванди –ēn аз исмҳои феъл месозад. Ба василаи исм ва пасвандҳои –īt асоси замони гузашта ва бо пасванди –an масдар сохта мешавад.

Пешвандҳои феълии забони форсии миёна, ки бештари онҳо пешоянд ва зарф мебошанд, инҳоянд: *andar*, *arāč*, *apar*, *bē*, *frač*, *frōt*, *ul*, *ā*, *ap*, *fra/fri*, *nī*, *ō*, *par*. Бинобар ақидаи

Д.Саймиддинов, гузариши «пасвандҳо ва пешвандҳо аз эронии бостон ба форсии миёна бо чанде аз таҳаввулот су-
рат гирифтааст» (108, 270). Қисме аз онҳо бо асосҳо оме-
зиш ёфта, чанде дигар дар натиҷаи таҳаввулоти овозӣ чун
пешоянди сода шакл гирифтаанд.

Ҳиссаҷаи hamē бо феълҳои замони ҳозира ва гузашта
омада, маънои идомаи амалро ифода мекунад. Namē ба
танҳои ба унвони зарф ба маънии «доимо, ҳамеша» ис-
теъмол мешавад. Ҳиссаҷаи bē пеш аз пешвандҳои дигари
феълҳо омада, маънои итмом ва анҷоми ҳатмии амалро до-
рад. Ба танҳои bē ба унвони зарф маънои «аз берун», «ба
берун»-ро ифода мекунад. Ҳиссаҷаи ē дар феълҳои замони
ҳозира маънии ояндаро таъкид мекунад. Пешванди ин-
кории nē пеш аз феъл меояд. Пешванди mā бо феълҳои
амрӣ мустаъмал аст. Бандакҳои феълии зерин аз омезиши
бандакҳои забони форсии бостон (-miy, -hiy, -tiy) бо
асосҳои феълии махтум ба –а ва –ауа ба вучуд омадаанд.
Бандакҳои феълӣ дар забони форсии миёна инҳоянд:

wēn-ēm/om/ am мебинам	wēn-ēm/om/ am мебинем
wēn-ē (h) мебинӣ	wēn-ēd/ēt мебинед
wēn-ēd мебинад	wēn-ēnd / and мебинанд

Барои сохтани таркибҳои феълӣ феълҳои ёвари зерин
истеъмол мешаванд: 1. Феъли ёвари **ҳастан**, ки решаи он
дар форсии миёна √h ва дар форсии бостон ah мебошад.
Дар забони форсии нав танҳо феъли шахси сеюми танҳо
hast ва шакли инкории он nēst бетағйир боқӣ мондааст.

2. būtan – «будан» асоси замони ҳозираи он bav аст.

3. ēstātan – «истодан», асоси замони ҳозираи он ēst аст.
Дар феъли форсии миёна феълҳои монда ва гузаранда, ду

тарз – фоилӣ ва мафъулӣ ва чаҳор сиға – амрӣ, хабарӣ, шартӣ ва хоҳишмандӣ вучуд дошт.

Сиғаи амрии феъл дар шахси дуҷуми танҳо асоси замони ҳозира бидуни бандакҳо ва дар шакли чамъ бо бандаки –ēт ва баъзан бо –ē(h) меояд.

Феъли замони ҳозира-ояндаи сиғаи хабарӣ аз асоси замони ҳозира ва бандакҳо сохта мешавад, ки мо онҳоро зикр кардем.

Замони гузаштаи феълҳои монда муштак аз сифати феълии тарзи гузарандаи замони гузашта (kard, guft) ва бандакҳои феълӣ аст. Ин феълҳо бо фоил дар шахсу шумора мувофиқат мекунад. Замони гузаштаи дур дар забони форсии миёна ба воситаи феъли būtan сурат мегирифт. Барои сохтани перфект феъли ёвари ēstātan замони ҳозира-оянда бо сифати феълии замони гузашта истифода мешуд, чун guft ēstēt. Дар матнҳои форсии миёна ēstēt баъд аз феъли асосӣ дар шахси сеюми танҳо, новобаста аз шахсу шумораи фоилу мафъул, меояд. Замони ҳозираи сиғаи шартӣ танҳо дар шахси сеюми танҳо bavāt ва дар шахси сеюми чамъ бо бандаки –and ифода мегардад. Замони гузаштаи сиғаи шартӣ танҳо дар шахси сеюми танҳо аз сифати феълии замони гузашта ва бандакҳо ба назар мерасад: būt hāt – «агар мебуд». Замони ҳозираи сиғаи хоҳишмандӣ (оптатив) дар забони форсии миёна танҳо дар шахси сеюми танҳо ба назар мерасад. Муҳаққиқон пайдоиши феъли замони ҳозираи сиғаи хоҳишмандиро ба даврони мутааххирӣ форсии миёна, дуртар аз замони гузаштаи он медонанд (100). Ин сиға аз асоси феълӣ ба монанди kunēnd ва пасванди хоҳишмандии –ēh сохта шудааст: kunēndēh «ӯ бикунад». Замони гузаштаи сиғаи хоҳишмандӣ аз сифати феълии замони гузашта бо бандаки (√h) замони ҳозираи шахси сеюми танҳо сохта мешавад: kart hē. Бандакҳои сарфи феъл бо асоси замони ҳозираи сиғаи хабарӣ инҳоянд: сиғаи хабарӣ:

Шакли танҳо: 1) –ēm, 2) –ē(h), 3) –ēd/ēt;

Шакли чамъ: 1) –ēm, 2) –ēt, 3) –ēnd.

Яке аз вижагиҳои замонҳои феъл тафовути онҳо дар тасрифи феълҳои гузаранда ва монда мебошад. Сохтори феълҳои монда номинативӣ аст ва дар он хабар бо бандакҳои феълӣ ва фоили мантиқӣ мувофиқат мекунад. Тарзи гузарандаи феъл аз асоси феъли замони ҳозира бо иловаи пасванди –īh ва бандакҳо ташкил мешавад: kunīhēt (шахси сеюми танҳо) – kunīhēnd (шахси сеюми чамъ). Замони гузаштаи феъли гузарандаи забони форсии миёна фақат дар шахси сеюми танҳо омадааст. Ин феълҳо низ мисли феъли замони ҳозираи гузаранда сохта шуда, дар охири феъл бандаки шахси сеюми –ist меояд: dahīst «сохта шуд».

Феълҳои гузаранда аз сифати феълии гузарандаи замони гузашта бе бандаки феълӣ низ ташкил шуда, аз рӯйи шахс тағйир намеёбанд. Чунончи: Ud was radpasāg grift. – Ва бисёре радпасог гирифта шуд (27, 193).

Феълҳои модалии зерин дар матнҳои форсии миёна ҷой доштанд: **apāyistan, apāyītan, šāyistan, šāyītan, šāyēt, šāyist**. Дар забони форсии миёна ду навъи сифати феълӣ мавҷуд буд. Навъи якуми сифати феълӣ ба асоси замони гузаштаи феълҳо баробар аст. Навъи дуюм аз асоси замони гузашта ба воситаи пасванди –**ak** ҳосил мешавад: **kartak, nišastak**. Сифати феълии замони ҳозира аз асоси замони ҳозира ва пасванди –**ēnd** сохта мешавад: **kunēnd**. Масдар аз асоси замони гузаштаи феъл ва пасванди –**an (tan >)** форсии бостон (tanaīy) сохта мешавад: kartan, butan, dītan. Дар форсии нав ин пасванди масдарсоз бо ду шакл – **tan ва –dan** ба кор меравад.

Пешояндҳои дорои ифодаи макон (локатив) дар забони форсии миёна инҳоянд: **andar, ō, avi, apar, hač, pat, apar, tāk**. Пешоянд ва пасояндҳое, ки бар макон далолат намеkunанд: **apāk, apāč, apē, rāδ**. Бархе аз зарфҳо дар ҷумла ба

унвони пешоянд корбаст мешаванд: **miyān** – «миён», **nazdīk**– «наздик», **radē**– «пой, пай», **rēš**– «пеш», **yut**– «ба ғайр аз».

Пайвандаки пайвасткунандаи форсии миёна доимо бо чонишини энклитикӣ меояд: **u-m**, **u-t**, **u-š**. Пайвандаки энклитикии **ut** пеш аз ҳар калимаи номбаршаванда такрор ёфта, аъзои ҷумларо ба ҳам алоқаманд мекунад. Пайвандаки **i-š** «ва», **ham**, пайвандаки ҷудой **auār**– «ё» ва пайвандаки хилофӣ **bē**– «аммо» дар забони форсии миёна мустаъмал буданд.

Барои ифодаи инкор **nē** «не» – нафӣ, **ma** – «ма»-и наҳӣ истифода мешаванд.

Баъзе пешояндҳо монанди **andar** – «андар» ва **abar** – «абар, бар» гоҳ ба сурати пешоянд ва гоҳ ба сурати пасоянд ба кор мераванд (141).

2.2.4. Системаи сохтори ҷумлаи забони форсии миёна

2.2.4.1. Ҷойи аъзои ҷумла дар забони форсии миёна

Барои омӯзиши сохтори ҷумлаи забони форсии миёна аз осори боқимондаи ин давра матнҳои зайл мавриди истифода, пажӯҳиш ва мутолиа қарор дода шуданд.

1) «**Забури паҳлавӣ**»¹. Тадвин ва китобати ин матнро ба асрҳои VII-VIII мелодӣ ва бархе аз дигар муҳаққиқон ба асри VI ва китобати онро ба асри VIII нисбат медиҳанд. Аммо дар муқаддимаи китоби мазкур Саиди Урён пайдоиши ин асарро ба давраҳои пештар нисбат дода, қайд мекунад: «Дар ҳоле ки бисёре аз вожаҳо ва сохту бофтҳои

1. Дар рисола барои овардани матнҳо аз «Забури паҳлавӣ» китоби зерин истифода шудааст:

زبور پهلوی. پژوهش سعید عریان. تهران، ۱۳۸۲. ص. ۱۳۳.

сарфӣ, вожагонӣ ва наҳвии матн, пешинаи пештареро ба он нисбат медиҳад» (21, 11).

2) «**Катибаҳои эронии миёна**»¹. Катибаҳо осори мактубии ғайрикитобӣ, аз ҷумла сангнавиштаҳо, чармнавиштаҳо, сафолинаҳо, пӯстнавиштаҳо ва папирусҳои давраи Сосониҳо дар бар мегиранд. Дар китоби «Катибаҳои эронии миёна» маҷмӯан 34 катиба бо 22 унвон мавриди баррасӣ ва пажӯҳиш қарор дода шудаанд (27).

3) «**Ривояти Озарфаранбағи Фаррухзодон**»². Муаллифи ин асар Озарфаранбағи Фаррухзодон, мӯбади Форс ва пешвои зардуштиён дар асри сеюми ҳиҷрӣ (асри IX мелодӣ) буда, аввалин шахсест, ки пас аз истилои араб дар Эрон бахшҳои парокандаи «Динкарт»-ро гирд овард. Осори мансуб ба Озарфаранбағи Фаррухзодон аз инҳо иборатанд: Китоби сеюми «Динкарт», «Ойиннома» дар усули ақидаҳои зардуштӣ, китоби панҷуми «Динкарт», андарзномаҳо дар бораи хирад ва «Ривояти Озарфаранбағи Фаррухзодон». Асари «Ривояти Озарфаранбағи Фаррухзодон» иборат аст аз маҷмӯаи посухҳои Озарфаранбағи Фаррухзодон ба 148 пурсиши фикҳӣ дар мавзӯҳои мухталиф (20).

Низоми аъзои ҷумла дар забони форсии миёна сурати собит ва воҳид надошт. Сараъзо ва аъзои пайрав дар ҷумла мавқеи гуногунро ишғол мекарданд ва ҷойи устувор надоштанд. Аммо шакли маъмулии ҷумла фоил-мафъул-феъл буд. Ба монанди:

jāmag-e andar astōdā pad čarbišn ālūdag (h)ast. – Ҷомае дар устудон ба чарбӣ олуда шудааст (20, 103).

1. Дар рисола барои овардани матни катибаҳои форсии миёна аз китоби зерин истифода шудааст:

زبور پهلوی. پژوهش سعید عریان. تهران، ۱۳۸۲. ۱۳۳ ص

2. Мисолҳои «Ривояти Озарфаранбағи Фаррухзодон» аз ин китоб оварда шудаанд:

روایت آذرفرنبغ فرخزادان. تهران، ۱۳۸۴. ۴۰۲ ص.

U-m urwāzist ōt andarz. – Ман шодмон шудам ба андарзи ту (21, 71).

Шарҳи сарфии вожаҳои ҷумлаи мазкур чунин аст: **U**– пайвандаки пайвасткунандаи «ва»; **m** – ҷонишини энклитикии шахси якуми танҳои– «ман»; **urwāzist** – аз авестой **urwāza** ва пасванди **–ist** ба маъноӣ «шодӣ кардан»; **ō**– пешоянди ба; **t**– ҷонишини энклитикии шахси дуҷуми танҳо; **andarz**– «панд».

Дар ҷумлаи боло дар ибораи **ōt andarz**– «андарзи ту» муайянкунанда пеш аз муайяншаванда омадааст, ки ин сохти иборасозии маъмулии забони форсии миёна мебошад.

1. Мубтадо

U-m nē hišt zyān ud wardag kardan...– Ман нагузаштам аз зиён ва ғорат кардан (27, 192).

Ба вазифаи мубтадо ҷонишини энклитикии **m**– «ман» омадааст. Hišt асоси замони гузаштаи феъл ба маънии «гузаштан» буда, бе бандакҳои феълӣ омадааст. Гуфтан мумкин аст, ки ҷонишини энклитикии **m** барои ифодаи шахсу шумораи феъл низ омадааст. Ба вазифаи мубтадо бештар исмҳо ва ҷонишинҳо меоянд. Дар забони форсии миёна ҷонишинҳои энклитикӣ ба ҷойи ҷонишинҳои шахсӣ ба унвони мубтадо, пуркунанда ва муайянкунанда дар ҷумла меоянд.

Дигар ҷонишинҳои энклитикӣ, ба монанди **–š**, **–t**, **–šān** низ ба вазифаи мубтадо меоянд:

U-**šān** nē dānist rāh ī man. – «Онон надонистанд роҳи маро» (21, 67).

Чунин сохти ҷумла, ки мубтадо ва хабар пайиҳам меоянд ва пас аз он аъзои пайрав, дар забони форсии миёна зиёд ба назар мерасад:

Frazand nišiyānd pas tō abar gāhūg ī tō jāwēdān ī jāwēdān. – «Фарзандон нишинанд пас аз ту бар тахти ту ҷовидони ҷовидон» (21, 81).

Дар ҷумлаи боло мубтадо – *frazand* – дар шумораи танҳо ва хабар– *nišīyānd* – дар шахси сеюми ҷамъ омадааст, ки аз ҷиҳати шумора ба ҳам мувофиқат намекунанд.

Nimūd-iš xwadāy xweš purqānā. – «Намудаш (нишон дод) **Худованд** начоти худро» (21, 68).

nimūd– феъли замони гузашта «намуд, нишон дод». Ҷолиб он аст, ки дар забони имрӯза феълҳои замони гузашта бандакҷонишин намегиранд ва бандакҷонишинҳо ҳолати мафъули бевоситаро (*Iš-ӯро*) ҳамзамон ифода кардан наметавонанд. Ба нудрат дар назм ва дар гӯйишҳо, онҳо дар шакли «гуфтамаш», «гуфтамат» ба назар мерасад.

Iš– «ш» ҷонишини энклитикии шахси савум ба маънои «ӯро, бо ӯ».

Xwadāy – «Худованд» *xweš* – «худ, хеш» *purqānā* – «начот».

Мубтадо дар мобайн ва охири ҷумла низ меояд. Ҷунончи, дар ҷумлаи зерин мубтадо дар охири ҷумла мунодӣ шудааст:

U-š was hast abāg purqānā bōzād. – Ва ӯро **начоти** фаровон ҳамроҳ аст (21, 79).

Вожаҳои ҷумлаи зерин ба чунин ҳиссаҳои нутқ мансубанд: *u* – пайвандаки пайвасткунандаи «ва»; *š*– ҷонишини энклитикии шахси сеюми танҳо дар ҳолати фоилӣ, мафъулӣ ва соҳибӣ. Ҷонишини энклитикии *-š* (*ӯро*) мафъули бевоситаро ифода кардааст; *was* –бисёр, зиёд; *hast*– «ҳаст» феъли савум шахси муфради замони ҳозира; *abāg* – пешоянди **бо**, ҳамроҳ; *purqānā*– аз *pur* «пур, фаровон» ва пасванди *-gānā*; *bōzād*– начот.

Stāyēd ō xwadāy hamag zamig. – Биситоед **Худовандро ҳама замин** (21, 67).

Дар ҷумлаи зерин мубтадо чида шуда омада, воситаи алоқаи байни онҳо пайвандаки пайиҳами **ud** мебошад:

Ud jahūd ud šaman ud barman ud nāsarā ud maktag ud zandīg andar šahr zad bawēnd. – Ва **яхуд** ва **шаман** ва **ба-**

рахман ва **насоро** ва **зандиқ** дар шахр зада шуданд (27, 192).

2. Хабар

Хабар дар чумлаи форсии миёна дар шакли тасрифӣ ва ғайритасрифӣ омада, маъмулан ҷойи он дар охири чумла аст.

Асари «Ривояти Озарфаранбағи Фаррухзодон» яке аз намунаҳои осори замони мутааххири форсии миёна буда, забони он намунаи охирин марҳилаи ин забон аст. Аз ин рӯ, тартиби аҷзои чумлаи он ба чумлаи забони форсии нав шабоҳат дорад. Хабар дар матнҳои ин марҳила аксаран дар охири чумла қарор дорад:

Man **dānom**... – Ман **донам**... (20, 6)

Sālārīh xwēš ō zanān pādixšyīhā **dādan**. – Солорӣи хешро ба занон метавонад **бидиҳад** (20, 6).

Дар чумлаи хабарӣ бештар феъл дар охири чумла меояд:

Mard-ē az gētīg **be šawēd**. – Марде аз дунё меравад (20, 16).

Ziyanag duxt pad duxtarīh **bē dādan nē pādixšāy**. – Зан ихтиёри ба духтарӣ додани духтарро надорад (20, 6).

Хабар барои таъкид дар аввали чумла ҳам меояд. Ми-сол:

Nimūd-iš xwadāy xwēš purqānā u-š pēš gamān. – **Нишон** дод Худованд наҷоти хешро пеши пайравон (21, 68).

Дар чумлаи амрӣ гоҳе аҷзои чумла пас аз хабар меоянд. Масалан, дар ин чумла:

Stāyēd ō xwadāy šubhā ī nēk! – **Биситоед** Худованди сутуданекро (21, 68).

Хабарҳои номӣ низ дар аввали чумла бисёр меоянд. Чунонки дар чумлаи зерин омадааст:

Rōšn kun gōy-it abar xwar bandag. – **Рӯшан кун** рӯятро бар бандагони хеш (21, 71).

Бояд қайд кард, ки хабарҳои номӣ дар забони форсии

миёна корбурди фаровон доранд ва онҳо ба воситаи ҳиссаҳои номӣ (исм, сифат, шумора, ҷонишин) ва феълҳои ғридиҳанда, бандакҳои хабарӣ ифода ёфтаанд. Намунаи хабарҳои номӣ бо ҳиссаҳои номӣ меорем:

1. Бо исм

Wihīšt ast ud dušux ast. – Биҳишт ҳаст ва дӯзах ҳаст (27, 170).

Феъли **ҳаст** ва бандаки хабарии **аст**, ки дар намунаҳо омадаанд, дар хабарҳои номӣ мавҷудият ва буданро ифода мекунанд ва онҳо муродифанд. Шакли инкории сифаи хабарии феъли «**ҳаст**» феъли «**нест**» мебошад, ки дар матн зерин омадааст:

Kū-š man āgāhīh nēst. – «Маро огоҳие аз он нест» (20, 192).

2. Бо сифат:

Ud az kardīr andar šahr pad rāstīh pahrist hēm ud yazdān ud xwadāyān hu-paristā ud hu-kāmag būd hēm. – Пас ман Картир дар шаҳр бо ростӣ хидмат кардам ва нисбат ба Эзадон ва Худоён **некпарастанда ва хушният будам** (27, 171).

Дар ҷумлаи мазкур барои ифодаи мубтадо шакли ғоилии мубтадои **az** омадааст, ки дар матнҳои дигар шакли мафъулии он – **man** ва ҷонишини энклитикии –**m** ба вазифаи ғоил корбаст шудааст. Хабарҳои номии ҷумла бо бандакҳои феълии шахси якуми ҷамъи **hēm** (**ham**– шахси якуми танҳо) омадаанд, ки бо мубтадои ҷумла мувофиқат намекунанд.

Хабарҳои номӣ дар шакли ҳолис, бе бандакҳои хабарӣ ва феълҳои ғридиҳанда низ омадаанд. Мисол дар ин намуна:

Pahīkar ēn mazdēsīn by ardxšīr šāhān šāh ērān. – «Ин пайкари бағ маздоясни Ардашер шоханшоҳи Эрон» (27, 29)

Феъли модалии *abāyēd* ҳам пеш аз хабар меояд:

Abām az mard abāyēd stādan. – «Аз мард (-и дигар) вом бояд ситодан (20, 19).

Барои ифодаи хабар сиғаҳои гуногуни феъл корбаст мешуданд:

Дар чумлаи зерин сиғаи хабарӣ бо бандаки шахси дуоми танҳои **hē** ифода ёфтааст:

Ка *mard gumārd hē.* – «Агар мард гуморида шуда бошад» (20, 19).

Дар чумлаи зер барои ифодаи хабар сиғаи амрии феъл омадааст. Бояд гуфт, ки феъли амрии шахси дуоми чамъ аз асос ва бандаки *ēd/ēt* сохта мешавад:

Stāyēd ō xwaday šubhā ī nēk. – «**Биситоед** Худованди ситуданекро» (21, 68).

3. Муайянкунанда

Дар масъалаи чойи муайянкунанда дар чумлаи форсии миёна нисбат ба мавқеъ, ки дар чумлаи забони муосир до-рад, тафовути зиёд ба назар мерасад. Мавқеи муайянкунанда дар забони форсии миёна ҳам пеш аз муайяншаванда (препозитсия) ва ҳам баъд аз муайяншаванда (постпозитсия) буд. Ба мисли намунаҳои зерин:

Ud *az-iz was nēw kard kunān.* – «Ва ман низ бисёр амали нек анҷом диҳам» (27, 159).

...*Zan ī xwēš az zanih be hilēd.* – «Зани хеш аз занӣ раҳо кунад» (20, 22).

Дар сурати пеш аз муайяншаванда омадани муайянкунанда эҳтиёҷе ба алоқаи изофӣ нест ва агар баъд аз муайяншаванда ояд, бандаки изофӣ навишта мешавад. Маънои аввалаи бандаки изофӣ, яъне маънои ҷонишини нисбӣ дар матнҳои форсии миёна бештар мушоҳида мешавад.

Воситаи алоқа дар чунин мавқеъ байни муайяншавада ва муайянкунанда ба воситаи ҷонишини нисбии *ī*, ки вазифаи алоқаро бештар иҷро мекунад, сурат мегирад. Ба ғайр

аз ин, ҷонишини нисбии *ī* дар ҷумла вазифаи пайвандакро низ иҷро мекунад. Ҷунончи:

Kār ī andar nō-šabag mehmānīh kadār?— Коре, ки дар меҳмони нухшаба (метавон кард) кадом аст? (20, 29).

Муайянкунандаҳои ҷидашуда низ баъзан пеш аз муайяншаванда дар мавқеи препозитивӣ қарор мегиранд:

Pusarān ud duxtarān bahr rāst xwēš. — Саҳми писарон ва духтарон ба як андоза аст (20, 48).

Ҷонишини энклитикии *-š* бо ҷонишини нисбии *ī* дар шакли муттасил дар миёни муайяншаванда ва муайянкунанда барои ифодаи соҳибият меояд. Дар забони форсии нав маъмулан дар ин қолаб ҷонишин пас аз сифати ***pākīh*** — «пок» меояд. Мисол:

Namāz barēd ō xwadāy andar srāward ī-š pākīh. — Намоз баред ба Худованд дар **саронардаи поки ӯ** (20, 68).

Як хусусияти фарқкунандаи корбасти муайяншаванда дар ин марҳилаи инкишофи забон он аст, ки вай метавонад бо артикли *ē* омада, сипас изофат бигирад. Мисол:

Mard-ē kē-š pus-ē ī purnāy būd. — Марде, ки ӯро писари болиғ буд (20, 56).

Дар забони тоҷикии муосир «агар муайяншаванда бо артикли *-е* воқеъ гардад, изофат соқит шуда, алоқаи муайянкунанда бо он аз рӯи тартиби калима сурат мегирад» (58, 247).

Муайянкунанда аз рӯи вазифааш дар ҷумла паҳлӯҳои гуногуни муайяншавандаро мушаххас менамояд, ба монанди ранг, андоза, миқдор, мансубият, соҳибият, макон. Бинобар ин барои ифодаи муайянкунанда ҳиссаҳои гуногуни нутқ меоянд.

Дар забони матнҳои форсии миёна ба вазифаи муайянкунанда исм омада, чунин маъниҳоро ифода мекунад:

1. Муайянкунандаҳое, ки мансубият ба шахсе *ē* чизеро далолат мекунад. Мисолҳо:

Puhr-ū-puhr bay pābag šāh. — Наваи бағ Бобак шоҳ (27, 38).

Ud tiyr ō **hō čīn** hēb widēndēh. – Ва тир ба он санги Чин партоб кунад (27, 38).

2. Баъзан барои шарҳи муфасссали муайяншаванда чанд исм омадааст:

Xwāstag ī pidar nēm abar ān ī **dahišnīh ī dūdag ī pus** abzūdan. – Хостаи падарро бояд нима ба **ҳадяи хонаводаи писар** афзуд (20, 56).

3. Барои ифодаи мансубият ба маҳал дар ҷумлаи зер муайянкунанда ва муайяншаванда дар алоқаи ҳамроҳӣ буда, муайянкунанда пеш аз муайяншаванда омадааст:

Ud abārīg **pārs-āzād** ud **sag-āzād** zarangagān ud frēstag az hamāg pāyḡōsān ud šahryār abāg. – Ва дигар **озодагони Порс** ва **озодагони Систон** ва зарангиён ва фиристодагон аз ҳама навоҳӣ ва шахриёрон ҳамроҳ буданд (27, 153).

Барои ифодаи соҳибият ҷонишинҳо корбасти фаровон доштаанд. Истифодаи ҷонишинҳо бо ду роҳ сурат мегирифт:

1. Бо роҳи алоқаи изофӣ. Масалан, дар ин ҷумла муайянкунанда барои ифодаи соҳибият меояд:

U-š ō **brād ī xwēš** guft. – Ва **ӯ** ба **бародари хеш** гуфт (20, 29).

2. Бо роҳи алоқаи ҳамроҳӣ, ки бо дигар ҳиссаҳои нутқ низ ба назар мерасад. Дар забони тоҷикии муосир ин навъи алоқа дар ҷонишинҳои ишоратӣ ва шумораҳо боқӣ мондааст. Мисол:

Ēn puhl mihr-narsīh ī darīg wuzurg framadār **ruwān ī xwēš**. – Ин пули Меҳр Нарсе Дарии бузург фармуд барои равони хеш (27, 213).

Чунонки мебинем, дар ин матн чанд муайянкунанда бо ифодаи ҷонишинҳо (**ēn**, **xwēš**) ва сифат (**wuzurg**) ва бо ду навъи алоқа (ҳамроҳӣ, изофӣ) омадаанд.

Маъмултарин ифодаи муайянкунанда дар забони муосир сифат мебошад, аммо чунин муайянкунандаҳоро дар осори форсии миёна нисбатан камтар воমেҳӯрем. Бо сифа-

ти нисбӣ омадани муайянкунанда бо чунин намуна тасдиқ мегардад:

Har (w) ān wināh, ī ka **garān drōš** nē kard ēstād hē. – Хамаи он гуноҳ, ки **ҳамлаи сангин** накарда буд (20, 47).

Муайянкунанда бо шумора низ баён меёбад.

Шумораҳои миқдорӣ барои муайян кардани адади муайяншаванда бо роҳи алокаи ҳамроҳӣ меоянд ва муайяншаванда пас аз муайянкунанда меояд. Мисол:

Pad dō mard barišn. – Бояд тавассути **ду мард** барда шавад (20, 72).

Мутолиа ва таҳлили осори форсии миёна нишон медиҳад, ки барои ифодаи муайянкунанда бештар исм ва ҷонишинҳо корбаст шудаанд. Муайянкунанда гоҳ пеш аз муайяншаванда ва гоҳ баъд аз он меомадааст. Чунин мавқеи муайянкунанда дар забони муосири тоҷик дар муайянкунандаҳои бо ҷонишинҳои ишоратӣ ва шумораҳои ифодаёфта мустаъмал аст. Дар сурати омадани муайянкунанда пас аз муайяншаванда воситаи алокаи байни онҳо ҷонишини нисбии **ī** аст, ки имрӯз шакли маъмултарини алокаи муайянкунанда бо муайяншаванда мебошад. Ин ҷонишин бо ҷонишинҳои энлитикӣ –š, –m дар шакли мутасил меояд. Ин тарзи алокаи муайянкунандаро бо муайяншаванда ба нудрат дар забони давраи нав дидан мумкин аст. Забоншиносони муосир ин тарзи алоқаро чунин шарҳ додаанд, ки алокаи муайянкунанда ва муайяншаванда имрӯз «бештар хусусияти гуфтугӯӣ дорад ва асосан дар услуби бадеӣ дучор мешавад» (58, 247). Дар бораи чунин тарзи алоқа профессор Д. Тоҷиев дар мақолаи «Дар бораи ибораҳои муайянкунандаи навъи «Аҳмада китобаш», «гапа камаш» изҳори назар карда, аз ҷумла, чунин мегӯяд:

«Ин конструкция ба забони адабии тоҷик ҳамаҷун дуршавӣ аз меъёр роҳ ёфта, дар ғӯйишҳои мардумии забони тоҷикӣ ҷой дорад. Таърихи забони тоҷикӣ нишон медиҳад, ки заминаҳо барои пайдоиши чунин конструкция дар

тахаввули сохтори грамматикии забони тоҷикӣ гузошта шуда буданд, аз ҷумла дар ибораҳо бо муайянкунандаҳо» (119, 198).

Бо ин гуфтаҳои устод Д.Тоҷиев мо комилан мувофиқем, аммо ӯ андешаи профессор И.И. Зарубинро дар масъалаи бо таъсири забони туркӣ бандакҷонишинҳои шахсӣ-соҳибӣ гирифтани муайяншаванда дастгирӣ мекунад. Ба назари мо, ин ақида асоси илмӣ надорад, зеро таърихи корбурди ҷонишинҳои энклитикӣ нодурустии ин ақидаро собит ме-созад (119).

4.Пуркунанда

Дар сохтори таҳлилии забони форсӣ яке аз воситаҳои алоқа дар ҷумлаҳо пешоянду пасояндҳо мебошанд. Барои ифодаи пуркунанда дар ҷумла маҳз пешоянду пасояндҳо ва ҳиссаҳои номӣ истифода мешаванд. Дар марҳилаҳои аввали рушди форсии миёна ҳолати фоилии бархе аз калимаҳо корбаст мешуданд ва тадричан ин гуна калимаҳо маънои мафъулии худро аз даст додаанд. Чунончи, дар матнҳои мутааххири давраи миёна ба ҷойи ҳолати фоилии ҷонишини **az** ҳолати мафъулии ҷонишини шахси якуми танҳо – **man** корбаст мешуд:

Пуркунандаи бевосита, ки таъсиру ҳаракати феъли гузарандаи ҷумла ба он бевосита гузаштааст, дар ҷумлаи форсии миёна бидуни воситаҳои грамматикӣ, яъне ба воситаи алоқаи ҳамроҳӣ ифода мегардад. Аммо дар дохили ҷумла вожаҳои корбаст мешаванд, ки дар ҳолати мафъулӣ қарор доранд. Ба монанди он ки дар ҷумлаи зерин калимаи *pidar* «падарро» шакли мафъулии калимаи *pid* «падар» мебошад:

U-š **pidar** ud **niyāgān** āfrīn kard. – Ӯ падар ва ниёгонро офарин кард (27, 154).

Дар забони форсии миёна мисли забони форсии нав пуркунандаи бевоситаи суратёфта ба василаи пасоянди –ро сохта мешавад. Аммо корбурди пасоянди –ро дар забони

форсии миёна аз форсии нав тафовут дорад. Ҷойи ин пасоянд дар ҷумла комилан озод буда, он метавонад дар аввали ҷумла ва дур аз калимаи ба он рабтдошта қарор гирад. Гузашта аз ин, пасоянди **rāy** метавонад мутааллиқи ду ва зиёда калимаҳои ҷумла бошад. Ба монанди он ки дар ин ҷумла пасоянди **rāy** ба ҷонишини энклитикии *-m* нигаронида шуда, онро ба сурати пурқунандаи бевосита дар ҷанд маврид даровардааст:

Rāy ān-am andar šahr abardar gāh ud padixšar kard, u-**m** gāh ud padixšar ī wuzurgān dād, u-**m** pad dar ud šahr. – **Мапо** дар шаҳр гоҳ ва арҷ бартар кард, **мапо** гоҳ ва арҷи бузургон дод, **мапо** дар дарбор ва шаҳр... (27, 188).

Дар ҷумлаи дигар пасоянди **rāy** дар байни ҷумла ва калимаи ба он робитадошта дар аввали калима омадааст:

Ēn puhl mihr-narsīh ī darīg wuzurg framadār ruwān ī xwēš **rāy** ud az xīr ī xwēš framād bastan. – Ин **пулро** Меҳр Нарсе, Дарии бузург, барои равони хеш ва аз дорони хеш фармуд бастан (27, 212).

Аз матни форсии миёна бармеояд, ки ҷойи пасоянди **rāy** дар ҷумла озод буда, пурқунанда аз рӯйи маъноӣ ҷумла муайян карда мешавад.

Дар матнҳои форсии миёна маъноӣ мафъулии калима бидуни пасоянди **rāy** низ ба воситаи феъли гузаранда ифода меёфт. Мисол:

Ud frasinād tāhīgar ī drōzanān. – Ва бишканад шоҳу барги дурӯғзанонро (21, 78).

U-š xwāstag nēst, u-š **abām** be dādan nē tuwān. – Ва ӯро мол набошад ва натавонад вомро бидихад (20, 54).

U-m ōhrmazd šāhān-šāh kulāf ud kamar dād. – Мапо Ҳурмузд шоҳаншоҳ кулоҳ ва камар дод (27, 191).

Барои ифодаи пурқунандаи бавосита дар матнҳои форсии миёна феъли шахси савуми замони гузашта, ки дар форсии миёна ба унвони масдар низ истифода мешавад, омадааст:

<p>O-dārōm andarz-ē az dānāgān az guft ī pēšēnīgān.</p>	<p>Дорам андарзе аз доноён аз гуфти пешиниён... (29, 75).</p>
--	---

Чонишинҳои энклитикӣ низ барои ифодаи пуркунанда дар ҷумла меоянд. Масалан, дар китоби «Ривояти Озарфараббаи Фаррухзодон» чонишини энклитикии шахси сеюми танҳо –š тақрибан сад бор мавриди қорбурд қарор гирифта, аксаран он бидуни пасоянд пуркунандаи бевоситаи «вайро» ифода кардааст. Дар забони тоҷикӣ муосир бандакчонишинҳо бо хабарҳои феълӣ ва дигар ҳиссаҳои нутқ барои ифодаи пуркунанда меоянд. Пуркунандаҳои бавосита дар забони форсии миёна бо пешоянд ва ҳиссаҳои гуногуни нутқ сохта мешаванд. Пешояндҳо дар забони форсии миёна ба ҷойи ҳашт ҳолати забони форсии бостон алоқаи грамматикӣ байни калимаҳоро иҷро мекунанд, аз ин рӯ доираи қорбурди пешояндҳо дар ин давра зиёдтар шудааст. Мисолҳо:

Pad nāy ud pad wāng ī šīypūr stāyēd pēš šahryār xwadāy. – Бо ной ва бо бонги шайпур биситоед пеши Худованди шаҳриёр (21, 68).

Дигар:

Abāg ōy-šan, was-iš kard xwadāy **abāg amā.** – Бо эшон, Худованди қор бисёр кардааст бо мо (21, 75).

Маъмулан, дар ҷумлаи форсии нав пуркунандаи бавосита дар аввал ва мобайни ҷумла меояд, аммо дар ҷумлаи форсии миёна ҷойи он озод аст. Чунончи, дар ҷумлаи зерин пуркунанда дар охири ҷумла қарор гирифта, хабар дар аввали ҷумла дар сифаи оптатив (дуой) омадааст:

Āfrīn-it kunād xwadāy az sahyōn. – Офарин кунод Худованд аз саҳюн (21, 54).

Xwāstāg **abar frazandān** ī ōy **pad xwēših** abar mānēd... – Мол бар фарзандони ӯ ба хеш (ба тамаллук) мемонад (20, 22).

Дар забони форсии бостон, чунонки дар фасли гузашта қайд кардем, теъдоди пешояндҳо хеле зиёд буд ва барои ифодаи тобишҳои гуногуни маъноӣ пешоянди вижае истифода мешуд. Дар форсии миёна теъдоди пешояндҳо камтар ва шакли онҳо содатар мешавад ва як пешоянд дар ҳамнишинӣ бо калимаҳои мустақил метавонад тобишҳои гуногуни маъноиро ифода намояд. Аз ҷумла, пешоянди **pad** ба маънои «ба, бар, дар, барои, бо» истифода мешавад.

5. Ҳол

Барои комилтар кардани фикр дар ҷумла аломат, шароити вазъият ва замони амалро ҳол нишон медиҳад. Дар забони форсии миёна ба вазифаи ҳол зарф, исм, ҷонишин, масдар бо пешояндҳо меояд. Мувофиқи вазифааш ҳол бештар пеш аз хабар меояд. Мисол:

Ud ōy bay šābuhr ī šāhān šāh pad kirbagīh **drust wēnān**. – Ва ўро аълоҳазрат Шопур шоҳаншоҳро ба кирфагӣ **дуруст** бубинем (27, 158).

Дар форсии миёна ба вазифаи ҳол исмҳо бо пешояндҳо меоянд:

Ud **did** pad kirbagīh **drust ō kāwul** āyān. – Ва бори дигар ба кирфагӣ **дуруст** ба Кобул биёем (27, 158).

did – «дувум, бори дигар», ҳоли миқдор;

drust – «дуруст», ҳоли тарз;

ō kāwul – пешоянди «ба, ба сӯйи», «Кобул» исми хос.

Барои ифодаи ибтидо ва интиҳои ҳоли замон пешояндҳои **az** ва **to** корбаст шудаанд. Мисол дар ин ҷумла:

Az nūn ud tā jāwēdān šubhā... – **Аз кунун ва то ҷовидон** сутуда бод» (21, 80).

Калимаи сермаъноӣ **sar** дар ҷумлаи зерин ҳоли замонро ифода кардааст. Вожаи мазкур дар забони муосир низ барои ифодаи замон меояд:

Ud pad **sar ī sāl** āb abar rēxtan. – «Ва дар **поёни сол** бояд ба он об рехт» (20, 74)

Барои ифодаи ҳоли макон исм бо пешояндҳои **ō**, **pad**, **andar**, **pēš**, **andarōn** меояд. Намунаҳо:

Ud nē salqūnān **ō wistar ī xwēš gāh**. – Ва барнаёям бар бистаргоҳи хеш (21, 80).

U-mān windād **pad kišwānzār**. – Мо онро дар киштзор ёфтем (21, 80).

Ud az man kard **andar šahr ī ērān** was ādur ī warahrān nišānīh. – Ва аз кардаи ман дар **Эроншаҳр** бисёре оташи Баҳром нишонда шуд (27, 192).

Pad paygām az man jādag **pēš ī dastwarān** pad petīt bāš. – Бо пайғом ба саҳми ман **пеши** дастурон тавба кун (20, 40).

Барои ифодаи ҳоли миқдору дараҷа бештар зарф меояд. Мисол:

U-m was ādurān ud magūn andar šahr īērān padēx kard. – Ва ман бисёре оташҳо ва муғонро дар **Эроншаҳр** комёб кардам (27, 192). Ud **was** xwēdōdah kard. – Ва **бисёре** хуведуда¹ кардам (27, 192).

Ифодаи ҳоли миқдор ба воситаи пешоянд ва шумора. Чунончи:

Az **čahār sē bahr** pid ī zāhag xwēš bawēd. – **Аз чаҳор се қисмат** мутааллиқ ба падари зоянда мешавад (20, 68).

...**Andarōn** ī sabōy rēš bawēd – ...Даруни сабӯ захм шавад (20, 74).

Гоҳе ҳоли замон бо такрори калима низ ифода ёфтааст. Мисол:

Andar xwarišn xwardan-ē **gāh gāh** xōn abar āyēd. – Дар хӯрок хӯрдан гоҳ-гоҳ хун берун меояд (20, 76).

Дар матнҳои забони форсии миёна корбурди зиёди ҷонишинҳои энклитикӣ ба назар мерасад. Гуфтан мумкин аст, ки ин ҷонишинҳо дар аксари ҷумлаҳо ҷой доранд. Аз ин рӯ, зарур донистем, дар бораи мавқеъ ва вазифаҳои

1 Xwēdōdah - издивоч бо наздикон, бахусус издивочи падар бо духтар, модар бо писар ё бародар бо хоҳар.

онҳо дар ҷумла тавакқуф намоем. Ҷонишинҳои энклитикӣ дар ҷумла бо пайвандаки *u*– «ва», «чӣ, чаро, барои чӣ, зеро», бо ҷонишини нисбии *i*–, бо ҷонишини «кӣ», дар шакли муттасил меоянд.

Ҷонишинҳои энклитикӣ дар матнҳои забони форсии миёна ҳолати фоилӣ, мафъулӣ ва вобастагиро ифода мекунаанд. Ҷонишини энклитикӣ дар ҳолати фоилӣ ба вазифаи мубтадо меояд. Мисол, дар ин ҷумла:

U-m urwāzist ō-t andarz. – Ман шодмон шудам ба андарзи ту (21, 70).

Бо пешояндҳо бештар ҷонишини энклитикии шахси сеюми танҳои *–š* омада, мансубияти пешояндро на ба исми пас аз он омада, балки ба ҷонишини энклитикӣ, ки аз он дуртар воқеъ гардидааст, ифода менамояд. Дар ҷумлаи зер ҷонишини энклитикии *–š* (*ŷ*) ҳолати мафъули бевосита, яъне пуркунандаро ифода кардааст.

U-š xwāstag-ē frāz dād. – Ўро хоста дод (20, 22).

U-š zan-ē hast. – Ўро зане ҳаст (20, 21).

Wizīdag –it ast saxwan. *Abēr u-t-iš bandag dōst būd.* – Сухани ту гузида аст. Бандаи ту онҳоро дӯстдор будааст.

Дар ҷумлаи зерин ҷонишини энклитикии *–t* муайянкунандаи вожаҳои *saxwan* «сухан» ва *bandag*– «банда» мебошад.

Ҷонишинҳои энклитикӣ барои ифодаи соҳибият ба вазифаи муайянкунанда меоянд. Масалан, дар ин ҷумла:

Ā– š wināh čand? – Гуноҳи *ŷ* чанд? (20, 118)

Ҷунонки мушоҳида мешавад, ҷонишинҳои энклитикӣ бештар бо замони гузаштаи феълҳои гузаранда меоянд. Боз ду намуна дар мавриди истифодаи ин навъи ҷонишинҳо:

U-š zan ud frazand pad im dūdag. – Ўро зану фарзанд дар ин хонавода бошад (20, 50).

Kē-š pus-ē I purnāy (h)ast... – Ки *ŷ*ро писари болиғ аст (20, 58).

2.2.4.2. Гунаҳои ҷумлаи сода дар забони форсии миёна

Сохтори ҷумлаҳои забони форсии миёна аз ҷиҳати замони пайдоиши матнҳо аз ҳам фарқ меkunанд. Сохтори ҷумлаҳои катибаҳо ва «Забури паҳлавӣ» нисбат ба ҷумлаҳои асари «Ривояти Озарфаранбағи Фаррухзодон» содатар буда, теъдоди ҷумлаҳои сода нисбат ба ҷумлаҳои мураккаб низ дар онҳо камтар аст.

Ҷумлаҳои содаи забони форсии миёна ба воситаи сараъзо ва аъзои пайрав сохта мешаванд. Ҷумлаҳои содае, ки танҳо аз сараъзо иборатанд, яъне ҷумлаҳои содаи хуллас низ дар забони форсии миёна мавҷуданд. Мисолҳо:

Ōy dast nēw. – Ū ниюдаст аст (27, 48).

Mard-ē handēšīd. – Марде андешид (20, 46).

Аз мабҳаси фасли пешин маълум шуд, ки аъзои пайрав дар ҷумлаи забони форсии миёна корбурди фаровон доштаанд ва ин гуна ҷумлаҳо ҷумлаҳои тафсилӣ махсуб мешаванд. Намунаи ҷумлаҳои содаи тафсилии забони форсии миёна:

U-m warahrān-iz šāhān šāh pad agrāyīh ud padixšar dāšt. – Маро Баҳром шоҳон шоҳ низ мухтарам ва арҷманд дошт (27, 191).

ĵōy-im ī āb āmad az čašm. Ҷӯйи об равон шуд аз чашмонам (21, 72).

Баъзан дар ҷумлаи тафсилӣ иҷрокунандаи амал ва худи амал чида шуда омада, ҳудуди ҷумлаи сода ба ҷумлаи мураккаб шабоҳат дорад. Дар ҷумлаи зерин иҷрокунандаи амал «ман», «ва дигар ворисони падари ман» ва амал «бипардозем» ва «бидиҳем» мебошад. Дар ин маврид феъли ҷумла чида шудааст. Мисол:

Ud man abārīg xwāstag– dārān ī pid ī man ēn xwāstag ō tō nē tōzišn ud nē dahišn. – Ва ман (ва) дигар ворисони падари ман набояд ин молро ба ту бипардозем ва бидиҳем (20, 50).

Ud man ahē ōrōn pad yazdān ud xwadāyān ud xwēs ruwān

rāy was raĵ ud āwām dīd. – Ва ман аз оғоз то кунун барои Эзадон ва фармонравоён ва барои равони хеш ранчу нокомии бисёр дидам (27, 192).

Дар чумлаҳои тафсиلى калимаҳои, ки бар шарҳи аъзоҳои пайрав, ки худ сараъзохоро тафсил медиҳанд, меоянд, ба нудрат ба назар мерасанд.

Дар забони форсии миёна низ чумлаҳои содаи яктаркиба мавҷуданд ва чунин чумлаҳо аксаран чумлаҳои яктаркибаи феъلى мебошанд. Мисол:

Yazdān grift. – Эзадонро пазируфтанд (27, 192).

U-š āfrīn kunēd. – Ёро офарин кунед (21, 67).

Муаллифи китоби «Наҳви забонҳои миёнаи ғарбӣ» Кристофер Брунер чумлаҳои феълии забони форсии миёнаро чунин шарҳ додааст: «Чумлаи феъلى чумлае аст, ки дар он сурати феъл ба гунаи як унсури пайваста аст. Ин сурати чумла, бад-ин тартиб бо чумлаи исмӣ дар тазод аст, ки дар он ё исми хабарӣ ё як молики ғайримустақим тағйирнопазир аст» (146, 277).

Чумлаи форсии миёна баёни сода дошта, дар он барои баёни фикр калимапардозҳо ва суханбозҳои зиёд ба назар намерасанд. Муъчазбаёнӣ сабаб шудааст, ки мубтадо ё фоил ифода наёбад. Аммо дар чумлаи феълии муайяншахс дар забони форсии миёна шахсу шумораи хабар бо дигар роҳҳо ифода мегарданд, ки зикри онҳоро зарур медонем:

1. Бо роҳи омадани чонишинҳои энклитикӣ пас аз хабар. Мисол:

Nar-it-wisp andarz dōst būd im. – Ҳама андарзатро дӯстдор будам (21, 70).

2. Бо роҳи шахсу шумора гирифтани хабар, яъне бо роҳи гирифтани бандакҳои феъلى ва хабарӣ. Мисолҳо:

U-mān āfrīn kard hē pad nām ī xwadāy. – Шуморо офарин кардаем ба номи Худованд (21, 78).

hē- бандаки феълии шахси дувуми муфрад.

3. Бо роҳи тасрифи феъли ёридиҳандаи hēnd ҳаст (аз решаи \sqrt{h} ва дар забони форсии бостон \sqrt{ah}):

Wuzurg –it hēnd gugāyīh. – Бузург ҳастанд гувоҳиҳоят (21, 70).

Hēnd феъли шахси сеюми чамъ мебошад. Дар забони форсии миёна феъли ёридиҳандаи ҳаст дар се шахс ва ду шумора тасриф мешуд, аммо дар забони форсии нав гунаҳои тасрифии феъли мазкур аз байн рафта, танҳо шахси сеюми танҳои hast боқӣ мондааст ва вазифаи онро бандакҳои хабарӣ иҷро мекунанд. Феълҳои амрӣ гироиш ба ишғоли ҷойгоҳи нахустин дар ҷумла доранд.

Дар ҷумлаи номуайяншахс хабар ба шахси сеюм далолат мекунад, аммо иҷрокунандаи амал нишон дода намешавад, яъне исм ё ҷонишин зикр намешавад. Чунончи, ин ҳолат дар ҷумлаи зер омадааст:

Pādixšāy ka az pašn abāz ēstēd. (Oē) Метавонад аз паймон бозгардад (20, 11).

Ҷумлаи умумишахс дар забони форсии миёна махсус ба шахсе ишорат накарда, бештар хусусияти хитоба ё ирҷоёро ба умум дорад, чун дар ҷумлаи зер:

Stāyēd ō xwadāy u-š āfrīn kunēd. – Бистоед Худовандро, ўро офарин кунед (21, 46).

Назари муҳаққиқ Брунер ин аст, ки «ҷумлаи ғайришахс ҷумлае аст, ки дар он исми сода ё замир набояд ҷонишини коркарди фоилӣ шавад, магар ба василаи як иборати феълӣ. Феълҳое, ки дар ҷумлаи феълӣ шомили як гурӯҳи кӯчаке аз афъол аст, ки ҳам аз лиҳози ҳоли оянда ва ҳам замони гузашта, маъмулан ғайришахсе аст: abāyistan – «боистан», šāyistan – «шоистан». Ҷумлаи ғайришахс, агар матлабе куллӣ бошад, ниёзе ба ишора ба шахс надорад. Аммо ҷумла мумкин аст мафъули бавосита дошта бошад, ки фоили воқеъ ё эҳтимолиро нишон диҳад» (148, 290).

Аз гуфтаҳои Брунер бармеояд, ки ҷумлаи бешахс аз пуркунанда, ҳол ва масдар шакл гирифтааст :

Nasā ō ā bud ātaxš barēnišn pad ēč mehdādestānīh nē pādixšāy. – Насоро ба об ва оташ бурдан дар ҳеҷ мавриди бузурге ҷоиз нест (20, 92).

Nasā– ҷасад, ҷисми мурда,

Wināh nē bawēd. – Гуноҳ набувад (20, 26).

Xāk az-iš abāz kardan. – Хокро бояд аз он ҷудо кард (20, 100).

Эроншинос Расторгуева В.С. ҷумлаи форсии миёнаро аз нуқтаи назари муносибатҳои фоилӣ-мафъулӣ ба ду даста тақсим кардааст: «1) ҷумла бо сохтмони феъли бевосита (актив); 2) ҷумла бо сохтмони феъли бавосита ва ё мафъулӣ (пассив). Дар ҷумлаи сохтори активдошта ҳамаи замонаҳо ва сифаҳои феълҳои монда ва дар феълҳои гузаранда танҳо замони ҳозира ва сифаи амрӣ истифода мешавад. Моҳияти он дар ин аст, ки фоили мантиқӣ бо мубтадои грамматикӣ ба ҳам мувофиқат мекунад ва мубтадо бо хабар дар шахсу шумора мувофиқат мекунад» (101, 135). Чунончи:

Um was ādurān ud magūn andar šahr ī ērān padēx kard. – Ман бисёр оташҳо ва муғонро дар Эроншаҳр комёб кардам (101, 192).

Мафъули мантиқӣ (пуркунандаи бевосита) бо исм дар падежи асосӣ ифода ёфта, сохтори фоилии (актив) ҷумларо ташкил додааст (101).

Дар сохтмони мафъулӣ (пассив) замони гузаштаи феълҳои гузаранда истифода мешаванд. Дар ин гуна ҷумлаҳо мубтадои грамматикӣ мафъули мантиқии амал мебошад. Ба намунаҳо муроҷиат мекунем:

U-š xwāstag was (h) ast, u-š zan frazand nēst. – Ёро мол бисёр аст ва ёро зану фарзанд нест (20, 192).

Чунин ҷумлаҳо, ки таркибашон мукамал нест, нопурра ё ноқис низ мегӯянд. Дар забони форсии миёна содабаёнӣ ва камтар истифода кардани калимаҳо дар ҷумла сабаби падид омадани ҷумлаҳои нопурра шудааст:

Raymānag nē āmār. – Оmore барои андоза нест (20, 31).

Тарҷумаи тахтуллафзии калимаҳои ин ҷумла чунин аст: раумānag– андоза, nē– не, āmār– омор.

Ҷумлаи нопурраи забони форсии миёнаро Кристофер Брунер чунин шарҳ додааст: «Як ҷумлаи нокис ҷумлае аст, ки дар он як омили собит ҳазф шудааст, вале чун унсури пойдор аст, дар назари шунаванда ё хонанда мафҳум аст. Ҳазф дар форсии миёна фаровон нест, вале гоҳ-гоҳ дар як ҷумлаи феълӣ дида мешавад» (148, 278). Мисол дар ҷумлаи зерин:

Pad mēnōg nē. – Дар мену не (20, 19).

Дар осори катибай ҳангоми муаррифии шоҳон феълҳо ҳазф гардидаанд, ба монанди:

Pahikar ēn mazdēsñ bay ardaxšīr šāhān šāh ērān. – Ин пайкари бағ Маздясн Ардашер шоҳаншоҳи Эрон (27, 30).

Ҷумлаҳои пурраи забони форсии миёна аз ҷиҳати ҳаҷм чандон бузург нестанд. Чунончи:

Zārēnīd hēm arišk. – Рашк маро зор кард (27, 72).

Wizīdag –it ast saxwan. – Сухани ту гузида аст (27, 72).

jud jud dādestānīh ī pad-iš. – Ҳукм дар бораи он мутафавит аст (20, 2).

Ҷумлаҳои содаи забони форсии миёна аз ҷиҳати баёни маънову мақсад ва оҳанг гуногунанд. Сохтори ҷумлаҳои забони форсии миёнаро аз рӯйи оҳанг ва задаи мантиқӣ мушаххас кардан имконпазир аст, зеро шакли гуфтории ин забон аз истифода маҳрум мондааст. Ҷумлаҳои забони форсии миёна аз рӯйи тартиби аҷзои ҷумла ва таркиби мукаммали онҳо, аз ҷиҳати мақсаду ният ва интонатсия шинохта мешаванд. Аз ин рӯ, ҷумлаҳои забони форсии миёнаро ба ҷумлаҳои ҳикоягӣ, саволӣ, амрӣ ва хитобӣ тасниф кардан мумкин аст.

Ҷумлаҳои ҳикоягӣ дар забони форсии миёна ҷумлаҳои хосанд, ки дар бораи касе ё чизе ахбор медиҳанд. Ба намунаи ҷумлаҳои хабарии забони форсии миёна нигаред:

Āb ī was widard tar gyān ī amā. – Ва оби бисёр мегузашт бар чони мо (21, 74).

Ēn daxmag farrux– zād ī wahišt Bār rāy mihṛpanāh ī wihān duxt framūd kardan. – Ин дахмаро барои Фаррухзоди биҳиштподоши меҳрпаноҳи беҳондухт фармуд сохтан (27, 234).

Чумлаи амрӣ дар забони форсии миёна мафҳуми фармон, дастур, хоҳиш, тавсия, наҳй ва боздоштанро ифода мекунад. Чумлаҳои амрии забони форсии миёна аз рӯйи ифодаи маъно ба чунин гурӯҳҳо чудо мешаванд:

1. Чумлаҳое, ки маънии амр ва супоришро доранд ва ба воситаи сиғаи амрии феълҳо ифода меёбанд. Масалан, дар чумлаи зерин феъли сиғаи амрӣ ба чумлаи амрӣ будани он далолат мекунад:

Stāyēd ō xwadāy! – Биситоед Худовандро!

3. Чумлаи амрӣ, ки маънии зориву илтиҷоро дорад:

Kirbakkar ud rāst ud hutān pad taibūvā rahmē-mān abar! – Эй кирфагар ва эй содиқ ва эй бахшоянда бо меҳрубонӣ бар мо раҳм кун! (21, 79)

Бештар дар таркиби чумлаҳои амрӣ вожаҳои мунодӣ ё хитоба ҷой доранд:

Adērīy āfrīn kunēd ō xwadāy! – Эй исроилиён, офарин кунед Худовандро! (21, 34).

Ahrōnagānīy āfrīn kunēd ō xwadāy! – Эй хоруниён, офарин кунед Худовандро! (21, 56)

Дар забони форсии миёна ҳарфи нидо нест. Дар чумлаи хитобӣ фикр бо ҳиссиёти баланд баён мешавад. Чумлаи хитобии зерин таманно ва нияту орзуро мефаҳмонад.

Stāyīdag hast āmadišn-at mašihāy. – Сутуда аст омаданат, эй Масеҳо! (21, 67).

Чумлаи саволӣ. Дар забони форсии миёна аломати истифҳом нест, чумлаҳои саволӣ ба воситаи ҷонишинҳои саволӣ сохта мешаванд. Чумлаи саволӣ ё истифҳомӣ дар натиҷаи пурсиши матлабе падида меояд. Чумлаи саволӣ дар

низоми ҷумла бо тарҳи маъмулии ҷумла ҳамоҳангӣ дорад. Пурсиш маъмулан ба василаи ҷонишинҳои саволии хосса сурат мегирад. Асари «Ривояти Озарфаранбағи Фаррухзодон» аз 147 пурсиш ва посух иборат аст ва табиист, ки ин пурсишҳо бо ҷумлаҳои саволии хосса, ки ҷавобро талаб мекунанд, ифода ёфтаанд. Аз ҷумла:

Pursišn – Widār andar gōrestān, dādestān čē?– Гузар аз ғуристон, ҳукмаш чист? (20, 12)

Passox – Pad nam pad ēč ēwēnag, ud pad abārīg hangām (pad awizīrīšnīh) pahrēz ī nāmčīštīg. – Дар ҳангоми нам (рутубати ҳаво) ба ҳеҷ вачҳ ва дар дигар ҳангом ба ногузир (дар сурате ки ногузир бошад) парҳези вижа (лозим аст).

Ҷумлаҳои инкорӣ. Дар забони форсии миёна ҷумлаҳои инкорӣ ба василаи пешванди **ma**– (ҳарфи наҳӣ) бо сиғаи амрии феълҳо ташкил мешаванд. Пешванди **nē**– (ҳарфи нафӣ) бо феъли замони гузашта ва ояндаи сиғаи хабарӣ меояд.

U-š pad sālārīh be kas **nē dahēd**. – Ва ўро ба солорӣ касе надиҳад (20, 8).

Дар порчаи шеърӣ зер пешванди инкорӣ **ma** бо сиғаи амрии калимаи «бод» омада, дар ифодаи инкори умумӣ ҷумла иштирок кардааст. Дар мисраи савум низ калимаи инкорӣ **nē** ба маънои умумиинкорӣ ба вазифаи хабар омадааст. Дар мисраи охир **nē** дар ифодаи инкорӣ ҷузъӣ барои калимаҳои **kūšk** ва **xān-u-mān** омадааст.

Pad gētī vistāx **ma bēd**
was– ārzōg andar gēhān
čē gēti kas **nē hišt hēnd**
nē kūšk ud nē xān-u-mān.

Ба гетӣ густох мабед,
Пас орзу андар ҷаҳон
Чӣ гетӣ ба кас ниҳиштанд,
На кушк ва на хонумон (137, 27).

Ud ān zan pad tan ī xwēš sālār ud pādixšāy **nē kunēd**. – Ва он занро ба тани хеш солор ва подшоҳ накунад (20, 8).

Дар матнҳои форсии миёна ҷумлаҳои ҷидааъзо ҳам мавҷуданд. Алоқаи байни калимаҳои ҷидашуда ба воситаи пайвандаки пайваस्तкунандаи *ud*, инчунин, калимаҳои ҷидашуда пайхам ва бе пайвандак меоянд. Чунончи, дар матни зерин ҳоли макон бо ҳоли сабаб ва сифатҳои қиёсӣ ҷида шудаанд.

U-m **pad dar** ud **šahr ō šahr**, **gyāg ō gyāg**, **hām-šahr pad kardagān ī yazdān kāmkārtar ud pādixšāyтар** kard. – Ва маро дар дарбор ва шаҳр ба шаҳр, ҷой ба ҷой, дар ҳама шаҳр, барои аъмоли марбут ба эзадон комғортар ва фармонравотар кард (27, 191).

Ēn **kahas** ud **Bāy** ud **bōystān** ud **raz** ud **wār** ud **draxt** ud **čānag** farrux būd. – Ин қанот ва боғ ва бӯстон ва раз ва гул ва дарахт ва хона фаррух буд (27, 21).

Барои равшан баён кардани мақсад дар матнҳои форсии миёна калима ва ибораҳо ба тариқи маълумоти иловагӣ меоянд, яъне калима ва ибораҳои муътариза мисли забони форсии бостон дар форсии миёна низ ҷой доранд:

Ud az **kardīr** andar šahr pad rāstīh pahrīst hēm. – Пас ман, **Картир**, бо ростӣ хидмат кардаам (27, 171).

Um was xwēš nām gyāgīh abar gat pādixšīr ud mādayān nibīšt ēstād. – Ва ман номи хешро дар бисёри ҷойҳо-**бар санад ва паймоннома ва гузоришҳо** навиштам (27, 172).

Ud warahrān šāhān šāh ī šābuhr šāhān šāh pus ud ōhrmazd šāhān šāh brād pad šahr ēstād. – Ва Баҳром шоҳаншоҳ, **писари Шопур шоҳаншоҳ ва бародари Хурмузд шоҳаншоҳ**, ба шаҳриёрӣ расид (27, 191).

Забони форсии бостон ва авестой системаи ташаккулфтаи флективӣ дошт ва тафовути байни сохтори вожаҳо аз рӯйи флексия ва системаи аблаут дар он мушаххас мешавад. Системаи флективиӣ бой бо нахви озод бо ҳам тавъаманд. Иддае аз муҳаққиқон аз байн рафтани флексия-

ро дар тағйироти фонетикӣ мебинанд, ки дар натиҷаи ба ҳичои дуум аз охир афтидани зада, флексияи беада ҳазф мегардад. Аммо эроншиноси маъруф Ҷ.Эделман бар он ақидааст, ки ҳазфи поёнаҳо дар натиҷаи тағйироти маъноӣ сурут гирифта, нахуст ба лексика ва нахв, сипас ба воситаи онҳо ба морфология таъсир расондааст (132, 278). Омили фонетикӣ, ба андешаи ӯ, дар шакли флексияи беада воситаи дуумдараҷа буд. Инкишофи минбаъдаи ин система боиси содашавии сохтори сарфии қадим гашт (132). Аз байн рафтани флексия ва гузаштани дастгоҳи флективии забони форсии бостон ба дастгоҳи аналитикии забони форсии миёна аз таҳаввулотӣ ҷиддии сохтории забони форсӣ дар ин давра дарак медиҳад. Дар забони форсии бостон алоқаи байни калимаҳо дар ҷумла аз роҳи хусусиятҳои морфологии калимаҳо муқаррар мегардид, аммо дар забони форсии миёна алоқаи байни калимаҳо дар ҷумла аз роҳи ҳамнишинии калимаҳо ва воситаҳои гуногуни грамматикӣ сурут мегирад. Тартиби аҷзои ҷумла маъмулан шакли SOV дошт, ки инро ҳам яке аз омилҳои ҳазфи поёнаҳои ҳолатҳо мешуморанд.

Хулоса, забони форсии миёна роҳеро паймудааст, ки дар натиҷаи он аз забоне бо сохтори нахвӣ ба шиддат сарфӣ (флективӣ) ба забони навине бо сохтори таҳлилӣ (аналитикӣ) мунтаҳо шудааст. Ҳамчунин, гироише ба меъёрсозӣ ва яқпорчагардонӣ дар форсии миёна ошкортар шудааст.

ФЕҲРИСТИ АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА:

Сарчашмаҳо:

1. Абӯалӣ ибни Сино. Осор. – Ҷ.1. – Душанбе, 2005. – 852с.
2. Абӯалӣ ибни Сино. Осор. – Ҷ.2. – Душанбе, 2005. – 802с.
3. Абӯалӣ ибни Сино. Осор. – Ҷ.3. – Душанбе, 2007. – 528 с.
4. Абӯалӣ ибни Сино. Осор – Ҷ.5. – Душанбе, 2007. – 657 с.
5. Аль Фарабӣ. Философские трактаты. – Алма-Ата: Наука, 1972. – 429 с.
6. Аристотель. Сочинения. Т. II. – М.: Мысль, 1978. – 685 с.
7. Аристотель. Риторика / Античная риторика. – М., 1978. – 153 с.
8. Берунӣ А. Избранные произведения. Т. II. Перевод Халидова А.Б. и Завадовского Ю.Н. – Ташкент, 1963. – 727 с.
9. Насриддини Тӯсӣ. Меъёр ул-ашъор. – Душанбе: Ориёно, 1992. – 146с.
10. Носири Хусрав. Зод-ул-мусофирин. – Душанбе, 2010. – 511с.
11. Носири Хусрав. Ҷомеъ-ул-хикматайн. – Душанбе: Эрграф, 2011. – 310 с.
12. Платон. Сочинения. Т. II. – М.: Мысль, 1968. – 621с.
13. Саъдии Шерозӣ. Куллиёт. – Душанбе: Адиб, 1990. – 365 с.
14. Хоҷа Ҳасани Нисорӣ. Чаҳор гулзор. – Душанбе: Шарқи озода, 1998. – 103 с.
15. Шамси Қайси Розӣ. Ал-муъҷам. – Душанбе, 1991. – 463 с.
۱۶. ابوالسحق ابراهيم اصطخرى. مسالك و ممالك – تهران: شرکت انتشارات علمى و فرهنگى ۱۳۶۸. – ۳۵۷ ص.
۱۷. ابن خلدون. مقدمه، ترجمه محمد پروين گنابادى. – تهران، ۱۳۶۶. – ۶۳۷ ص.

۱۸. ابن ندیم محمد ابن اسحق الوراق. الفهرست. - تهران. - ۱۳۴۶
۲۰. اواستا. گزارش و پژوهش جلیل دوستخواه. ج. ۱، ۲. - تهران، ۱۳۷۱.
۲۱. روایت آذرفرنبغ فرخزادان. - تهران، ۱۳۸۴. - ۴۰۲ ص.
۲۲. زبور پهلوی. پژوهش سعید عریان. - تهران، ۱۳۸۲. - ۱۲۰ ص.
۲۳. شمس فخر اسفهان‌ی. معیار اللغة یا مفتاح ابواسحاق. - قازان، ۱۸۸.
۲۴. شمس الدین محمد بن محمود آملی. نفاس الفنون. ج. - تهران انتشارات اسلامی، ۱۳۸۱. - ۵۹۵ ص
۲۵. طوسی نصیر الدین طوسی. اساس الاقتباس. - تهران، ۳۲۷ ص.
۲۶. غزالی ا. إحياء علوم الدین. ترجمان خوارزمی م. - تهران، ۱۳۵۱. - ۴۵۱ ص.
۲۷. قتب الدین محمود بن ضیا الدین مسعد الشیرازی. دُرّة التاج لِغَرّةِ الدِّبّاج. ج ۱ - تهران، ۱۳۲۱. - ۳۲۳ ص
۲۸. کتیب‌های ایرانی میانه. پژوهش سعید عریان. - تهران، ۱۳۸۲. - ۲۴۱ ص
۲۹. گاهان زرتشت و متنهای نوآوستایی. با کوشش ه. رایشیلت. - تهران، ققنوس، ۱۳۸۶. - ۷۳۸ ص.
۳۰. محمد میهنی. دستور دبیری. - تهران، ۱۳۸۴ - ۱۲۴ ص.
۳۱. متون پهلوی. گزارش سعید عریان. - تهران، ۱۳۷۱. - ۵۶۱ ص.
۳۲. میرفرخایی م. بررسی هادُخت نَسک. - تهران، ۱۳۷۱. - ۱۹۸ ص.
۳۳. نصیر الدین طوسی. اساس الاقتباس. - تهران،
۳۴. ناصر خسرو. جامع الحکمتین. - تهران، ۱۹۵۳. - ۳۶۱ ص.
۳۵. واجد علی مجملی. مطلع العلوم مجمع الفنون. - نولکشور. - ۱۳۲ - ۱۳۸ ص.

۳۶. ونديداد. ترجمه و پژوهش هاشم رضی. ج ۱ و ۲. - تخران، ۱۳۸۵. - ۱۱۴۶ ص.

۳۷. هادوخت نسک. با کوشش م. ميرفخرای. - تهران، ۱۳۷۱. - ۳۱۱ ص.

۳۸. يشتها. تفسير و تأليف ابراهيم پُر داؤد. ج ۱ و ۲. - تهران، ۱۳۷۷. - ۵۴۴ ص.

Адабиёти илмӣ:

38. Айнӣ С. Мунтахаби асарҳои илмӣ. - Душанбе: Дониш, 2008. - 276 с.

39. Ализода С.С. Сарфу наҳви тоҷикӣ. - Душанбе, 2006. - 79 с.

40. Алпатов В.М. История лингвистических учений. - М., 2105. - 386 с.

41. Антология мировой философии. Т. I. - М.: Мысль, 1969. - 935 с.

42. Апресян Ю.Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики. - М.: Просвещение, 1966. - 300 с.

43. Асмус В.Ф. Античная философия. - М.: Высшая школа, 1976. - 542 с.

44. Ардентов. Б.П. О структурализме в советском языкознании. - Кишинев, 1968. - 111 с.

45. Ахманова О.С. Основные направления лингвистического структурализма. - М.: Московский университет, 1955, 205 с.

46. Баевский С.И. Ранняя персидская лексикография. - М.: Наука, 1989. - 164 с.

47. Белинитский А.М., Ҳочизода Б. Наҳви забони тоҷикӣ. - Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1936. - 140 с.

48. Бертельс Е.Э. История персидского- таджикской литературы. - М., 1960. - 554 с.

49. Богородицкий. В.А.Общий курс русской грамматики. – М., 1935. – 327 с.
50. Будагов Р.А. Из истории языкознания. – М., 1954. – 31 с.
51. Буслаев Ф. И. Историческая грамматика. Ч I. – 1959. – 622 с.
52. Валгина Н.С.Синтаксис современного русского языка. – М.: Высшая школа, 1991. – 431 с.
53. Вахек Й.Лингвистический словарь пражской школы. – М: Прогресс, 1964. – 349 с.
54. Венцкович Р.М, Шайкевич А.Я. История языкознания. – М.,1974. – 127 с.
55. Виноградов В.В. История языкознания. – М., 1974. – 127 с.
56. Востоков. А.Х. Русская грамматика.СПб. – М., 1831. – 221 с.
57. Горский Д.П., Комелев Н.Г. К вопросу о соотношении логики и грамматики // Вопросы философии. – Москва, 1953, №6. – С.68 57. Грамматика современного русского литературного языка.Под редакцией Шведовой Н.Ю. – М.: Наука, 1970. – 755 с.
58. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. – Ҷ.І. – Душанбе: Дониш, 1985, – 356 с.; Ҷ.ІІ. – Душанбе: Дониш, 1986. – 372 с.; Ҷ.ІІІ. – Душанбе: Дониш, 1989. – 224 с.
59. Григорьев В.П.Проблемы структурной лингвистики. – М.: Наука, 1982. – 299 с.
60. Ғафуров Б.Тоҷикон. – Душанбе: Ирфон, 1998. – 412 с.
61. Давыдов И.И. Опыт общесравнительной грамматики русского языка. – М.,1852. – с. 5-10.
62. Джохарчи З.В. Истоки формирования и становления грамматики персидского языка. Автореф. дис.канд.филол.наук . – Душанбе, 2011. – 22 с.
63. Забони адабии ҳозираи тоҷик (Синтаксис). Дар зери

- назари Б.Ниёзмухаммадов-Душанбе: Ирфон, 1970. – 266 с.
64. Звягинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. Ч.I. – М.: Просвещение, 1964. – 465 с.
65. Зехнӣ ва Бақозода. Сарфи забони тоҷикӣ. – Душанбе: Ирфон, 2110. – 152 с.
66. Есперсен О. Философия грамматики. – М.: Иностранная литература, 1958. – С.362.
67. История лингвистических учений (Древний мир)/под ред. Десницкой А., Кацнельсона С. – Ленинград: Наука, 1980. – 263 с.
68. История лингвистических учений. Средневековый Восток/ под ред. Десницкой А., Кацнельсона С.. – Ленинград: Наука, 1981– 309 с.
69. История лингвистических учений (Средневековая Европа)/ под ред. В.Десницкой и С.Д.Кацнельсона. – Ленинград: Наука, 1981. – 299 с.
70. История философии/под ред. Александрова Г.Ф., Б.Э. Быховского, М.Б.Митина, П.Ф.Юдина.Т.I. – М.: Госполитиздат, 1941. – 491с.
71. Камолиддинов Б. Наҳви забони тоҷикӣ. – Душанбе: Собириён, 2010. – 279 с.
72. Каримов А. Хрестоматияи забони паҳлавӣ. – Душанбе, 1978. – 146 с.
73. Кондратов И.А.История лингвистических учений. – М.: Просвещение, 1979. – 224 с.
74. Кондрашов Н.А. История лингвистических учений. – М., 2009. – 217 с.
75. Қосимов Б.С. Бори дигар перомуни пайдоиши забони порсии дарӣ//Вазифаи воҳидҳои забон дар ҷараёни гуфтор. – Душанбе.1955. – С.111-130.
76. Қосимова М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик. – Душанбе, 2003. – 490 с.

77. Ломоносов М.В. Краткое руководство к красноречию // Полн. собр. соч., т. VII. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – 117 с.
78. Мирзо-Джафар. Грамматика персидского языка. 2-е издание (с участием акад. Ф.Е. Корша). – М., 1901. – 329 с.
79. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. – Сталинобод, 1959. – 293 с.
80. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. – М., 1945.
81. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. – М.-Л., 1938.
82. Молчанова Е.К. Основные вопросы синтаксиса среднеперсидского языка // Автореф. дис. канд. филол. наук – М., 1966. – 22 с.
83. Молчанова Е.К. Структура предложений с формами прошедшего времени от переходных глаголов в среднеперсидском языке // Индийская и иранская филология. – М., 1964.
84. Ниёзмухаммадов Б. Чумлаҳои сода дар забони тоҷикӣ. – Сталинобод, 1956. – 95 с.
85. Ниёзмухаммадов Б., Ниёзӣ Ш. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Синтаксис. – Сталинобод, 1960. – 117 с.
86. Ниёзмухаммадов Б.Н., Рустамов Ш. Баъзе масъалаҳои синтаксиси забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе: Ирфон, 1968. – 196 с.
87. Никитина В.Б., Левковская Р.Г. Литература Ирана // Литература Востока в средние века. – Москва, 1970. – С. 14-211.
88. Норматов М. Чумлаҳои сода дар забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе: Матбуот. – 183 с.
89. Норматов М., Рашидов Ш. Омӯзиши чумлаҳои содаи яктаркиба. – Душанбе: Маориф, 1988. – 150 с.

90. Овсянико – Куликовский. Синтаксис русского языка. Спб. – М., 1912. – 127 с.
91. Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки. – М.: Наука, 1979. – 386 с.
92. Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. – М.: Наука, 1981. – 543 с.
93. Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. – М., 1988. – 389 с.
94. Опыт историко-типологического исследования иранских языков. Т. II – М., 1975. – 475 с.
95. Пейсиков Л.С. Вопросы синтаксиса персидского языка. – М., 1859.
96. М.Н. Петерсон. Лекции по современному русскому литературному языку. – М., 1941. – 94 с.
97. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1956. – 511 с.
98. Потеня А.А. Из записок по русской грамматике. – 1959. – 535 с.
99. Расторгуева В.С. Краткий очерк грамматики персидского языка. // В книге: Персидско-русский словарь. 3-е изд. М., 1960.
100. Расторгуева В.С. Среднеперсидский язык. – М.: Наука, 1966. – 159 с.
101. Расторгуева В. С. Сравнительно-историческая грамматика западноиранских языков. Фонология. – М.: Наука, 1990. – 273 с.
102. Ревзин И.И. Современная структурная лингвистика. – М.: Наука, 1977. – 262 с.
103. Рубинчик Ю.А. Грамматический очерк персидского языка. – В книге: Персидско-русский словарь. – М., 1970.
104. Руднев А.Г. Синтаксис современного русского языка. – М.: Высшая школа, 1968. – 321 с.

105. Рустамов Ш. Мушкилоти синтаксис. – Душанбе: Маориф. – 340 с.
106. Саймиддинов Д. Фархангномаҳои форсии миёна. – Душанбе: Дониш, 1994. – 87 с.
107. Саймиддинов Д. Форсии бостон. – Душанбе: Пайванд, 2007. – 190 с.
108. Саймиддинов Д. Вожашиносии забони форсии миёна. – Душанбе: Пайванд, 2001. – 310 с.
109. Сиёев Б. Ташаккули ҷонишинҳо дар забони тоҷикӣ. – Душанбе: Ирфон, 2002. – 494 с.
110. Синтаксис простого и сложного предложения. Под редакцией В.А.Белошапковой. – М., 1973. – 51 с.
111. Современный русский язык. Синтаксис/под ред. Е.М.Галкиной – Федорук. – М., 1957. – 515 с.
112. Современный русский язык. Синтаксис. – М.: Московский университет, 1958. – 515 с.
113. Современный русский язык/ под ред. Д.Э.Розенталя. – М.: Высшая школа, 1976. – 221 с.
114. Современный русский язык/ ответ. ред. В.А.Белошапкова, Е.А. Брызгунова, Е.А.Земская, И.Г.Милославский, Л.А.Новиков, М.В.Панов. – М.: Высшая школа, 1989. – 799 с.
115. Соколов С.Н. Авестийский язык. – М., 1961. – 116с.
116. Соссюр Ф. Труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1977. – 695 с.
117. Структурная и математическая лингвистика. – №3. – Киев, 1975. – 117 с.
118. Сусов Т.И. История языкознания. – Тверь, 1999. – 147 с.
119. Тоҷиев Д.Т. Ҷумлаҳои мураккаби тоҷиб дар забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 1981. – 218 с.
121. Таджиев Д.Т. Об определительных словосочетаниях типа «Аҳмада китобаш», «гапа камаш» // Учёные записки. Т.II. – Сталинабад, 1954. – С.195-199.

121. Фитрат А. Қоидаҳои забони тоҷикӣ. – Душанбе: Сино, 2009. – 127.
 122. Фортунатов. Ф.Ф. Избранные труды. – М., 1956. – 449 с.
 123. Фрай. Р. Наследие Ирана. – М.: Наука, 1972. – 467 с.
 124. Хоҷаев Д., Кабиров Ш. Синтаксис ва пунктуатсия. – Душанбе: Маориф, 1991. – 58 с.
 127. Хоҷа Д. Ташаккул ва таҳаввули илми забоншиносии форсу тоҷик дар асрҳои миёна. – Душанбе, 1998. – 149 с.
 126. Ҳалимов С. Таърихи забони адабии тоҷик. – Душанбе, 2002. – 95 с.
 127. Черных П. Я. Историческая грамматика русского языка. – М., 2110. – 374 с.
 128. Шарифов Х. Назарияи насл. – Душанбе, 2004. – 318 с.
 129. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – Ленинград, 1941. – 621 с.
 130. Шахматов А.А. Историческая морфология русского языка. – Москва, 1957. – 399 с.
 131. Шулержкова С.Г. История лингвистических учений. – М., 2008. – 354 с.
 132. Эдельман Д.И. Сравнительная грамматика восточноранских языков. Морфология. Элементы синтаксиса. – М.: Наука, 1990. – 286 с.
 133. Якубов Т. Намояндагони шинохтҳои мактабҳои забоншиносии араб. – Душанбе, 2009. – 99 с.
۱۳۴. ابولقاسمی م. تأریخ زبان فارسی. – تهران، ۱۳۸۵. – ۳۲۱ ص.
۱۳۵. ابومنصور احمد بن علی اسدی طوسی. لغت فرس. – تهران، ۱۳۶۵.
- ۴۷ ص
۱۳۶. ابو القاسمی م. راهنمای زبانهای باستانی ایران. ج. ۱ و ج. ۲. – تهران، ۱۳۸۹.

۱۳۷. ابوالقاسمی م. شعر در ایران پیش از اسلام. - تهران: طهوری، ۱۳۸۳. - ۱۹۵ ص.
۱۳۸. ابولقاسم محمد بن عمر الزمخشری. پیشروی ادب یا مُقدمَةُ الادب. - تهران، ۱۳۴۲. ج ۱. - ۵۲۲ ص
۱۳۹. اکبر بهروز. تاریخ ادبیت عرب. - انتشارات دانشگاه تبریز، ۱۳۸۵. - ۵۲۸ ص
۱۴۰. آگاه س. آ. پهلوانی نامگ. - تهران، ۱۳۸۸. - ۳۲۶ ص.
۱۴۱. آموزگار ژ. تفضلی. زبان پهلوی. - تهران: معین. - ۱۳۸۲. - ۴۶ ص.
۱۴۲. بهار م. سبکشناسی. ج ۱. - تهران: امیر کبیر، ۱۳۸۴. - ۴۶۲ ص.
۱۴۳. باغبیدی ح. تاریخ زبانهای ایرانی تهران، ۱۳۸۸. - ۲۴۰ ص.
۱۴۴. باغبیدی ح. راهنمای زبان پارسی. - تهران: انتشارات ققنوس، ۱۳۸۸. - ۲۱۴ ص.
۱۴۵. باقری م. تأریخ زبان فارسی. - تهران، ۱۳۸۶. - ۲۱۲ ص.
۱۴۶. باطنی م. نگاهی تازه به دستور زبان-تهران، ۱۳۷۷. - ص
۱۴۷. بروکلمان کارل. تاریخ الادب العرب القاهرة دارالمعارف بمصر، ۱۹۵۹. - ۳۲۱ ص.
۱۴۸. برونر کریستوفر. نحو در ایرانی میانه ی غربی. - تهران، ۱۳۷۳. - ۱۶۴ ص.
۱۴۹. تابش ب. زبانشناسی و کارنامه ی زبان باری تهران، نواوران، ۱۳۸۳. - ۶۲۷ ص.
۱۵۰. تاوادی ج. زبان و ادبیات پهلوی ترجمه س. نجمابادی. - تهران، ۱۳۸۳. - ۲۴۹ ص.

۱۵۱. تفضلی ا. تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام. - تهران، ۱۳۷۸. - ۲۷۳ص.
۱۵۲. توسیگانی ق. زبان تازی در میان ایرانیان بس از اسلام. - تهران. - ۱۳۵۰. - ۴۹۲ ص
۱۵۳. جکسن و. دستور زبان اوستایی. ترجمه رقیه بهزادی. - تهران: فرزین، ۱۳۷۶. - ۴۹۶ ص.
۱۵۴. جلیل دوستخواه. گاهان زرتشت و متنهای نووستایی، تهران: ققنوس، ۱۳۸۶. - ۷۳۸ص.
۱۵۵. چومسکی ن. ساختهای نحوی. - تهران: انتشارات خوارزمی، ۱۳۷۴. - ۱۹۰ص.
۱۵۶. جنیدی ف. نامه پهلوانی. - تهران، ۱۳۸۶. - ۲۳۶ ص.
۱۵۷. خانلری پ. زبانشیناسی و زبان فارسی. - تهران، ۱۳۴۷. - ۳۰۱ ص
۱۵۸. خانلری پ. دستور تاریخ زبان فارسی. - تهران: انتشارات توس، ۱۳۸۸. - ۲۸۸ ص.
۱۵۹. خانلری پ. تاریخ زبان فارسی. ج ۱، ۲، ۳. - تهران: رامین، ۱۳۷۷
۱۶۰. خسرو غلامعلیزاده. ساخت زبان فارسی. - تهران، احیاء کتاب، ۱۳۷۷. - ۲۰۶ص
۱۶۱. دستور زبان فارسی. (پنج استاد). - تهران: ناهید، ۱۳۷۸. - ۳۱۱ ص.
۱۶۲. دیباجه ی برهان قاطع. ج. ۱. - تهران، ۱۳۶۲. - ۲ - ۶۵ ص.
۱۶۳. دین محمد. دستور پهلوی. - تهران، ۱۳۴۹. - ۲۴۴ ص.
۱۶۴. راستارگویا و. س. فارسی میانه. ترجمه شادان و. - تهران، ۱۳۷۹. - ۲۷۰ص.

۱۶۵. راهنمای زبانهای ایرانی. ویراستار رودیگر اشمیت. ج. ۱ و ۲. - تهران،

۱۳۸۶

۱۶۶. رایشلست ه. رهیافتی به گهان زردشتی و متنهای نوآوستای. گزارش

۱۶۷. رضی ه. دستور زبان آوستای. تهران: فروهر، ۱۳۶۷. - ۵۹۳ ص.

۱۶۸. رضی ه. آموزش خط میخی فارسی باستان. - تهران: بهجت، ۱۳۸۹.

- ۲۴۷ ص.

۱۶۹. زبان فارسی. - تهران. - ۱۳۷۱. - ۳۴۱ ص

۱۷۰. زرینکوب ع. دو قرن سکوت. - تهران: هنتشارات سخن، ۱۳۸۴. -

۳۷۲ ص.

۱۷۱. سوکولوف س.ن. زبان آوستایی. ترجمه رقیه بهزادی. -

تهران، ۱۳۸۸. - ۱۳۸ ص

۱۷۲. شریعت م. دستور زبان فارسی تهران: اساطیر، ۱۳۷۱. - ۴۵۹ ص.

۱۷۳. صادقی علی اشرف مسائل تاریخ زبان فارسی. - تهران، ۱۳۸۰. -

۳۰۲ ص.

۱۷۴. صفا ض. تاریخ ادبیات در ایران. - تهران، ۳۷۸. - ج ۱. - ۹۲۱ ص؛ ج ۲.

- ۶۵۴ ص.

۱۷۵. صنیع م. سیری در دستور زبان فارسی. نخستین دستورنویسان زبان

فارسی. - تهران. - ۱۳۷۱. - ۳۴۱ ص.

۱۷۶. عریان س. واژه نامه پهلوی - پازند. - تهران، ۱۳۷۷. - ۵۸۹ ص.

۱۷۷. غلامعلی زاده خ. ساخت زبان فارسی. - تهران: احیاء، ۱۳۷۷. - ۲۰۶

ص.

۱۷۸. فرشیدورد خ. گفتارهای در دستور زبان فارسی. - تهران، ۱۳۷۵. -

۴۶۶ ص.

۱۷۹. فرشیدورد خ. جمله و تحوّل آن در زبان فارسی. - تهران، ۱۳۸۲. - ۵۵۶ ص.
۱۸۰. فردینان دو سوسور. درسهای زبانشناسی همگانی. ترجمه ن. خلخالی. - تهران، ۱۳۸۵. - ۵۹۵ ص.
۱۸۱. فرای رن. تاریخ باستانی ایران. مترجم رجب نیا م. - تهران، ۱۳۸۸. - ۶۵۷ ص.
۱۸۲. فرهنگ ایران باستان. پُر داوُد ا. □ تهران، ۱۳۸۰. - ۳۷۱ ص.
۱۸۳. کنت ر. گ. فارسی باستان. ترجمه سعید عربان. تهران، ۱۳۸۴. - ۷۱۱ ص.
۱۸۴. گویری س. زبان و خط اوستای. - تهران، ۱۳۸۸. - ۲۱۴ ص.
۱۸۵. لازار ژ. شکلگیری زبان فارسی. ترجمه بحرینی م. - تهران: هرمس، ۱۳۸۴. - ۲۴۵ ص
۱۸۶. محمد حسین یمین. دستور تاریخی زبان فارسی دری. - کابل، ۱۳۷۶. - ۲۴۳ ص.
۱۸۷. مرزبانرادی. دستور سودمند. - تهران، ۱۳۷۸. - ۲۷۵ ص.
۱۸۸. مشکوّه الدینی. دستور زبان فارسی مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی، ۱۳۷۴. - ۲۷۳ ص.
۱۸۹. مشکور م. دستورنامه در صرف و نحو زبان پارسی. - تهران: شرق، ۱۵۷۶. - ۳۸۳ ص.
۱۹۰. مطهری م. دو قرن سکوت؟! // زرینکوب ع. دو قرن سکوت. - تهران: انتشارات سخن. - ص ۱۲-۱۸.
۱۹۱. ملایری م. تاریخ و فرهنگ ایران. ج. ۴ تهران: انتشارات توس، ۱۳۸۰. - ۴۳۶ ص.

۱۹۲. مولای چ. راهنمای زبانهای فارسی باستان. - تهران: وفاقستان، ۱۳۸۷. - ۲۷۹ ص.
۱۹۳. مهدی مشکوت الدینی. دستور زبان فارسی. انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۳۷۴. - ۲۷۳ ص.
۱۹۴. مهیار م. کته‌بشناسی دستور زبان فارسی. - تهران. - ۱۳۸۱ ص.
۱۹۵. مهدی م. زمینه های رشد زبان فارسی دری تا عصر سامانی. - دوشنبی، ۱۹۹۹. - ۲۳۸ ص.
۱۹۶. نجفی ا. مبانی زبانشناسی. - تهران: نیلوفر، ۱۳۹۰. - ۱۶۷ ص.
۱۹۷. نقوی ش. فرهنگ‌نویسی فارسی در هندو پاکستان. - طهران: انتشارات اداره کل نگارش وزارت فرهنگ ۱۳۵۰. - ۳۴۱ ص
۱۹۸. نبیرگ ه. س. دستورنامه زبان پهلوی ج. ۲. - تهران: انتشارات اساتیر، ۳۸۱. - ۲۸۴ ص.
۱۹۹. واتمن ج. سیری در زبانشناسی. - تهران، ۱۳۴۷. - ۱۷۰ ص.
۲۰۰. هروی ج. تاءریخ سامانیان/ - تهران: مؤسسه انتشارات امیر کبیر، ۱۳۸۷. - ۵۳۶ ص.
۲۰۱. همایونفرخ ع. دستور جامع زبان فارسی. - تهران، ۱۲۰۶. - ۱۱۴۲ ص.

Фарҳангу луғатномаҳо:

202. Крысин Л.П. Толковый словарь иноязычных слов. - М.: Эксмо, 2005. - 939с.
203. Лингвистический энциклопедический словарь. - М., 2002. - 707с.

۲۰۴. ابراهیم قوام فاروقی. شرفنامه منیری یا فرهنگ ابراهیمی، ج ۱. - تهران، ۱۳۸۵. - ۵۳۶ ص
۲۰۵. ابومنصور احمد بن علی اسدی طوسی. لغت فرس. - تهران، ۱۳۶۵. - ۲۴۷ ص
۲۰۶. ابولقاسم محمد بن عمر الزمخشری. بيشروی ادب یا مُقدمَةُ الأَدب. - تهران، ۱۳۴۲. ج ۱. - ۵۲۲ ص
۲۰۷. التتوی الرشیدی. فرهنگ رشیدی. - تهران، ۱۲۰۷ - ۱۰۴۷ ص.
۲۰۸. احسان بهرامی. فرهنگ واژه های اوستا. - تهران، ۱۳۴۹. - ۱۶۶۳ ص.
۲۰۹. جمالالدین حسین انجوی شیرازی. دیباجه ی فرهنگ جهانگیری // سیری در دستور زبان فارسی زبان فارسی. - تهران. - ۱۳۷۱. - ۶۹-۴۴ ص.
۲۱۰. جنیدی ف. فرهنگ هزوارشهای دبیره پهلوی. تهران، ۱۳۸۵. - ۱۵۰ ص.
۲۱۱. سید محمد علی داعی اسلام. فرهنگ نظام. - تهران، ۱۳۶۲. - ج ۱. - ۸۰۷ ص.
۲۱۲. سیاح الفرس. تألف در سال ۷۲۸ هجری (۱۳۲۸ میلادی)
۲۱۳. طیک چند بهار. بهار عجم. - نولکشور. - ۵۰۲ ص.
۲۱۴. فرهنگ واژه های اوستا. بهرامی ا. - تهران، ۱۳۶۹. - ۱۶۶۳ ص.
۲۱۵. فرهوشی ب. فرهنگ فارسی به پهلوی. - تهران، ۱۳۸۱. - ۵۷۱ ص
۲۱۶. محمد پادشاه. فرهنگ آنندراج. - تهران، ۱۲۰۱.
۲۱۷. محمد حسین بن خلف تبریزی. برهان قاطع. - تهران، ۱۳۶۲. ج ۱. - ۵۴۸ ص.

**Адабиёт илмӣ бо забонҳои
англисӣ, олмонӣ ва фаронсавӣ:**

- 218. Bartholomae Ch. Vorgeschichte der iranischen Sprachen, in Grundriss der iranischen Philologie.I. – 1895. – 1-151.
- 219. Bartholomae Ch. Awestasprache und Altpersis, in: Grundriss der iranischen Philologie.I. – 1895. – 1-152-246.
- 220. Benveniste E. La construction passive du parfait transitif. BSLP.№1-1952.
- 221. Benveniste E. Old Iranian. – In: Current trends in linguistics, 6. The Hague-Paris, 1970.
- 222. Brandenstein W., Mayrhofer M. Handbuch der altpersischen/Wiesbaden, 1964.
- 223. Darmstadter J. Etudes iraniennes. Etudes sur la grammaire historique de la langue persane. – P.1983.
- 224. Hoffman K. Avestan Language, in: EncIran III, 1, London etc.1987.
- 225. Mayrhofer V. Zum Namengut des Avesta, Wien, 1977
- 226. Meillet A.M., Benveniste E. Grammaire du vieux perse. – P. – 1931.

Шарифова Ф.Х.

**ТАҲАВВУЛИ ҚУМЛАИ
СОДАИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ**

Қисми I

Ороиш ва сафҳабандии *Ромии Лоиқзода*
Муҳаррири саҳифабандӣ *Маҳмудҷон Муллоев*

Ба матбаа 15.10.2012 супурда шуд.

Ба чопаш 19.10.2012 имзо шуд. Андозаи 60x84 1/16.
Ќузъи чопӣ 14,0. Адади нашр 1000 нусха. Супориши № 51.

Дар матбааи ҚДММ «Офсет Империя» чоп шудааст.